

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Уллах Павло Ехсанович

УДК 94:327](73:5-13) “1965/1972”

ДИСЕРТАЦІЯ

Політика США у Південній Азії (1965-1972 рр.)

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ П. Е. Уллах
(підпис)

Науковий керівник (консультант): **Тумаков Олександр Іванович**, кандидат історичних наук,
доцент

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Уллах П. Е. Політика США у Південній Азії (1965-1972 рр.). – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

У першому розділі проаналізовано стан наукової розробки теми, показано ключових дослідників, які займалися вирішенням пов'язаних з темою дослідження питань, окреслена джерельна база, що використовувалася автором. Окрім того, означено методи та методологію, на яких базуються отримані результати дослідження. У підрозділі про історіографію показано стан наукової розробки проблеми та охарактеризовано диспропорцію, що спостерігається при вивченні політики США у Південній Азії у 1960-70-х рр.

У підрозділі про джерела проаналізовані документи, мемуари, спогади, щоденники, епістолярії, журнали і газети, що становлять вагомий пласт для вивчення проблеми дисертаційного дослідження. У третьому підрозділі першого розділу розглянуті методи та методологія роботи, які дають можливість з'ясувати вплив зовнішньої політики США в 1965–1972 рр. на розвиток Південної Азії.

В другому розділі розглядаються суперечки між Індією та Пакистаном з приводу володіння Кашміром, що почалися ще 1947 р. під час розділу Британської Індії, та ставлення США до вирішення цього питання. Автор пише про те, що навесні 1965 р., коли почали загострюватися відносини Індії з Пакистаном, США зробили ряд кроків, що зіпсували і їхні відносини з цими країнами. В підсумку США опинилися в центрі конфлікту двох країн (насамперед через постачання зброї Індії та Пакистану), причому через

власні дипломатичні маневри втратили частину можливостей для впливу на ситуацію.

Автор розглядає індо-пакистанську війну серпня-вересня 1965 року з точки зору США – як вони реагували на спроби Пакистану зчинити антиіндійське повстання у контрольованій Індією частині Кашміру, як відстежували і реагували на використання конфліктуючими сторонами американського озброєння. Значна увага приділена тому, що у вересні 1965 р. США ввели ембарго на постачання зброї як Індії, так і Пакистану. Досліджено, для кого зі сторін, що знаходилися у воєнному конфлікті, позиція США виявилася вигіднішою, як американське ембарго вплинуло на обороноздатність Індії та Пакистану.

Також було вивчено основні параметри американської політики стосовно Індії та Пакистану після закінчення збройного протистояння між цими країнами у вересні 1965 р. Виявлено, що у відповідальний для пакистанців момент інтереси США та Пакистану розійшлися, що дозволяє поставити під сумнів трактування, відповідно до якого між цими державами у другій половині 1960-х рр. існували «особливі відносини».

Третій розділ присвячено питанням про економічне і військове співробітництво США з Індією та Пакистаном, його вплив на еволюцію південноазійських країн та зусилля з недопущення нової індо-пакистанської війни.

В першому підрозділі досліджено співробітництво США з Індією та Пакистаном між війнами 1965 і 1971 рр., американську політику військових постачань та її еволюцію. Виявлено, що від цієї політики найбільше виграла Індія, а в дещо меншій мірі – СРСР і Китай, які потіснили США на ринку озброєнь в Південній Азії. В той же час Пакистан не міг закупити необхідне йому американське обладнання, а спроби закупівель у інших країн зустрічали критику та протидію з боку США. Тим не менш, як Індія, так і Пакистан у міжвоєнний час наростили військові закупівлі у третіх країн. Автор доводить, що останній факт не означав провалу американської

політики в регіоні, бо він залишався другорядним для США, а ключові країни субконтиненту все одно потребували допомоги Вашингтону і намагалися не допускати надмірного погіршення відносин із ним.

У підрозділі про роль США в «зеленій революції» та економічних реформах індійського та пакистанського урядів висвітлено американо-пакистанське та американо-індійське співробітництво в аграрній сфері, яке дозволило Індії вийти на рівень самозабезпечення продовольством. Відстежено небажання Білого дому підписувати довгострокові угоди на постачання продовольства, адже, як свідчать документи, американська адміністрація не бажала втрачати важіль впливу на Нью-Делі і побоювалася, що індійське керівництво буде сприймати постачання із США як належне. Автором наведені дані, згідно з якими Пакистан теж отримував від США підтримку у розвитку сільського господарства, але в меншій мірі у порівнянні з Індією. Відзначено, що «зеленій революції» в Індії американське керівництво приділяло значно більше уваги, ніж аналогічним процесам у Пакистані. Проаналізовані дані дали авторові підстави зробити висновок про те, що наприкінці 1960-х рр. США не надавали особливого значення тому, як буде розвиватися пакистанська економіка.

У четвертому розділі досліджується вплив США на південноазіатську кризу 1971 року, їхні спроби політичного маневрування, місце американців у системі відносин, яка склалася у Південній Азії після індо-пакистанської війни 1971 р.

В першому підрозділі розглядається визрівання політичної кризи у Східному Пакистані, що в результаті призвела до індо-пакистанської війни 1971 р., та реакція США на ці події. Вказано, що за президентства Р. Ніксона південноазіатський регіон залишався другорядним для американців, а Індію вони вбачали регіональним лідером і відповідним чином поводитися з нею (хоча і не визнавали цього публічно), а Пакистан замість «особливих відносин» отримав політку «нахилу» – скоріше номінальну підтримку, ніж реальні союзницькі відносини. Також відзначено, що президент Пакистану

М. А. Ях'я Хан всіляко намагався налагодити діалог з опонентами та не допустити переростання суперечки щодо бенгальської кризи у масштабний конфлікт, але не зумів досягти в цьому успіху.

У другому підрозділі, про інтернаціоналізацію бенгальської кризи та дії США під час індо-пакистанської війни, розглянуто погіршення американо-індійських відносин напередодні військового конфлікту 1971 р., хід і підсумки кризи та війни 1971 р. з урахуванням американського чинника. Автором описаний хід переговорів США з усіма сторонами кризи та їхні спроби домогтися політичного вирішення конфлікту. Також відзначено, що до офіційного початку індо-пакистанської війни 3 грудня 1971 року відбувалися прикордонні інциденти і могли мати місце випадки перетнення кордонів з боку військових обох країн. Припускається, що Пакистан міг бути спровокований на військовий удар по Індії, хоча загальноприйнятою точкою зору є те, що війну почав Пакистан своєю атакою на індійські аеродроми.

Автором з'ясовано, що після кризи США виявилися в числі тих, хто виграв, попри програш Пакистану, відносно якого здійснювалася політика «нахилу». Індія, яку США критикували майже весь кризовий період, вийшла повноцінним переможцем з війни і беззаперечним лідером регіону, допомогла створенню незалежної Бангладеш. Американці ж не зуміли домогтися збереження Бангладеш у складі Пакистану, хоча автор відзначає, що самі вони мало вірили у можливість такого сценарію.

У підрозділі про післякризове врегулювання і нормалізацію відносин США із Індією та Пакистаном висвітлено стосунки у трикутнику США – Індія – Пакистан по завершенні війни 1971 року. Також окреслено встановлення дипломатичних відносин між США та Бангладеш і перші протиріччя між американською адміністрацією та урядом нової республіки.

Вказано, що в результаті війни 1971 р., яка продемонструвала реальну розстановку сил у Південній Азії, стало особливо помітним, що США не змогли реально допомогти Пакистану: країна залишилася без своєї східної

частини, без основного військового постачальника, з розгромленою армією і недовірою з боку Заходу. Проте, зауважує автор, звинувачувати в цьому тільки Вашингтон не варто, бо мирне врегулювання конфлікту в Пакистані не належало до компетенції США.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що на основі широкої документальної бази було доведено, що зовнішня політика США в зазначений період не мала пропакистанського або проіндійського характеру (в історіографії значно частіше йдеться про пропакистанський), хоча в результаті виявилася кориснішою для Індії, а не Пакистану. Автором запропоновано альтернативне трактування дій США щодо конфлікту 1971 р. замість розробленого американським журналістом Дж. Андерсоном і усталеного в історичній літературі, а також встановлено, що серед основних причин визрівання бенгальської кризи (березень-листопад 1971 р.), крім власне претензій бенгальців, була політична нестабільність у Пакистані 1968-1969 рр. Завдяки нещодавно розсекреченим документам ЦРУ встановлено, що президент Пакистану генерал Мухаммед Ях'я Хан докладав чималих зусиль для попередження конфлікту 1971 р., тоді як у літературі його разом із іншими пакистанськими політиками нерідко звинувачують у провокуванні та загостренні протистояння.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості залучення матеріалів для подальшого наукового вивчення зовнішньої політики США у Південній Азії, створення комплексних досліджень, присвячених міжнародним відносинам другої половини ХХ століття, історії Індії, Пакистану тощо. Фактичні дані та висновки можна використовувати для підготовки спеціальних курсів з міжнародних відносин, конфліктології, політології, новітньої історії.

Ключові слова: індо-пакистанська війна, Р. Ніксон, Л. Джонсон, «зелена революція», бенгальська криза, кашмірський конфлікт, дипломатія, І. Ганді, З. А. Бхутто.

ABSTRACT

P. E. Ullakh. US policy in South Asia (1965-1972). - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences in speciality 07.00.02 "World History". – Ministry of Education and Science of Ukraine, V. N. Karazin National University, Kharkiv, 2018.

The thesis consists of an introduction, four chapters, conclusions, list of sources used and literature and appendixes.

In the first chapter, an author analyzes the state of the scientific development of the topic, shows the key researchers involved in the solution of issues related to the topic of research, and outlines the source base used. In addition, there are mentioned methods and methodologies on which the results of the study are based. The subsection on historiography shows the state of the scientific development of the problem and describes the disproportions that are observed in the study of US policy in South Asia in the 1960-70s.

In the subsection on sources, documents, memoirs, memoirs, diaries, epistolary, magazines and newspapers are analyzed, forming a significant stratum to study the problem of dissertation research. The third subsection of the first chapter deals with the methods and methodology of work that make it possible to determine the influence of US foreign policy in 1965-1972 on the development of South Asia.

The second chapter deals with the disputes between India and Pakistan over possession of Kashmir, which began in 1947 during the British India secession, and the US attitude toward this issue. The author writes that in the spring of 1965 when India's relations with Pakistan began to aggravate, the United States made a number of steps that spoiled their relations with these countries. As a result, the United States found themselves at the center of the conflict between the two countries (primarily because of arms supply to India and Pakistan), and through their own diplomatic maneuvers have lost some opportunities to influence the situation.

The author views the Indo-Pakistani war in August-September 1965 from the point of view of the United States - how they responded to Pakistan's attempts to put an anti-Indian rebellion in the Indian-controlled part of Kashmir, as well as tracking and reacting to the use of US arms by conflicting parties. Much attention is paid to the fact that in September 1965, the US imposed an arms embargo on both India and Pakistan. It was investigated for which of the parties in a military conflict, the US position was more beneficial, how the American embargo affected the defense capability of India and Pakistan.

The main parameters of American policy towards India and Pakistan after the end of the armed confrontation between these countries in September 1965 were also studied. It has been revealed that Pakistan and the United States interests diverged, which may cast doubt on the interpretation under which these states in the second half of the 1960s had a "special relationship".

The third chapter is devoted to US economic and military cooperation with India and Pakistan, its influence on the evolution of South-Asian countries and the efforts to prevent the emergence of a new Indo-Pakistani war.

The first subsection studies US cooperation with India and Pakistan between the wars of 1965 and 1971, the American policy of military supplies and its evolution. India, and to a lesser extent USSR and China, have been the main beneficiaries of this policy, which has partly pressed the United States out to the South Asian arms market. At the same time, Pakistan could not procure the US equipment it needed, and attempts to purchase it from other countries met with criticism and opposition from the United States. Nevertheless, both India and Pakistan in the interwar period have increased military procurement in third countries. The author argues that the latest fact did not mean the failure of American policy in the region, because it remained in a minor priority for the United States, and key subcontinent countries still needed assistance to Washington and tried to prevent excessive deterioration of relations with it.

The American-Pakistani and American-Indian cooperation in the agrarian sector, which allowed India to reach its level of food self-sufficiency, highlighted

in the subsection on the role of the United States in the "green revolution" and in the economic reforms of the Indian and Pakistani governments. The White House's reluctance to sign long-term food supply agreements was detected because documents show that the US administration did not want to lose ground in New Delhi and feared that the Indian leadership would accept supplies from the United States as proper. The author cites data that Pakistan also received US support for agricultural development, but to a lesser extent than India. It is noted that the American leadership paid much more attention to the Indian "green revolution", rather than similar processes in Pakistan. The analyzed data gave the author the reason to conclude that in the late 1960s the United States did not attach much importance to how the Pakistani economy would evolve.

The fourth chapter examines the impact of the United States on the 1971 South Asian crisis, their attempts at political maneuvering, and the role of Americans in the system of relations that developed in South Asia after the Indo-Pakistani war of 1971.

In the first subsection, the author examines the maturation of the political crisis in East Pakistan, which eventually led to the Indo-Pakistani war of 1971, and the US reaction to these events. It was pointed out that during the R. Nixon's presidency South Asian region remained a minor priority case for the Americans, and they saw India as a regional leader and treated it accordingly (although they did not recognize it publicly), and Pakistan instead of "special relations" received the policy of "the tilt" - nominal support rather than real allied relations. It is also noted that the president of Pakistan, M. A. Yahya Khan, in every possible way tried to establish a dialogue with his opponents and to prevent the overgrowth of the dispute over the Bengal crisis in a large-scale conflict, but failed to achieve this aim.

In the second subsection, the internationalization of the Bengal crisis and the US actions during the Indo-Pakistani War, the deterioration of US-Indian relations on the eve of the 1971 military conflict, the course and outcome of the crisis and the 1971 war, taking into account the American factor, was considered. The author

describes the course of the US negotiations with all parties of the crisis and their attempts to achieve a political solution to the conflict. It is also noted that before the official launch of the Indo-Pakistani war on December 3, 1971, border incidents took place and border crossing cases could have taken place on the part of the military of both countries. It is assumed that Pakistan could be provoked to launch a military strike against India, although the generally accepted point of view is that Pakistan began the war with the attack on Indian airfields.

The author found that after the crisis, the United States were among those who won, despite Pakistan's loss, which was subject to "the tilt" policy. India, which the US criticized for almost the entire crisis period, turned out to be a complete winner of the war and undisputed leader in the region, helped to establish an independent Bangladesh. Americans did not manage to secure Bangladesh as part of Pakistan, although the author notes that they themselves believed little in the possibility of such a scenario.

In the subsection on post-crisis settlement and normalization of relations between the United States and India and Pakistan, the author highlights relations in the triangle of the United States - India - Pakistan after the end of the 1971 war. Also, outlined the establishment of diplomatic relations between the United States and Bangladesh and the first contradictions between the American administration and the government of the new republic.

It is noted that as a result of the 1971 war, which demonstrated the real balance of power in South Asia, it became especially noticeable that the United States could not really help Pakistan: the country remained without its eastern part, without a major military supplier, with a defeated army and distrust from the West. However, the author observes, Washington should not be blamed for this because the peaceful settlement of the conflict in Pakistan was not within the competence of the United States.

Scientific novelty of the research is that using a broad documentary base the author demonstrated that US foreign policy during this period was not pro-Pakistan or pro-Indian (historiography much more often tells about pro-Pakistan policy), but

pro-American, while its results were more useful for India, not for Pakistan. The author proposed an alternative interpretation of the US actions during the conflict in 1971 instead of interpretation, proposed by an American journalist J. Anderson and widely used in the historical literature, and detected that among the main reasons for the ripening Bengali crisis (March-November 1971), besides the Bengali claims, was political instability in Pakistan in 1968-1969. Thanks to recently declassified documents revealed that the President of Pakistan, General Mohammad Yahya Khan, has made considerable efforts to prevent conflict in 1971, while in literature he and other Pakistani politicians often accused of provoking confrontation and aggravation.

The practical significance of the results is the possibility of attracting materials for a further scientific study of US foreign policy in South Asia, the creation of comprehensive studies on international relations of the second half of the twentieth century, the history of India, Pakistan, etc. Actual data and conclusions can be used to prepare special courses on international relations, conflict science, political science, and modern history.

Keywords: Indo-Pakistani War, Nixon, Johnson, "green revolution", Bengali crisis, Kashmir conflict, diplomacy, I. Gandhi, Z. A. Bhutto.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, опубліковані у фахових виданнях України:

1. Уллах П. Е. Військова підтримка США Пакистану впродовж 1965-1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія.* 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 35-40.
2. Уллах П. Э. Проблема беженцев во время южноазиатского кризиса 1971 г. и позиция США. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* 2012. №15. С. 125-132.

3. Уллах П. Э. Свертывание разведывательной базы «Бадабер» как признак заката «особых отношений» США и Пакистана в 1960-х гг. *Вестник ХНУ. Серия «История»*. 2016. №51. С. 97-105.

4. Уллах П. Э. Седьмой флот США и Южноазиатский кризис 1971 г. *Вестник ХНУ. Серия «История»*. 2013. №47. С. 234-245.

Наукові праці, опубліковані у зарубіжних виданнях:

5. Уллах П. Э. От переговоров к эмбарго: к вопросу о действиях США накануне индо-пакистанской войны 1965 года. *Научные ведомости БелГУ. Серия «История. Политология»*. 2016. №15 (236). С. 77-84. (РИНЦ)

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Уллах П. Э. Американский фактор в южно-азиатском кризисе 1971 г. // *Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2012»*. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2012/1701/28708_659d.pdf (дата звернення: 21.03.2017).

7. Уллах П. Э. Седьмой флот США в Бенгальском заливе. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції, 20 квітня 2012*. Харків, 2012. С. 205–207.

8. Уллах П. Э. Эволюция политического курса США в Южной Азии (декабрь 1971 – июль 1972 гг.). *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції, 26 квітня 2013*. Харків, 2013. Харків, 2013. С. 178-179.

9. Уллах П. Э. Американские военные поставки Пакистану в 1971-1972 гг.: опыт «заклятой» дружбы. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції, 25 квітня 2014*. Харків, 2014. С. 178-179.

10. Уллах П. Э. Американский фактор в индо-пакистанском противостоянии 1965 года. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції, 29 квітня 2016*. Харків, 2016. С. 71-74.

Зміст дисертації

Вступ	14
Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія і методи дослідження	21
1.1. Огляд історіографії	21
1.2. Огляд джерел	34
1.3. Методологія і методи дослідження	42
Розділ 2. Індо-пакистанське протистояння 1965 р. і роль США в його врегулюванні	50
2.1. Криза у відносинах США з Індією і Пакистаном напередодні Кашмірської війни	51
2.2. Дипломатичні зусилля США щодо припинення індо-пакистанського конфлікту	64
2.3. Перебудова стратегії США щодо Індії та Пакистану	80
Розділ 3. Зовнішньополітичні пріоритети США у Південній Азії в 1966-1970 рр.	95
3.1. Американська політика військових поставок в Індію та Пакистан	95
3.2. Роль США в «зеленій революції» та економічних реформах індійського та пакистанського урядів	113
Розділ 4. Американський чинник у південноазіатській кризі 1971 р.: від визрівання до врегулювання	143
4.1. Загострення ситуації в регіоні у 1968-1971 рр.	143
4.2. Інтернаціоналізація бенгальської кризи та дії США під час індо-пакистанської війни	163
4.3. Післякризове врегулювання і нормалізація відносин США із Індією та Пакистаном	183
Висновки	197
Список використаних джерел і літератури	202
Додатки	230

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Після завершення холодної війни світ змінився, у міжнародних відносинах поглибилася тенденція до регіоналізму, прояви якої ми можемо бачити і в Південній Азії, країни якої перейшли до політики взаємної інтеграції на тлі збереження хронічних конфліктів міждержавного та внутрішньополітичного характеру. Ці конфлікти формувалися тривалий час, визначальним у другій половині ХХ століття стало протистояння Індії та Пакистану з домінантою гонки озброєнь – двох найбільших і найпотужніших країн регіону. Ситуація ускладнилась з формуванням широкого ареалу конфліктності, пов'язаної з діяльністю ісламістів у Афганістані, Кашмірі та Пакистані, а також нестабільністю політичних режимів окремих держав регіону.

Зовнішня політика США в 60-70-ті роки ХХ ст. в цьому регіоні є важливою складовою сучасної оцінки міжнародної ситуації в Південній Азії. Зусилля США мали певний вплив на помірковану нормалізацію індо-пакистанських відносин та стабілізацію регіону. Вивчення пріоритетів зовнішньополітичної діяльності США в історичній перспективі дає певні прогностичні можливості для сучасної геополітики.

Зовнішня політика Білого дому також мала на меті модернізацію країн цього регіону за західним зразком, тому вивчення цього аспекту є необхідним для оцінки його значення у поступі країн, що розвиваються, і підводить нас до питання: чи потрібна донорська допомога країнам, що не вважаються Заходом демократичними, наскільки вона корисна як для реципієнта, так і для надавача. Це може бути актуальним на тлі функціонування міжнародних фінансових структур з точки зору доцільності їхніх дій у сучасному світі.

Дослідження особливостей зовнішньої політики США у Південній Азії є актуальним і для сучасної України, оскільки практичні рекомендації, що випливають із нього, допоможуть нашій державі знайти оптимальні алгоритми відносин з країнами Південної Азії та уникнути політики, що вступатиме у конфлікт із національними інтересами стратегічних партнерів

України, зокрема Індії. Виважені зовнішньополітичні кроки сприятимуть поглибленню політичної співпраці України та Індії й утвердженню присутності українського товаровиробника на півтора мільярдному південноазіатському ринку, центральною ланкою якого є саме Індія.

Мета й завдання дослідження. Метою роботи є вивчення зовнішньої політики США в Південній Азії з точки зору її впливу на розвиток країн регіону та еволюції внаслідок постійних змін міжнародної ситуації.

Завдання дослідження:

- виявити фактори, що сприяли загостренню протистояння Індії та Пакистану;
- визначити пріоритети зовнішньополітичної діяльності США в регіоні у зазначений період;
- розкрити роль США у врегулюванні індо-пакистанського протистояння у 1965 р.;
- дослідити механізми впливу США на учасників конфлікту та практичні результати їх застосування;
- охарактеризувати дипломатичні зусилля американців щодо припинення індо-пакистанського конфлікту;
- визначити мету, хід та наслідки американської політики військових поставок в Індію та Пакистан;
- встановити роль США у «зеленій революції» та економічних реформах індійського та пакистанського урядів у другій половині 1960-х років;
- дослідити наслідки американської військової, матеріальної, технічної та іншої допомоги у модернізації Індії та Пакистану;
- з'ясувати вплив американського чинника на розвиток південноазіатської кризи 1971 р.;
- з'ясувати позицію американської адміністрації щодо появи незалежної Бангладеш;
- визначити шляхи нормалізації відносин між американською адміністрацією та урядами Індії і Пакистану після кризи 1971 року;

- з'ясувати взаємовплив на еволюцію зовнішньої політики США у Південній Азії дій індійського та пакистанського урядів, змін у ситуації в регіоні;
- виявити відмінності у зовнішній політиці США щодо Південної Азії за різних президентських адміністрацій.

Об'єкт дисертаційного дослідження – еволюція зовнішньої політики США у Південній Азії в період з 1965 по 1972 р.

Предметом дослідження є вивчення впливу зовнішньої політики США на розвиток Індії та Пакистану на тлі поглиблення та ускладнення індо-пакистанського конфлікту.

Методологія дослідження. Для вирішення дослідницьких завдань були використані цивілізаційний, інституційний, структурно-системний, антропологічний, міждисциплінарний, макро- та мікроісторичний методологічні підходи. Ключовим серед них став цивілізаційний підхід, який передбачає, що ефективність дій США варто оцінювати з огляду на їх сприйняття в Індії та Пакистані, політичні традиції і сприйняття дійсності якими суттєво відрізнялися від американських.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах планової наукової теми «Історія країн Азії та Африки у новий та новітній час» кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Реєстраційний номер 0112U005271, шифр IST_9.т.

Хронологічні межі дослідження – з березня 1965 року по липень 1972-го. Вибір нижньої хронологічної межі обумовлений тим, що саме у березні 1965 року почалось погіршення американо-пакистанських відносин, що на тлі збройного протистояння Індії та Пакистану виявилось значно масштабнішим і тривалішим, ніж очікували американці. Вибір верхньої хронологічної межі пояснюється тим, що індо-пакистанська угода в Сімлі (2 липня 1972 р.) поклала край активній фазі конфлікту між Індією та Пакистаном, і відтоді масштабних збройних сутичок між ними не

відбувалося до 1999 року. Для США угода в Сімлі стала свідченням того, що Індія та Пакистан, незважаючи на розбіжності у поглядах на значну кількість питань, все ж здатні досягти компромісу, а відповідно, є партнерами, з якими варто підтримувати нормальні відносини.

Територіальні межі дослідження охоплюють території сучасних Індії, Пакистану та Бангладеш. Також можна казати про умовну «територіальну приналежність» частини США до нашої теми, а саме – місце прийняття рішень з певних питань (наприклад, офіс Державного департаменту, Білий дім, штаб-квартира ООН або Конгрес), об'єктів військової, сільськогосподарської та транспортної інфраструктури, які використовувалися для збору, сортування або перевезення товарів для Індії, Пакистану та Бангладеш.

Наукова новизна отриманих результатів полягає, насамперед, у тому, що в ній:

уперше:

- на широкій документальній базі доведено, що зовнішня політика США в зазначений період не мала пропакистанського або проіндійського характеру (в історіографії значно частіше йдеться про пропакистанський, тобто просування своїх інтересів через просування інтересів Пакистану) і була зорієнтована виключно на реалізацію власних інтересів, однак в результаті виявилася кориснішою для Індії, а не Пакистану;
- на базі документальних даних встановлено, що особисті симпатії президента США Р. Ніксона до Пакистану нейтралізувалися низкою американських відомств, зокрема Міністерством оборони, Держдепартаментом та іншими;
- досліджено зростання напруги в індо-пакистанських стосунках напередодні конфлікту 1965 р. з урахуванням дій США;
- надане альтернативне трактування дій США щодо конфлікту 1971 р. замість запропонованого американським журналістом

Дж. Андерсоном дискурсу щодо пропакистанської політики Вашингтона, усталеного в історичній літературі;

- встановлено, що серед основних причин визрівання бенгальської кризи (березень-листопад 1971 р.), крім власне претензій бенгальців, була політична нестабільність у Пакистані 1968-1969 рр.;
- досліджено сприйняття американською стороною початку та подій індо-пакистанських війн 1965 і 1971 рр.;
- встановлено, що президент Пакистану генерал Мухаммед Ях'я Хан докладав чималих зусиль для попередження конфлікту 1971 р., тоді як у літературі його разом із іншими пакистанськими політиками нерідко звинувачують у провокуванні та загостренні протистояння;
- запропоновано концепцію, згідно з якою маневри 74-ї групи 7-го флоту США в районі Бенгальської затоки у грудні 1971 року варто прив'язувати не до подій індо-пакистанської війни, а до розширення американської військової присутності в Індійському океані.

уточнено:

- застосування поняття «нахил», що використовується в літературі для характеристики зовнішньої політики США в 1971 р. стосовно Пакистану; доведено, що «нахил» був номінальним, а американська адміністрація не ставила за мету допомагати пакистанцям у реалізації їхніх національних інтересів;
- причини ескалації конфлікту між Індією і Пакистаном в зазначений період;
- роль американських військових поставок до Пакистану між війнами 1965 та 1971 р., через фактичну відсутність яких Пакистан виявився гірше підготованим до конфлікту, ніж Індія;
- особливості визрівання індо-пакистанських війн 1965 р. та 1971 р., порушення перемир'я сторонами після формального завершення конфлікту;

- хронологію перших контактів американської адміністрації з бенгальцями і Бангладеш.

доповнено:

- джерельну базу дослідження за рахунок введення до наукового обігу документів ЦРУ, з яких у 2015-2016 рр. було знято гриф секретності.

набуло подальшого розвитку:

- питання зовнішньополітичних пріоритетів США у Південній Азії;
- дослідження індо-пакистанських відносин у другій половині ХХ століття.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання матеріалів для подальшого наукового вивчення зовнішньої політики США у Південній Азії, створення комплексних досліджень, присвячених міжнародним відносинам у другій половині ХХ століття, історії Індії, Пакистану тощо. Фактичні дані та висновки можуть бути використані при підготовці спеціальних курсів з міжнародних відносин, конфліктології, політології, новітньої історії.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми та самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно. Всі публікації є одноосібними та оригінальними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Відбувалася під час міжнародних конференцій «Каразінські читання» у 2012, 2013, 2014, 2016 рр. у Харкові та міжнародного молодіжного наукового форуму «Ломоносов-2012» у м. Москва.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено у 10 одноосібних наукових публікаціях, із яких: 4 – наукові статті у вітчизняних фахових виданнях з історії, 1 з яких внесене міжнародних наукометричних баз; 1 публікація – у зарубіжному виданні; 5 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів (11 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури (316 найменувань на 28 сторінках) і додатків (4 таблиці на 5 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 234 сторінок, з них основний текст – 189 сторінок.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія і методи дослідження

1.1. Огляд історіографії

Тематика зовнішньої політики США в другій половині ХХ ст. була і залишається популярною серед дослідників, тож праць, присвячених цьому питанню, існує чимало. Як правило, вивченість окремих тем прямо пропорційна місцю, яке адміністрація США відводила цим питанням, країнам і регіонам у своїх глобальних стратегічних планах. Південна Азія довгий час відігравала в них другорядну роль, тому навколо цієї теми в історіографії немає настільки гострої дискусії, як, скажімо, навколо Кубинської кризи чи В'єтнамської війни.

Для країн Південної Азії 1965-1972 рр. стали доленосними, адже в цей період на субконтиненті сформувалася система взаємин, що діє там до сьогодні. У цій системі Індії відводиться провідна позиція, і США в означений період самі мимоволі допомогли їй у цьому ствердитися. На жаль, історіографія, яка існує на цю тему, лише частково звертає увагу на цей процес, оскільки регіональне лідерство Індії певний час не визнавалося Вашингтоном. Набагато частіше у дослідженнях розглядаються питання про американську політику «нахилу» (the tilt, 1971 р.) або про «особливі стосунки» між США і Пакистаном у 1960-х рр., засновані на взаємному інтересі цих країн у військово-політичному співробітництві. Що стосується Індії, то здебільшого дослідники звертають увагу на її співпрацю із США в рамках впровадження «зеленої революції» – серії перетворень, спрямованих на розвиток і підвищення ефективності сільського господарства.

Диспропорції під час вивчення політики США у Південній Азії спостерігаються не тільки щодо широких періодів або тем. Наприклад, більшість дослідників, яка у своїх працях розглядає період середини 1960-х рр., зазвичай дає певні характеристики чи оцінки кашмірському конфлікту між Індією та Пакистаном (серпень-вересень 1965 р.). Однак найчастіше

розгляд цієї теми завершується даними про вересневі засідання Ради Безпеки ООН, на яких вдалося домовитися про припинення протистояння, тоді як питання про роль США у спробах подальшого налагодження індійсько-пакистанського діалогу залишається фактично проігнорованим. Інший приклад: під час опису політики США в Південній Азії на початку 1970-х рр. автори переважно досліджують події 1971 р. (політична криза у Східному Пакистані, індійсько-пакистанська війна), на тлі чого події 1972 р. залишаються малодослідженими, а їхнє значення для регіону дещо недооцінюється.

У такій явній диспропорційності є чимало об'єктивних причин. Станом на середину 1960-х – початок 1970-х рр. військові конфлікти між країнами «третього світу», що відбувалися без активного втручання наддержав, навряд чи могли претендувати на значний інтерес світового співтовариства. Суперечності між Індією та Пакистаном довгий час мали локальний характер, а СРСР та США воліли залишатися в тіні та вирішувати інші проблеми. Однак, коли під час воєн 1965 та 1971 рр. США опинялися в ролі критикованого обома сторонами конфлікту посередника, фокус уваги оглядачів, політиків, а потім і істориків переміщувався з Південно-Східної Азії (В'єтнам, Камбоджа) в Південну.

Дійсно, в 1966 та 1972 рр. в глобальному вимірі у США були набагато важливіші проблеми, ніж повоєнне врегулювання в Південній Азії. Це твердження більшою мірою підходить саме до 1972 р., коли, окрім повернення до проблем у В'єтнамі, США займалися налагодженням своїх відносин з КНР і вели з СРСР переговори щодо «розрядки», які завершилися підписанням угоди ОСО-1. Однак все це не означає, що Білий дім не займався справами Південної Азії. Про активну дипломатичну роботу США на південноазіатському напрямку свідчать розсекречені останніми роками документи, використання яких в подальшому може допомогти в ліквідації історіографічного «нахилу» в бік подій 1965 та 1971 рр.

Також можна помітити, що робіт зі згадками або аналізом дій США у 1971 р. значно більше, ніж досліджень щодо 1965 р. Це можна пояснити трьома ключовими факторами. По-перше, у 1965 р. США відмежувалися від конфлікту, ввели ембарго на постачання зброї Індії та Пакистану і активізувалися лише під час засідань ООН, а у 1971 р. справа дійшла до маневрів тактичної групи американського флоту неподалік від зони бойових дій. По-друге, у 1971 р., на відміну від 1965 р., США та СРСР виступили з протилежних позицій, що надало додаткової «ваги» конфлікту між Індією та Пакистаном. По-третє, власне для Південної Азії війна 1971 р. мала важливіше значення, ніж 1965-го, адже у першому випадку конфлікт завершився створенням нової держави, а у другому – поверненням до довоєнного статус-кво.

Розглянемо загальні роботи, в яких порушується досліджувана нами тема і не робиться особливий акцент на певних підтемах. Так, у монографії В. Я. Белокреницького та В. М. Москаленка з історії Пакистану є цілі розділи, присвячені правлінню А. М. Айюб Хана, А. М. Ях'я Хана та З. А. Бхутто [73]. Серед українських авторів виділяється П. М. Ігнат'єв, автор книг «Індія на шляху до лідерства у Південній Азії» [84] та «Пакистан: від деколонізації Британської Індії до сьогодення» [85]. Можна відзначити, що в книзі про Пакистан П. М. Ігнат'єв приділяє більшу увагу подіям, що передували кризі 1971 р., якщо порівнювати її з роботою про Індію. Окрім того, в книзі про Пакистан дослідник торкається теми розвитку американо-пакистанських відносин. Англійський історик Я. Телбот у своїй роботі з історії Пакистану теж зачіпає досліджувану нами тему, коротко характеризує кожен її аспект [300].

Окремо зазначимо загальні роботи, в яких є згадки про події 1965-1970 рр. у Південній Азії, але акцент зроблений на подіях 1971 р. У праці Є. С. Юрлової і Ф. М. Юрлова з історії Індії нашій темі присвячені окремі параграфи в розділі про зовнішню політику Індії, проте чимало тверджень, наведених авторами, можна назвати дискусійними, наприклад, про розгляд

можливого вступу в індо-пакистанську війну 1971 р. Китаю [127]. Ще одна робота з історії Індії, написана Л. Б. Алаєвим, О. Л. Сафроною та О. О. Вігасіним [69], практично не розглядає нашу тему, проте в ній наведено твердження щодо підтримки ООН у справі створення незалежної Бангладеш. Без додаткових пояснень ця теза може бути розцінена як помилка авторів: на засіданнях Ради безпеки та Генеральної асамблеї, дійсно, йшлося про припинення індо-пакистанської війни та вирішення бенгальського питання, однак формулювання про незалежність Бангладеш були неприйнятними для Пакистану. У роботі індійського історика С. Тамміти-Дельгоди надано не тільки загальні відомості про роль США в кризі 1971 р., але й дані про кількість біженців зі Східного Пакистану [109]. Також автор висловлює власну думку про введення 7-го флоту у Бенгальську затоку, початок індо-пакистанської війни 1971 р. і підписання угоди в Сімлі після неї. У дослідженні з історії Індії Б. Меткальф та Т. Меткальфа, виданому в Кембриджі, стисло описані причини, загальний перебіг, наслідки південноазійської кризи 1971 р. і роль США в ній [251]. Також темі цієї кризи в своїй роботі з історії країн Південної Азії приділив увагу польський історик Б. Мрозек [256]. Питання про роль США під час подій 1971-72 рр. розглядав і В. П. Пучков у своїй монографії про політичний розвиток Бангладеш [103].

Американський дослідник Д. Кукс у виданні з історії американо-індійських відносин розцінював події 1971 р. як один з етапів протистояння двох демократичних держав (США та Індії), яке не відповідало інтересам жодної з них [236]. Примітно, що Д. Кукс, монографія якого була опублікована 1999 р., оперував деякими маловідомими фактами про діяльність американських дипломатів на початковому етапі кризи 1971 р., що стали загальнодоступними тільки після розсекречення відповідних документів наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Корисною для цього дослідження виявилася також інша праця Д. Кукса – про взаємовідносини США та Пакистану з 1947 по 2000 рр [237].

Тепер звернемося до більш спеціалізованих робіт, в яких розглядаються окремі аспекти політики США у Південній Азії впродовж 1965-1972 рр.

Під час вивчення подій 1965-1966 рр. для нас виявилися цінними статті С. А. Хусейна [203] про «особливі стосунки» між США і Пакистаном, зокрема у військовій сфері та під час формування військових союзів, а також Х. Куреші [269] про окремі аспекти індо-пакистанської війни. Відомості про ситуацію в Індії в цей період та вплив на неї з боку США містяться у працях В. Бхатті «Зростання загрози для індійської безпеки» [153] та Р. Праманіка «Індійсько-американські відносини: поворот від ворожості до взаємного співробітництва» [267]. Індійський політолог С. Гангулі зосередив увагу на питанні про причини, через які США практично самоусунулися від врегулювання в Південній Азії [181]. На його думку, це було викликано більшою зацікавленістю Вашингтона у в'єтнамському питанні та можливістю передати СРСР роль «миротворця» в індійсько-пакистанському конфлікті.

Аналіз даних про конфлікт між Індією та Пакистаном в Качському Рані (весна 1965 р.) провів авторський колектив Пакистанського інституту міжнародних справ, зробивши при цьому особливий акцент на висвітленні ходу бойових дій у пресі [295]. На роль США у кашмірській війні (серпень-вересень 1965 р.) в одній зі своїх праць звернула політолог Р. Чоудхурі [166]. Про суперечки щодо Кашміру писав і російський історик П. Г. Зверев, у центрі дослідження якого тематика спостережної місії ООН, що працювала в зоні конфлікту [81]. Також можна відзначити, що історик М. Алі під час аналізу подій 1965 р. дійшла висновку, що США вже на той момент займали цілковито проіндійську позицію і надалі її не змінювали [136]. Аналогічної точки зору дотримуються політологи У. Батт і Дж. Шофілд [158].

Серед авторів, які займалися вивченням економічної політики США, спостерігаються певні розбіжності стосовно тактики «короткого повідця»,

суть якої полягала у примушенні Індії до проведення значних змін у аграрному секторі («зелена революція») в обмін на постачання продовольства. Зокрема, фахівець з аграрної політики США в країнах «третього світу» Р. Паарлберг вважає, що видимих дипломатичних дивідендів політика «короткого повідця» Вашингтону не принесла, Індія у своїй зовнішній політиці стала «більш неслухняною», а позиції членів індійського уряду, налаштованих проамериканськи, послабшали [262]. Ту саму тезу виклали й обґрунтували індологи В. Рай та В. Саймон [271].

Автор «Економіки сучасної Індії (1860-1970)» Р. Томлінсон [307], а також російські сходознавці Ф. М. та Є. С. Юрлови [127] писали про те, що політика «короткого повідця» настільки обурювала Індію, що вона ще десять років критикувала всі інтереси й дії США в Південній Азії та звинувачувала Вашингтон у регулярних спробах тиску на політику інших країн. Тієї самої думки дотримувався політолог С. Коен, який в одній зі своїх робіт назвав політику «короткого повідця» методом дій, до якого американо-індійські відносини виявилися не готовими [168]. Проте в іншій своїй монографії він говорив про протилежне – назвав економічну допомогу США «дуже доброю справою», яка здійснювалося в тому числі через те, що «американці хотіли поділитися своїм багатством і знаннями з менш успішними націями» [172]. Політолог А. Гупта, який працює в США, позитивно оцінює підхід Вашингтона та вважає, що американці багато зробили для успіху «зеленої революції» [189], а у 2014 р. політологи Ф. Гевін і М. Лоуренс з Оксфордського університету відзначили, що завдяки діям Л. Джонсона вдалося уникнути голоду в індійському штаті Біхар [182].

Варто звернути увагу на книгу «Індія та наддержави» Б. Кауля. Вона написана у підкреслено антиамериканському тоні, однак у розділі про «зелену революцію» Кауль пише про зусилля США нейтрально і наводить чимало фактичних даних з цієї теми [217]. Інший індійський автор Б. М. Джайн, навпаки, негативно оцінював дії США та вважав, що вони

умисно створювали бюрократичні перепони, які призводили до загострення продовольчої кризи в Індії [208].

Окрім того, можна відзначити кілька робіт, автори яких займалися вивченням економічної політики США у Південній Азії, проте не акцентували увагу на її історичному аспекті. Насамперед, варто назвати збірку статей з цієї теми під загальною редакцією Л. Рудольф та С. Рудольф [284]. Досліджуючи питання про продовольчу політику США, автори збірки розглядали його передусім як економічне явище, тож аналізували його саме під таким кутом зору. Одна з редакторів Office of the Historian («Офіс історика») при Держдепартаменті США К. Алберг звертала увагу на особисту роль та дії президента США Л. Джонсона під час вирішення продовольчої кризи у країнах Південної Азії в контексті його загальних спроб щодо викорінення бідності та загрози голоду у світі [131; 132]. Історики Р. Доел та К. Харпер особливу увагу приділили науковому аспекту «зеленої революції» в Індії та представили Л. Джонсона як президента, що всебічно цікавився розвитком сільського господарства у світі та намагався запроваджувати технічні винаходи і розробки задля його прискорення [176]. Троє останніх з перерахованих дослідників вдалися до емоційних епітетів при описанні адміністрації Л. Джонсона: К. Алберг назвала тодішню американську верхівку і самого президента «Макіавеллі з серцем», а Р. Доел та К. Харпер казали про її дії як про «звільнення Прометея» через науку.

Важливою історіографічною проблемою є питання про американські військові постачання Індії та Пакистану. Відомості про них містяться в роботі М. Брзоскі та Ф. Пірсона [157], в якій, завдяки наведеним статистичним даним стало можливим виявити, якою мірою Індія та Пакистан постраждали від військового ембарго з боку США [Додаток 1], і чому по-різному ставилися до можливості його скасування. Питання про розвиток оборонних потужностей Пакистану та наслідки американського ембарго для нього розглядали колишній аналітик ЦРУ Б. Рідел [276] та британський експерт з геополітики Г. Чепмен [161]. Погляди Пакистану на

позначену проблему викладені у роботах пакистанських авторів Х. А. Різві [277] та Х. Хаккані [194, 195]. В працях Р. К. Беттса [150] та Ф. Кхана [222] вивчаються питання про особливості розвитку ядерної програми Індії та Пакистану, а також їхнього впливу на взаємовідносини цих країн із США.

Дані щодо американської розвідувальної бази «Бадабер» у Пакистані викладено в огляді розвитку американської розвідки авторства Л. Ліфшульца [240], у монографії Д. Болла [144], присвяченій історії розвідки у країнах Південної Азії, та у праці П. Макгара, що вивчав вплив холодної війни на стан справ у цьому ж регіоні [250]. Комплексне дослідження про перебіг розбудови пакистанської армії у 2012 р. опублікував дослідник Ш. Алам [135].

Відзначимо, що питання про військове співробітництво Ісламабаду з Вашингтоном досліджено краще, ніж про співробітництво Вашингтона з Нью-Делі, бо США довгий час були ключовим постачальником для Пакистану, а саме питання про отримання військового обладнання було на першому місці порядку денного американо-пакистанських відносин. Ключовим військовим партнером для Індії був СРСР, тож вона не проявляла такої зацікавленості в американських постачаннях, як Пакистан, і це позначилось на ступені висвітлення тематики американо-індійського військового співробітництва в історіографії.

В окрему групу виділимо спеціалізовані праці, які рівномірно висвітлюють увесь перебіг кризи 1971 р. та подій, що відбулися після неї. Серед робіт, присвячених безпосередньо вивченню нашої теми, виділимо монографію Н. С. Бєглової, в якій детально розглянуті всі аспекти діяльності США в Південній Азії [71]. Істотним плюсом цієї роботи є скрупульозний аналіз політики США в 1972 р., а недоліком – часом надмірна прив'язка автора до даних журналіста Дж. Андерсона [21; 22] під час опису подій 1971 р., яких на сьогодні, після розсекречення внутрішньовідомчих американських документів, недостатньо для повноцінного, всебічного та об'єктивного висвітлення теми. У двох монографіях Р. М. Мукімджанової,

присвячених відносинам США з країнами Південної Азії, є дані про кризу 1971 р. та її врегулювання у 1972-му [99; 100]. Проте надмірно «викривальний» стосовно США стиль написання цих монографій дещо знижує їхню цінність для сучасних дослідників. Те саме можна сказати про три монографії В. О. Кременюка (в тому числі створені у співавторстві з іншими дослідниками), в яких розглядаються особливості політики США в країнах «третього світу» [90; 91; 92]. Більш виважено писав дослідник С. І. Луньов [95; 96]. Нейтральними під час створення короткого нарису подій 1971 р. намагалися бути пакистанські історики М. Джабін і М. Мазхар, відомі своїми антиамериканськими поглядами [206].

Значну цінність для нас має аналітична робота історика і публіциста Е. Ахмада, в якій він спробував оцінити роль Пакистану в стратегічних планах США [133]. Е. Ахмад не поділяв думки багатьох дослідників про пропакистанську налаштованість Білого дому та поставив під сумнів інформативну цінність документів Дж. Андерсона, на які згодом спиралися деякі західні і практично всі радянські дослідники. Публікацію цих документів Е. Ахмад практично прирівняв до звичайного журналістського ходу, покликаного створити сенсацію.

У дослідженнях В. П. Датта [78] і В. М. Москаленка [97] про зовнішню політику Індії і Пакистану відповідно вивчаються проблеми взаємовідносин цих країн із США під час подій 1971 р. Вивченню особливостей американо-пакистанських відносин 1970-х рр. присвятив одну зі своїх робіт польський історик Б. Мрозек [98]. Г. Хесс, професор державного університету Боулінг Грін, розглядав ширшу тему: стосунки США з Індією і Пакистаном з кінця Другої світової війни до середини 1980-х рр., проте звернув увагу і на події 1971 р. [200]. Д. Кумар описував події 1971 р. в контексті дослідження індійсько-американських відносин і вважав, що США на початку 1970-х рр. демонстрували яскраво виражену антиіндійську позицію [234].

У деяких роботах індо-пакистанський конфлікт 1971 р., з огляду на участь США та СРСР у спробах його врегулювання, розцінюється як один

із компонентів холодної війни. К. Б. Балоч, пакистанський історик, акцентуючи свою увагу на американо-китайських переговорах літа 1971 р., вважає, що в той час Пакистан був потрібен США як посередник у переговорах з КНР і через це користувався деякими привілеями [145]. У цілому відносини між цими країнами в 1971 р. він розглядає як елемент першої фази холодної війни. Співвітчизник і колега Балоча А. З. Хіلالі оцінює пакистансько-американські відносини в 1971-1972 рр. крізь призму стратегічної боротьби між наддержавами [201]. Те саме робить американський історик С. Коен в одному з розділів книги «Суперництво та конфлікти наддержав» під редакцією Ч. Чарі [169]. В. Раджамоні, вивчаючи відносини в трикутнику США-Індія-Китай, зазначив, що індійсько-американські відносини ніколи не були «настільки натягнуті», як 1971 р [272].

Звернемося до досліджень, що стосуються вивчення дипломатичних зусиль США під час кризи 1971 р. та після її закінчення. Л. Ніхтер і Р. Мосс детально розглядали переговори між Москвою і Вашингтоном щодо кризи в період з червня по грудень 1971 р [255]. У роботі А. Ріяза проаналізовані причини, перебіг і результати переговорів США з представниками бенгальського уряду у вигнанні [275]. Це дослідження засноване на широкій документальній базі, але його недоліком є надмірна антиамериканська налаштованість автора: він приписує дії Білого дому під час кризи особистій антипатії президента США Р. Ніксона до Індії. У статті В. Раб розглядалася діяльність окремо взятої організації – Бенгальського інформаційного центру, що діяв у США і виступав проти втілюваної ними у Південній Азії політики [270]. Американський історик Дж. Уорнер, використовуючи документальні матеріали, вивчав питання про роль Р. Ніксона та його радника з питань національної безпеки Г. Кіссінджера в розпаді Пакистану. Однак автор не обмежився виключно обраною темою: в його роботі досить докладно розглянуті ключові і маловідомі елементи кризи 1971 р.

Наприклад, він згадує про те, що Р. Ніксон деякий час розглядав можливість використання в Південній Азії атомної бомби [312].

Звичайно, частина дослідників акцентує свою увагу на подіях власне індо-пакистанської війни 1971 р. Е. А. Коен розглядає її як одну з локальних під час холодної війни, торкаючись питання про роль американців у ній [167]. С. Коен та С. Дасгупта писали про війну в світлі вивчення індійської доктрини стратегічного стримування та її застосування під час подій грудня 1971 р [174]. У статті американського історика О. Марваха розглядається вплив США на перебіг операцій індійської армії в Східному Пакистані протягом 1971-1972 рр [246]. Окремо слід згадати про атлас індо-пакистанської війни, складений відставним полковником армії США, професором Дж. Гіллом. Цей атлас цікавий для нас тим, що містить інформацію про дії 7-го флоту США у Бенгальській затоці у грудні 1971 р. [183].

Найпопулярнішою темою серед дослідників, що торкаються питання політики США в Південній Азії у 1960-70-х рр., є саме маневри 7-го флоту, тож наведемо кілька робіт, де цій темі приділяється значна увага. У доповіді військових фахівців Дж. Макконнелла та Е. Келлі докладно описано співвідношення сил в Індійському океані до війни 1971 р. та розглянуто питання про радянську відповідь діям американського флоту [220]. Капітан ВМС США К. Картер у своєму дослідженні про історію та стан індійського флоту станом на середину 1990-х рр. розглядав дії 7-го флоту США як каталізатор подальшого посилення морських потужностей Індії [159]. За кілька років до цього аналогічну доповідь для одного з військово-морських навчальних закладів США підготувала А. М. Хайнс [198].

У статті американського історика М. Уолтера «Військово-морська демонстрація сили США під час індо-пакистанської війни 1971 р.», крім безпосереднього аналізу дій 7-го флоту, розглянуті питання про становище біженців, військові постачання США Пакистану тощо [311]. Співвітчизник М. Уолтера Г. Готліб розглядав питання про допомогу ООН біженцям та

писав про участь США у відповідних програмах [185]. Робота схожого змісту є у Д. М'ярда, який приділив увагу обговоренню проблеми біженців під час переговорів прем'єр-міністра Індії І. Ганді та Р. Ніксона восени 1971 р. [257].

До сьогодні триває дискусія про те, наскільки позиція адміністрації США під час кризи 1971 р. була пропакистанською. Більшість авторів погоджується з тим фактом, що США проводили політику «нахилу» до Пакистану. Серед авторів, що підтримують цю версію, можна назвати Т. В. Пауля [266], М. Уолтера [311], Г. Хесса [200], Г. В. Чоудхурі [165] та Д. Кумара [234], тоді як Х. Хаккані [195] оцінив підтримку Пакистану з боку США як схвалення використання сили для придушення бенгальського визвольного руху. Дж. Макконнелл та Е. Келлі вважали політику «нахилу» необдуманною [220], її критикували Конгрес, Держдепартамент та американське суспільство, на що звернули увагу Я. Телбот [300], Ш. Тахір-Кхелі [297] та С. Сохерворді [294].

Американський історик і політолог Ш. Тахір-Кхелі в статті «Білатералізм у Південній Азії» розглядає нашу тему в контексті опису підготовки до укладення угоди в Сімлі 1972 р. Це дослідження цікаве тим, що його автор всупереч поширеній точці зору вважає позицію США під час кризи 1971 р. не пропакистанською, а проіндійською [297]. Схожу думку висловив в одній зі своїх робіт пакистанський дипломат Х. Хаккані: він не тільки засумнівався в пропакистанській налаштованості США під час кризи 1971 р., а й заявив, що «підтримка» з боку американців призвела Пакистан до катастрофи, наслідки якої Вашингтон ліквідувати не бажав [195]. Аналогічної точки зору дотримувалися історики Т. Шаффер і Х. Шаффер [286]. У дослідженні історика пакистанського походження С. Х. Ш. Сохерворді про відносини США з Пакистаном між 1965 і 1971 рр. висловлено припущення про зацікавленість США в розколі й ослабленні Пакистану [294]. Крім того, в цій роботі досить докладно розглянута опозиція діям Білого дому з боку Конгресу і громадської думки США.

Вище згадувалося про диспропорції у вивченні подій 1965 і 1971 рр. у порівнянні з вивченням подій, які відбулися після індо-пакистанських воєн. Говорячи безпосередньо про кризу 1971 р., не можна не помітити, що схожа диспропорція існує і тут. Ця криза в західних роботах розглядається досить часто або самостійно, або як частина опису ширшої теми, але якщо маневри 7-го флоту описуються ледь не кожним автором, то про події літа 1971 р. та переговори США з бенгальським урядом у вигнанні зазвичай згадують побіжно.

У роботах про події 1972 р. з'являється порівняно нова тематика – ядерні програми Індії та Пакистану. Особливо часто на цій темі роблять акцент автори, що публікують свої роботи в журналі *South Asian Studies*: М. Б. Алам [134], Ф. Квамар [268], М. Р. Кхан [225] та інші. Більшість цих дослідників схиляється до того, що своєю поведінкою США підштовхнули Індію до інтенсифікації своєї ядерної програми. Цій же темі приділяє увагу в своєму дослідженні політичних традицій Пакистану американський політолог Дж. П. Фарвелл [178]. Утім, необхідно зробити уточнення: у деяких вищезазначених дослідженнях містяться дані про індійську ядерну програму у 1960-х рр., однак ішлося переважно про теоретичні розрахунки, а з кінця 1971 р. – безпосередньо про можливість контрольованої детонації першого індійського ядерного пристрою.

У цілому можна ще раз відзначити, що існуюча історіографія дозволяє скласти достатньо повне уявлення про події навколо індо-пакистанських воєн 1965 та 1971 рр., але не дозволяє зробити цього стосовно інших подій 1965-1972 рр., де набагато більше можуть сказати джерела. Зокрема, недостатньо вивченими залишаються питання про перші контакти між США та Бангладеш, про дипломатичні зусилля американської адміністрації напередодні криз 1965 і 1971 рр., недостатньо уваги приділяється дослідженню військового співробітництва Вашингтона з Ісламабадом у період з 1965 до 1969 рр.

1.2. Огляд джерел

Вивчення джерел допомагає найбільш повно досягти вирішення поставлених дослідником завдань. Це дослідження, насамперед, спирається на документи урядових інстанцій США, що висвітлюють практично всі аспекти американської присутності в Південній Азії. Передусім, слід акцентувати увагу на тих з них, які дозволяють отримати максимальну кількість фактичних даних про політичні та дипломатичні маневри Вашингтона на субконтиненті.

Що стосується документів про період 1965-1968 рр., то в окремій збірці на сайті Держдепартаменту представлено 433 документи, які безпосередньо стосуються нашої теми [33]. Серед них – аналітичні записки та звіти, статистичні дані, огляди поточної ситуації, міжвідомчі дискусії з того чи іншого питання. У цих документах можна виявити відомості щодо дипломатичних суперечок між США та Індією й Пакистаном у 1965-1966 рр., участі американської адміністрації у врегулюванні військових протистоянь у Качському Рані та Кашмірі, впливу США на економічний розвиток цих країн. Чимала кількість документів присвячена питанням про продовольчу кризу 1965-1966 рр. та «зелену революцію» в Індії, відстеженню реакції та участі США в цих подіях. Для дослідників історії американо-пакистанських відносин мають значну цінність ті документи, що присвячені питанням військових поставок з боку США. У пресі та історичній літературі існує чимало розбіжностей з цієї теми (щодо кількості, вартості, умов і наслідків поставок), а опубліковані документи дозволяють внести більшу ясність у ці суперечки. Те саме можна сказати про документи щодо американської розвідувальної бази «Бадабер» у Пакистані – переговори про її демонтаж проходили в закритому режимі, тож преса не могла знати про реальний стан справ, а дослідники рідко звертаються до цього сюжету під час характеристики стану американо-пакистанських відносин. Документи ж вказують на те, що функціонування «Бадаберу» створювало суперечки та напруженість між США та Пакистаном як мінімум

з 1965 р., а не з 1968-го, коли пакистанська сторона в односторонньому порядку оголосила про закриття бази.

Для розгляду подій 1969-1970 рр. також були використані документи, опубліковані на сайті Держдепартаменту США після їх розсекречення у 2005 р [32]. У цих документах розглядаються питання про поступове погіршення відносин США з Індією та Пакистаном, падіння режиму пакистанського президента М. Айюб Хана, визрівання масштабного конфлікту між Західним та Східним Пакистаном, розкол у партії Індійський національний конгрес тощо. Крім того, в цій збірці міститься чимало інформації про «одноразове виключення» у сфері військових поставок (1970 р.), яке США вирішили зробити для Пакистану, та скандалу навколо закриття американських культурних центрів в Індії.

Документи про південноазійську кризу 1971 р. були розсекречені у 2002 р., і частина з них опублікована університетом імені Джорджа Вашингтона [64]. Вони доступні у вигляді відсканованих копій із безліччю приміток представників Білого дому та Держдепартаменту на полях. Ці документи надають можливість отримати докладні відомості про обговорення кризи на вищому рівні; про динаміку зміни ставлення американських лідерів до кризи, причини їх нейтрального ставлення до силової операції у Східному Пакистані й індивідуального – до критики з боку суспільства; про перебіг переговорів із Пакистаном, Індією, СРСР тощо. Значно більшу кількість розсекречених документів з історії зовнішньої політики США в Південній Азії за період 1969-72 рр. опублікував Держдепартамент США на своєму сайті [32]. З їх загальної кількості – 437 – 121 документ стосується періоду з січня 1969 по лютий 1971 р., 75 – періоду з березня по грудень 1971 р., 125 – подій в Індії та Пакистані у 1972 р., 64 – питання про відносини між Бангладеш та США.

Наявність у збірці за 1969-1972 рр. документів про взаємини між США та Бангладеш дозволяє в подробицях відтворити картину становлення американо-бенгальських відносин, які під час опису дій США в Південній

Азії традиційно вважаються другорядними або не згадуються взагалі. У цих документах міститься інформація про поступове налагодження контактів США з Бангладеш, про всі складнощі, протиріччя і наслідки цього процесу. Завдяки цим документам ми можемо не тільки ознайомитися з докладною статистикою наданої Бангладеш гуманітарної допомоги [Додаток 4], а й з тим, як у Вашингтоні йшло обговорення пов'язаних із нею питань та які аспекти проблеми викликали дискусії та незгоду серед американських стратегів. Ці документи можуть бути корисними не тільки історикам, адже за їхньої допомогою економісти можуть вивчати механізми надання американцями допомоги країнам «третього світу».

Аналогічно можна сказати про документи, що стосуються питань допомоги Індії та Пакистану в той же період, де відсоток суто економічної інформації навіть вищий. Сама кількість цих документів у різні періоди ілюструє ступінь зацікавленості США в південноазіатських справах. До кінця 1971 р. їх потік слабшає в зв'язку з завершенням кризи. Натомість у січні 1972 р. обговорення становища в Південній Азії активізувалося (що, природно, позначилося на кількості документів), висувалися різні концепції та пропозиції щодо розвитку відносин з Індією та Пакистаном. На окрему увагу заслуговує серія телеграм посла США в Індії К. Кітінга, надісланих до Держдепартаменту. У них дипломат докладно розцінює перспективи американо-індійських відносин практично у всіх сферах та закликає якомога скоріше відновлювати активні контакти з Нью-Делі. Білий дім не надто прихильно поставився до цих пропозицій, оскільки рекомендації аналітичних центрів досить помітно відрізнялися від ідей посла.

У лютому 1972 р. інтенсивність «південноазіатських дискусій» різко падає, і на перший план виходить візит Р. Ніксона до Пекіна. Аналогічна ситуація сталася в травні, коли Р. Ніксон був з візитом у Москві. У березні-квітні ситуація в Індії і Пакистані обговорювалася не особливо активно, і на цьому тлі навіть уповільнені дебати про дату визнання Бангладеш виглядають значно інтенсивнішими.

В усіх збірках Держдепартаменту є окремі документи про ядерну програму Індії. У документах 1960-х рр. йдеться про перспективи Індії у ядерній сфері, відстежується робота відповідних індійських установ, наводяться окремі технічні деталі, а також міститься зізнання про те, що США не можуть попередити проведення Індією першого випробовування ядерного пристрою. У документах початку 1970-х рр. наведено більше фактичних та технічних даних про індійську ядерну програму, робляться прогнози щодо дати першого випробовування та перспектив створення індійської ядерної зброї, засобів її доставки тощо. Із цих документів випливає, що американська розвідка вкрай прискіпливо досліджувала ядерні проекти Індії, регулярно надсилаючи відповідну інформацію до Вашингтона.

Додаткові відомості про кризу 1971 р. можна отримати з бортових журналів за 1971 і 1972 рр. 113-ї ескадрильї дальнього радіолокаційного виявлення, що в грудні 1971 р. базувалася на американському авіаносці «Ентерпрайз», в яких описано хід суден 74-ї оперативної групи ВМС США наприкінці та після індо-пакистанської війни [24; 25]. Чимало документів Держдепартаменту, що стосуються таємного візиту Г. Кіссінджера до Китаю, також є для нас корисними: у деяких з них містяться згадки про кризу в Південній Азії, стан пакистанської економіки у 1971 р. тощо [53].

У 2015 р. ЦРУ розсекретило збірку щоденних зведень про стан міжнародних справ, які робилися для президентів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона [55], а у 2016 р. – таку ж збірку для Р. Ніксона та Дж. Форда [56]. Відповідно, ці документи охоплюють увесь період нашого дослідження, хоча матеріалів про Індію та Пакистан у зведеннях значно менше в порівнянні з матеріалами про СРСР, КНР або В'єтнам. Ці зведення цікаві тим, що в них висловлюється консолідована позиція американської адміністрації щодо певних питань, містяться окремі відомості про роботу американських розвідників у Південній Азії, аналітичні дані щодо поточних подій у регіоні. Найбільшу увагу ЦРУ приділяло бойовим діям під час індо-

пакистанських воєн 1965 та 1971 рр., випадкам порушення кордонів та відкриття вогню в період до та після них. Також відомство постійно відстежувало внутрішньополітичну ситуацію в Індії та Пакистані, даючи президенту детальні пояснення у випадку її загострення. Зокрема, розвідуправління уважно стежило за політичною кризою 1969 р. в Індії та надавало президенту відомості про кроки І. Ганді та її опонентів. Окрім того, управління активно висвітлювало для президента перебіг переговорів між пакистанськими політичними лідерами, що передував силовій операції «Прожектор» у Східному Пакистані (проведена у березні-травні 1971 р.), та показало спроби президента Пакистану М. Ях'я Хана добитися поступок з боку усіх сторін. В історіографії М. Ях'я Хана зазвичай критикують за операцію «Прожектор», однак документи ЦРУ демонструють, що він робив чимало зусиль для того, щоб її проведення стало непотрібним.

Серед офіційних документів заслуговують уваги резолюції ООН, в котрих містилися заклики про припинення індо-пакистанських воєн 1965 та 1971 рр. [1; 11; 12; 13], Ташкентська декларація від 10 січня 1966 р. [20], а також Публічний закон 480, прийнятий у США 1954 р. [45]. Якщо резолюції 1965 р. показали єдність наддержав у бажанні припинити війну, то резолюції 1971 р. засвідчили конфлікт інтересів між США та СРСР, хоча обидві ці країни декларували бажання досягти мирного врегулювання. Ташкентська угода, укладена між Індією та Пакистаном за посередництва СРСР, чітко показала, що у США є щонайменше один сильний конкурент за вплив у Південній Азії. Що стосується Публічного закону 480, то він був базою для продовольчої політики США в Індії та Пакистані, в тому числі в період між війнами 1965 та 1971 рр.

Принципову важливість мають Шанхайське комюніке (28 лютого 1972 р.) та угода в Сімлі (2 липня 1972 р.) [49; 50]. Шанхайське комюніке юридично закріпило другорядність Південної Азії щодо Китаю в системі тодішніх пріоритетів США, угода в Сімлі сформувала та закріпила в Південній Азії новий, але зручний для американців баланс сил.

Цінні відомості щодо досліджуваної теми було отримано з фондів Державного архіву Російської Федерації, а саме з досьє іноземної загальнополітичної інформації Телеграфного агентства Радянського Союзу за різні роки (1967, 1969, 1971-1972) [2; 3; 4; 5; 6; 7]. У цих матеріалах є відомості про проблему біженців під час кризи 1971 р., економічне співробітництво США з Індією, Пакистаном та Бангладеш, дипломатичні суперечки між цими країнами та їхні взаємини з КНР, військові постачання тощо. Усі ці дані дозволяють скласти загальне уявлення про політику США у Південній Азії та її ключові напрямки.

Також для створення дисертаційного дослідження використовувалися дані преси. Йдеться переважно про американські видання (Chicago Tribune [26], The Christian Science Monitor [54], The Hartford Courant [58], Los Angeles Times [41], The New York Times [61], The Washington Post [66]) та про кілька європейських (Daily Express [28], Daily Telegraph [29], The Guardian [57], International Herald Tribune [37]). Особливо слід відзначити видання The Washington Post, завдяки матеріалам якого можна досліджувати динаміку прибуття пакистанських біженців до Індії у 1971 р [Додаток 3].

Матеріали індійської та пакистанської преси для нас, на жаль, не принесли значної користі, оскільки у досліджуваній період вони використовувалися переважно для пропаганди. Це пояснюється тим, що Індія та Пакистан відкрито ворогували, тож преса кожної з цих країн навмисне намагалася дискредитувати країну-опонента, перебільшити її втрати або невдачі, зарахувати в союзники власної країни США, СРСР або КНР. Однак, нами використовувалися окремі публікації газет The Pakistan Times (Пакистан) та The Hindu (Індія) [59; 63].

Продовжуючи огляд використаних документів, не можна не сказати про збірники промов Р. Ніксона за 1971 і 1972 рр. [46, 47]. У них містяться дані про проблему біженців 1971 р., про південноазіатську кризу загалом. Послання Р. Ніксона Конгресу про зовнішню політику від 9 лютого 1972 р. дозволяє дізнатися про зміну пріоритетів США в Південній Азії у

порівнянні з 1971 р. і про місце, яке Білий дім відводив цьому регіону в системі зовнішньополітичних пріоритетів загалом. Корисним буде звернення до збірки промов І. Ганді, оскільки деякі з них стосуються позиції США під час кризи 1971 р., а деякі – позиції Індії стосовно війни у В'єтнамі [9; 35]. Подібні промови І. Ганді дратували Вашингтон критичним щодо США тоном, чого не можна було сказати про промови З. А. Бхутто, який після зайняття посади президента Пакистану у кінці 1971 р. прагнув уникати антиамериканських висловлювань, що досить відчутно позначилося на стилістиці його публічних заяв [52].

Серед мемуарної літератури заслуговують на увагу спогади індійського дипломата Дж. Н. Діксита, частина яких присвячена опису індо-пакистанських суперечок 1965-1971 рр. та впливу США на них [30]. Незважаючи на своє пряме відношення до описуваних подій (брав участь у переговорах з Пакистаном щодо конфліктних питань), Дж. Н. Діксит намагався бути об'єктивним. Зокрема, він практично визнав, що індо-пакистанську війну 1971 р. почала Індія. У мемуарах посла СРСР в Пакистані О. О. Родіонова, частина яких була опублікована в журналі «Нова та новітня історія», а пізніше – як окрема книга про З. А. Бхутто, також порушувалося питання про роль США в кризі 1971 р [17; 18].

Г. Кіссінджер у своїх мемуарах докладно описав перебіг кризи 1971 р. [40]. Його інтерес до подій у Південній Азії був не випадковим: багато дослідників і оглядачів у різний час доволі різко звинувачувало Г. Кіссінджера в проведенні політики «нахилу» в бік Пакистану, вважаючи її шкідливою та малоефективною. Г. Кіссінджер у відповідь неодноразово заявляв, що думка широкої громадськості йому байдужа, але, судячи з мемуарів, намагався виправдатися перед нею за свої дії, хоча жодного разу не написав про це прямим текстом, вважаючи за краще викладати події, що відбулися, від імені третьої, нібито не зацікавленої та неупередженої особи. У схожому стилі написані мемуари Р. Ніксона, які допомагають дізнатися про власні судження президента США щодо тих чи інших подій, що

стосуються нашої теми, його думки про світових політичних лідерів, зокрема І. Ганді [42]. Утім, Р. Ніксон у своїх мемуарах приділяє подіям у Південній Азії менше уваги, ніж Г. Кіссінджер.

Колишній заступник держсекретаря у справах Близького Сходу та Південної Азії К. ван Холлен теж опублікував спогади [68], у яких звернувся до питання дій адміністрації Р. Ніксона у Південній Азії та піддав їх жорсткій критиці. Серед іншого, К. ван Холлен заявляє, що підписання індійсько-радянського договору про дружбу [8] у серпні 1971 р. спочатку не викликало «особливого ажіотажу» у Вашингтоні, однак згодом було використане для маніпулятивних звинувачень на адресу Індії.

Зовсім інакше розставила акценти в своїх мемуарах дочка З. А. Бхутто Б. Бхутто [23]. Вона не приховувала свою суб'єктивність та обвинувальний стосовно США стиль оповіді, нерідко висувала необґрунтовані твердження. Наприклад, вона заявила, що США ніколи не надавали військової допомоги Пакистану.

Варто також відзначити статтю віце-маршала індійських Військово-повітряних сил К. Кака, яка була опублікована у 40-річний ювілей капітуляції пакистанської армії в Східному Пакистані – 16 грудня 2011 р. [38]. К. Как надає деталі про спільні операції індійської та американської авіації з евакуації біженців у травні-липні 1971 р., пропонує своє трактування найважливіших подій того періоду, яке часто не збігається з загальновизнаним, й акцентує увагу на тому впливі, який мали дії США на поведінку Індії у 1972 р. Не меншу цінність, порівнюючи зі спогадами К. Кака, для нашого дослідження мало інтерв'ю віце-адмірала В. Круглякова, який під час індо-пакистанської війни 1971 р. командував радянськими ВМС в Індійському океані [48].

Використані джерела, на наш погляд, дозволяють істотно розширити уявлення про позицію США в 1965-1972 рр., доповнюють фактичні дані статистикою, думками представників різних державних інстанцій США з

тих чи інших питань, дозволяють докладніше і глибше вивчити процеси, що відбувалися в Південній Азії.

1.3. Методологія і методи дослідження

Вивчення проблем, пов'язаних з міжнародними відносинами, потребує від дослідника особливих навичок та вмінь. Предметне поле такого типу досліджень має подвійну складову: з одного боку, ми стикаємось із певною послідовністю рішень та наслідками, до яких призвела їхня реалізація (налагодження двосторонніх відносин, розвиток співробітництва чи, навпаки, загострення ситуації аж до військового конфлікту). Але, з іншого боку, перед нами лежать незафіксовані в джерелах та фактах наміри головних акторів зовнішньополітичної арени, їхня складна дипломатична гра, завуальована та неявна, і саме виявлення цієї, кулуарної сторони міжнародних відносин дозволить наблизити нас до розв'язання поставлених завдань. Варто уточнити, що джерела, звісно, допоможуть розкрити цю сторону проблеми, але за умови критичного підходу, читання «між рядків». Отже, дослідження зовнішньої політики США щодо Південної Азії належить саме до такого типу наукових досліджень і потребує складного методологічного інструментарію.

Методологія проблеми тривалий час перебувала під впливом концепції біполярного бачення світу, заданого холодною війною. Перегляд такої точки зору розпочався після завершення війни, і наразі прийнято виходити з того, що модель світу є складнішою, а міжнародні відносини багатоаспектними та різновимірними. Разом з тим, вивчення періоду холодної війни у наукових дослідженнях досі зберігає тяжіння до концепції біполярності. Це звужує можливості вивчення інших напрямів розвитку тогочасної геополітики. Наше дослідження покликане відійти від застарілих схем, спираючись на досягнення суміжних з історією дисциплін, та показати можливості вивчення міжнародної проблематики, що не має прямого зв'язку з протистоянням капіталістичних і соціалістичних блоків держав,

але враховуючи вплив ідеологічного протистояння на ключового учасника – США.

Тенденції розвитку науки останніх десятиліть засвідчують зближення її різних галузей. Особливо наявним це є в гуманітарних науках. Це, насамперед, відкриває перед профільними спеціалістами нові евристичні можливості. Зокрема, йдеться як про можливість постановки нових проблем, так і про можливість застосування методологічного інструментарію інших наук. Особливо актуальним для нас є застосування досягнень політології, соціології, теорії міжнародних відносин, праксеології. До речі, на думку авторитетних науковців Р. Коена, П. Циганкова, А. Камінського, ці дисципліни спільно з історією є такими, що вивчають міжнародні відносини [124].

Ми пропонуємо трактувати поняття «Теорія міжнародних відносин» як вивчення міжнародних відносин з теоретичної точки зору, тобто спробу дати концептуальну основу для всебічного аналізу міжнародних відносин. Свій розвиток вона започаткувала після Першої світової війни, але як наука остаточно утвердилась під час Холодної війни. Теорія міжнародних відносин має багату попередню традицію, започатковану ще філософами античності, і, по суті, пропонує кілька теорій розгляду міждержавних відносин, виходячи з філософських платформ реалізму, ідеалізму, конструктивізму, марксизму, релятивізму тощо. Застосування цієї теорії допомогло нам визначити акторів міжнародної політики в нашому дослідженні – це держави США, Індії та Пакистану, та, відповідно, надало нам нові методологічні можливості порівняно з класичними історичними дослідженнями.

Методологічною основою цього дослідження стала система наукових принципів, підходів та методів пізнання, що спрямовані на комплексне вивчення подій, фактів і різноманітних явищ у зовнішній політиці США щодо Південної Азії, відображення й аналіз тих чи інших подій зі збереженням максимально можливої об'єктивності. Наша робота базується

на фундаментальних принципах наукового пізнання, таких як історизм, об'єктивність, критичний аналіз, системність, діалектика, всебічність, альтернативність тощо.

Відповідно до принципу історизму, пояснення історичних явищ необхідно робити з точки зору їх розвитку і з урахуванням умов, в яких вони виникли та відбувалися. За умови дотримання принципу історизму політику США у Південній Азії можна розглянути як явище, що пройшло певну еволюцію впродовж 1965-72 рр., відстежити етапи її реорганізації та різноманітні структурні зміни в середовищі американської адміністрації, що мали місце в означений період, взаємозв'язок зовнішньополітичного курсу США зі змінами на світовій арені, новими явищами у політичній, економічній, технологічній та соціальній сферах.

Принцип об'єктивності передбачає, що політика США стосовно Південної Азії розглядається у конкретно-історичних обставинах, при цьому враховуються складнощі в порозумінні між американською адміністрацією та правлячими колами Індії та Пакистану, пріоритети та задачі Вашингтона в регіоні, способи їх виконання і методи реагування на можливі провали або окремі прорахунки.

Під час роботи з історіографією та джерелами використання принципу критичного аналізу забезпечує можливість верифікації висновків, викладених у дослідженнях з нашої або зі споріднених тем, проведення ретельного дослідження джерельної бази. Принцип діалектики забезпечує розуміння політики США у Південній Азії, з одного боку, як елемента глобальної політики США, а з іншого – як комплексу дій американського керівництва у конкретному регіоні у прив'язці до місцевих умов і обставин.

Принципи системності та всебічності допомогли глибше вивчити питання про організацію політики США в Південній Азії, напрями діяльності американської адміністрації, користуючись при цьому широким колом документів та літератури. Принцип альтернативності спонукав оцінювати ті чи інші дії США як елементи реалізації однієї з прогнозованих

адміністрацією та аналітиками моделі розвитку відносин з Індією та Пакистаном.

Для вирішення дослідницьких завдань були використані сучасні методологічні підходи, зокрема цивілізаційний, інституційний, структурно-системний, антропологічний, міждисциплінарний, макро- та мікроісторичний тощо. Ключовим серед них став цивілізаційний підхід, який передбачає, що ефективність дій США варто оцінювати з огляду на їх сприйняття в Індії та Пакистані, політичні традиції і сприйняття дійсності яких суттєво відрізнялися від американських. Відповідно, дослідник повинен звертати увагу на підґрунтя й організацію управлінських механізмів, внутрішню логіку прийняття рішень у Вашингтоні та відстежити їхній вплив у ближній та віддаленій історичних перспективах.

Використання цивілізаційного підходу допомогло осмислити суть американського політичного курсу в Південній Азії впродовж 1965-1972 рр., від якого залежали параметри взаємодії органів влади та визначався той з них, що мав домінуючий вплив відносно інших.

Для інституційного підходу основоположним поняттям є інституція, тобто соціальна форма, в рамках якої відбувається закріплення та реалізація того чи іншого інституту. У нашому випадку йдеться про Державний департамент, Білий дім, ЦРУ, Міністерство сільського господарства, Міністерство оборони США тощо або ту частину виконавчої гілки американської влади, яка відповідає за ті чи інші зовнішньополітичні питання. Загалом її можна розглядати як інституцію, що здійснювала управління політичним курсом США у Південній Азії, функціонування якої стало змістом державно-управлінських відносин, можливістю для окремих відомств чи груп впливу досягти певних цілей – внутрішньовідомчих або загальнодержавних – у цьому регіоні.

За допомогою антропологічного підходу ми спробували показати окремих осіб із середовища американської адміністрації в контексті формування особливої групи радників, секретарів, аналітиків і чиновників

вищого рівня, які займалися переважно проблемами відносин з Індією та Пакистаном. Також цей підхід допомагає дослідити особистий вплив певних осіб (наприклад, президента США Р. Ніксона) на перебіг відносин із країнами Південної Азії.

Структурно-системний підхід сприяв розумінню схеми взаємодії між американським зовнішньополітичним відомством та іншими структурними підрозділами американської адміністрації під час прийняття рішень щодо Південної Азії.

Міждисциплінарний підхід, як уже зазначалось, дає можливість розглянути політику США щодо Південної Азії у комплексі наукових здобутків суміжних дисциплін, адже історія, по суті, дозволяє лише акумулювати знання про фактичний розвиток американської зовнішньої політики в регіоні. Так, теорія міжнародних відносин вивчає суть, особливості та рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їхній стан і формулює твердження про їх першопричини; соціологія з'ясовує закономірності й випадковості, що визначають зміни та еволюцію міжнародних відносин; праксеологія є наукою про діяльність у міжнародному середовищі.

Макроісторичний підхід допоміг вписати події в Південній Азії в 1965-1972 рр. у глобальний контекст. Важливим чинником зовнішньої політики США була холодна війна, яка накладала серйозний відбиток на всю діяльність адміністрації Білого дому (визначала завдання, пріоритети, логіку прийняття рішень тощо). Передусім, це визначало другорядність Південної Азії у зовнішній політиці США, але в перспективі регіон матиме важливе значення.

Мікроісторичний підхід дав нам змогу проаналізувати конкретні ситуації, що виникали в індо-американських, пакистано-американських і індо-пакистанських відносинах. Ретельне вивчення документації, розсекреченої останніми десятиліттями у США, показало «підводне каміння» цих непростих стосунків.

Названі принципи та підходи в дисертаційному дослідженні були реалізовані через сукупність науково-дослідницьких методів. Передусім, використовувалися загальнонаукові методи дослідження – дедукції і індукції, аналізу та синтезу, логічний, компаративістський, метод аналогії. Серед спеціально-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний і проблемно-хронологічний методи.

Історико-порівняльний метод дав можливість виділити особливості зовнішньої політики США щодо Південної Азії на різних етапах протягом нашого хронологічного періоду. Він також став незамінним під час порівняння політики США щодо Індії і щодо Пакистану, що надало можливість виокремити спільне та відмінне, специфічні риси у цих двох напрямках.

Застосування історико-генетичного методу допомогло простежити еволюцію зовнішньополітичної лінії США щодо Індії та Пакистану, трансформацію поглядів представників адміністрації Білого дому на місце цього регіону у глобальній дипломатичній стратегії США.

Історико-типологічний метод надав можливість виокремити основні типи дипломатичних засобів впливу США на Індію і Пакистан, як-то економічні, політичні, військові. Був проведений ґрунтовний аналіз щодо результату цих заходів на розвиток американо-індійських та американо-пакистанських відносин. Вдалося встановити також типи міжнародних контактів – формальні, неформальні, на найвищому рівні, повсякденні тощо.

Історико-системний метод є незамінним під час формулювання головних висновків та узагальнення здобутих результатів роботи. Він дозволив систематизувати основні досягнення зовнішньої політики США у Південній Азії, позначити місце, яке займала ця група міжнародних контактів, у загальну американську зовнішньополітичну доктрину.

Проблемно-хронологічний метод дозволив комплексно підійти до опису питання, виокремлюючи в ньому окремі проблемні аспекти, підпорядковані хронологічному порядку. Це дозволило привести текст у струнку та логічну форму, наочніше показати перебіг дослідження.

Досліджуючи зовнішню політику США щодо Південної Азії в контексті загальної міжнародної ситуації одного з етапів холодної війни, варто окреслити такі поняття, як «міжнародні відносини» та «міждержавні відносини».

Поняття «міжнародні відносини» ввів у науковий обіг англійський філософ та юрист Дж. Бентам, який у 1789 р. вперше застосував його у трактаті «Вступ до принципів моральності і законотворення» [74]. За його допомогою він окреслював стосунки, що існують між монархами та підлеглими різних держав [110, с. 264]. Відтоді наукові уявлення про сутність міжнародних відносин постійно розширювались у процесі гострої наукової полеміки, включаючи до них щораз нові сфери суспільної діяльності.

Якщо опустити всі перипетії росту цієї дефініції, то на сьогодні під міжнародними відносинами мається на увазі об'єктивне суспільне явище, яке визначається поліцентризмом. Міжнародні відносини реально охоплюють надзвичайно широкий спектр стосунків, оскільки зачіпають будь-яку сферу людської діяльності, яка відзначається участю в ній представників різних держав світу. Власне тому, як справедливо зауважує І. Кравченко, міжнародні відносини охоплюють «усі види обміну діяльністю, яка є предметом відносин між державами, аж до індивідуального спілкування» [110, с. 265]. Таке визначення, на наш погляд, найближче до реальності, позаяк ґрунтується на констатації об'єктивних інтеракцій між державами та плюралізмі в окресленні учасників міжнародних відносин.

Близьким до поняття «міжнародні відносини» є поняття, ключове в нашій роботі, «міждержавні відносини», вперше використане Н. Спайкменом у 30-ті рр. ХХ ст. та визначене ним як «відносини між особами

(чи групами осіб), що представляють різні держави» [110, с. 265]. З цього означення випливає, що обов'язковою ознакою міжнародних відносин має бути політична приналежність його учасників до різних держав світу. Цю ідею сформулював також Ю. Кукулка, стверджуючи, що власне держави «матеріалізують можливість вважати... відносини міжнародними» [110, с. 265]. У такому світлі держави є не лише політичними структурами влади, але й сприймаються як складні суспільні системи, що діють поміж такими, як вони.

Незважаючи на те, що наше дослідження зосереджене на проблемі зовнішньої політики США щодо Південної Азії, що нашттовхує на думку, начебто Індії і Пакистану відведена роль виключно об'єктів цієї політики, але насправді, як випливає з теорії міжнародних відносин, а також результатів нашого емпіричного дослідження, ми зіштовхуємося з постійною взаємодією та взаємовпливами цих акторів один на одного. Індія і Пакистан не були пасивними заручниками ситуації, вони активно діяли, вирішуючи за рахунок геополітичних амбіцій США власні державні проблеми. Так само ми спостерігаємо певний вплив Індії та Пакистану на зміну зовнішньополітичної кон'юнктури США.

Зазначені підходи та методи дають можливість вирішити поставлену в дисертаційному дослідженні проблему та з'ясувати наслідки зовнішньої політики США в 1965-1972 рр. для розвитку одного з найбільш густонаселених регіонів світу, що інтенсивно розвивається, – Південної Азії.

Розділ 2. Індо-пакистанське протистояння 1965 р. і роль США в його врегулюванні

У вересні 2015 р. минуло 50 років з моменту закінчення Другої індо-пакистанської війни, ювілей перемоги в якій пишно відсвяткували в Індії і про яку щороку згадують в Пакистані. Відомо, що війна була припинена зусиллями ООН, а подальше врегулювання конфлікту пройшло під егідою СРСР в Ташкенті. Не менш відомо й те, що США зайняли нейтральну позицію стосовно цього конфлікту і закликали воюючі країни прислухатися до рекомендацій ООН.

Причин для такої поведінки у США було, щонайменше, дві. По-перше, головним пріоритетом для них залишався В'єтнам, тому особливої зацікавленості в справах Південної Азії вони не проявляли. По-друге, впродовж 1965 р. погіршилися як американо-індійські, так і американо-пакистанські відносини, що суттєво знижувало шанси США на зайняття позиції миротворця.

З іншого боку, більшість дослідників вказують на існування «особливих союзницьких відносин» між США та Пакистаном, які базувалися на тісному співробітництві двох країн у військовій сфері, співпраці в рамках системи військово-політичних блоків, дипломатичній підтримці тощо.

Відповідно, можна було очікувати, що США допомагатимуть своєму союзнику. З огляду на це, наша задача – простежити, чи дійсно така підтримка мала місце і які фактори могли вплинути на зростання чи зменшення її обсягів. Також необхідно розглянути ті кроки, які США здійснили для недопущення широкомасштабної індо-пакистанської війни, та з'ясувати, чи могли вони мати реальний вплив на територіальні суперечки Індії та Пакистану щодо Кашміру та Качського Рану, які і стали приводами для початку бойових дій.

Окремо слід звернути увагу на те, як американська адміністрація оцінювала Індію, яка не мала «особливих відносин» із США, однак стабільно нарощувала свою військову могутність та вплив у Південній Азії.

2.1. Криза у відносинах США з Індією і Пакистаном напередодні Кашмірської війни

У середині березня 1965 р. президент Пакистану М. Айюб Хан відвідав КНР, що викликало невдоволення в США, незважаючи на відсутність вагомих результатів цього візиту [33, d. 93; 55, 11.03.1965]. Утім, міністр зовнішніх справ Пакистану З. А. Бхутто не вважав візит провальним, а серед американського керівництва такої ж думки притримувався шеф Агентства з міжнародного розвитку (ААМР) Д. Белл [203, р. 41; 253, р. 66]. Національна розвідка радила не поспішати з висновками і не ускладнювати відносини з Пакистаном [33, d. 94].

Візит М. Айюб Хана в КНР зустрів несхвалення серед американських конгресменів, проте пакистанці, яким натякнули про можливі ускладнення з наданням допомоги, ніяк не відреагували на попередження [33, d. 93; 61, 13.07.1965, р. 8; 203, р. 42]. Наприклад, З. А. Бхутто в публічних виступах продовжував стверджувати, що його країна може одночасно дружити і з США, і з КНР, а М. Айюб Хан звинувачував американців в тому, що їхні військові постачання Індії підбурюють її до агресії проти Пакистану [33, docs. 95, 96]. Окрім того, перебуваючи 8 квітня у Москві, М. Айюб Хан заявив про «зростаючу дружбу та взаєморозуміння з СРСР» [61, 8.04.1965, р. 3].

Поведінка пакистанців призвела до того, що 6 квітня президент США Л. Джонсон вирішив відкласти зустріч зі своїм пакистанським колегою, який мав прибути до Вашингтона наприкінці того ж місяця. Візит М. Айюб Хана Л. Джонсон переніс на осінь, пояснивши це тим, що пакистанський лідер будь-якою необережною заявою щодо В'єтнаму міг зірвати розгляд закону про економічну допомогу Пакистану в Конгресі США [33, docs. 97,

101; 61, 16.04.1965, р. 10; 66, 17.04.1965, р. А1]. Подібне пояснення могло викликати в Пакистані запитання, адже незабаром Білий дім збільшив допомогу для Індії без погодження з Конгресом [203, р. 43]. Утім, запрошення для індійського прем'єра Л. Б. Шастрі також було дезавуйоване [33, d. 102].

Проамериканськи налаштований міністр фінансів Пакистану М. Шоаїб, який регулярно постачав Вашингтон кулуарними відомостями, вважав, що М. Айюб Хан спокійно сприйме відтермінування, оскільки воно стосувалося і візиту Л. Б. Шастрі [33, d. 98]. Л. Джонсон після цього зміцнився в правильності обраного рішення, доповнивши його аргументом про загострення ситуації у В'єтнамі, що передбачало повну завантаженість американського президента [33, docs. 99, 101].

Побувавши на початку квітня в Москві, М. Айюб Хан був розчарований прохолодним прийомом на тлі організації прийому президента Індії в 1964 р. [55, 7.04.1965]. Розмовляючи з послом США в СРСР Ф. Колером, президент Пакистану припустив, що Москва таким прийомом намагалася «атакувати» його за гарні відносини з Вашингтоном, від яких він відмовлятися не збирався [55, 9.04.1965]. З огляду на це і на різницю у ставленні до індійського і пакистанського керівництва в СРСР, М. Айюб Хан міг негативно відреагувати на ідею про відтермінування свого візиту до США, якби воно не збіглося з відтермінуванням візиту Л. Б. Шастрі [33, d. 103].

В Індії ця прив'язка, навпаки, зіграла проти США. Секретар прем'єр-міністра Індії Л. Джа, який отримав відповідне послання, висловив розчарування тим, що американці пов'язали перенесення візитів двох політичних лідерів [33, d. 104]. Сам Л. Б. Шастрі скаржився на те, що Л. Джонсон не дав йому шансу «скасувати візит з гідністю» і цікавився, як американці планують налагоджувати «надломлені відносини» [33, d. 106; 66, 17.04.1965, р. А6, 21.04.1965, р. А1]. 20 квітня рішення Л. Джонсона було розкритиковане в індійському парламенті [284, р. 392], а індійський

журналіст Б. Н. Кауль згодом писав, що після відтермінування візиту Л. Б. Шастрі президент США почав готувати Пакистан до «наступного раунду агресії» [217, р. 57].

З середини квітня акцент уваги США змістився до визріваючого між Індією і Пакистаном конфлікту в районі Качського Рану [26, 27.04.1965, р. 5; 54, 27.04.1965, р. 1; 66, 11.04.1965, р. A17, 13.04.1965, р. A11]. Крім того, американською розвідкою фіксувалися окремі інциденти вздовж лінії припинення вогню в Кашмірі і на кордоні між Індією і Східним Пакистаном [55, 13.04.1965]. У Рані пакистанці зайняли більш вигідні позиції, тому Індія загрожувала відповісти в іншому районі, що було цілком можливо на тлі невдоволення населення помірною позицією уряду Л. Б. Шастрі [33, d. 110; 55, 26.04.1965, 29.04.1965, 3.05.1965].

Конфлікт за прикордонні території Рану на межі індійського штату Гуджарат та пакистанської провінції Сінд почався з окремих інцидентів та зіткнень між прикордонниками обох країн, через які армії Індії та Пакистану були приведені у стан повної бойової готовності, а згодом і почали використовуватися у зіткненнях [295].

Держдепартамент попереджав, що конфлікт в Рані міг створити проблеми для США: сторони звинувачували одна одну в застосуванні американської зброї, що постачалася для протистояння можливому нападу комуністичних країн [33, docs. 107, 108; 66, 30.04.1965, р. A8]. Програма військової допомоги була дискредитована, Індія і Пакистан почали називати її «інструментом розпалювання агресії» [153, р. 107; 269, р. 362]. ЦРУ не розділяло хвилювання Держдепартаменту і стверджувало, що в Рані йдуть «битви слів і нервів», а не реальні бої [55, 21.04.1965]. Наприклад, у відомстві вважали, що індійська сторона активно висвітлювала застосування американських танків Пакистаном в основному заради введення санкцій проти нього [33, d. 108; 41, 25.04.1965, р. 1; 55, 24.04.1965; 58, 29.04.1965, р. 8; 66, 29.04.1965, р. D10]. На офіційному рівні США зажадали від Пакистану пояснень, оскільки його дії суперечили тим

гарантіям, які давав М. Айюб Хан з приводу відмови від провокування сутичок у спірних районах [33, d. 109].

Через постачання зброї США опинилися в центрі конфлікту двох країн, з керівництвом яких Вашингтон нещодавно зіпсував відносини [33, d. 111]. Розбіжності з Індією посилювалися через її невдоволення обмеженнями на використання американської зброї, особливо за відсутності будь-яких аналогічних заборон на використання радянської зброї з боку СРСР [33, d. 107].

Оскільки як Індія, так і Пакистан були негативно налаштовані стосовно американців, радник Л. Джонсона Р. Комер висловив ідею, що стала основою підходу США до врегулювання конфлікту: запропонував зробити ставку на дипломатичні зусилля Великобританії, Співдружності й ООН [33, docs. 110, 111]. Англійці вважали, що активна участь американців може знадобитися пізніше, для «продавлювання» угоди про розмежування сторін [33, d. 125].

Паралельно було висловлено ідею про скасування військових поставань, але через можливі деструктивні наслідки від неї відмовилися, тим більше визначити ініціатора конфлікту в Рані так і не вдалося [33, docs. 111, 125]. У підсумку США вирішили обмежитися усними попередженнями [295, p. 57], хоча приблизно в той же час було підтверджено застосування американських танків під час бойових зіткнень у Рані, а від З. А. Бхутто пролунали претензії щодо обмежень, які накладалися на їх використання [33, docs. 112, 114].

З іншого боку, 28 квітня Індія дала попередню згоду на припинення вогню, а 1 травня підтвердила своє рішення [55, 28.04.1965]. Пакистан погодився на припинення вогню 30 квітня, і М. Айюб Хан дозволив американській консультативній групі з військової допомоги відвідати Рані [33, d. 116; 55, 30.04.1965; 66, 1.05.1965, p. A14]. Поступливість обох країн пояснювалася тим, що в травні вкритий болотами Рані мало затопити, тож

вести бойові дії ставало неможливим [55, 4.05.1965, 11.05.1965; 66, 8.05.1965, р. А14].

Перші домовленості про відвід озброєнь були укладені 11 травня, а до цього моменту війська стояли на відстані 90 м один від одного [55, 8.05.1965]. Індійська авіарозвідка зафіксувала на пакистанських позиціях американські танки, у зв'язку з чим посол Індії в США Б. К. Неру висловив держсекретареві Д. Раску своє обурення і заявив, що реакція Вашингтона на конфлікт була неадекватною, а його гарантії – малоефективними [33, d. 117].

Зі свого боку США були незадоволені даними розвідки, які показували, що Індія використовує американську зброю, але в публічному полі це заперечує [33, d. 127]. У Білому домі з'явилися сумніви у здатності Л. Б. Шастрі утримати ситуацію під контролем і не влаштовувати «акцію відплати», на якій наполягало суспільство [33, d. 118]. Тим часом зі Східного Пакистану (ймовірної цілі «відплати») у США надійшли дані про зміцнення місцевої оборони за участі китайських офіцерів [55, 4.05.1965].

М'яка реакція США на використання американської зброї була використана Пакистаном у пропагандистських цілях. Зокрема, М. Айюб Хан продовжував критикувати військові постачання до Індії, а себе хвалив за оголошену заборону збивати «заблукалі» індійські розвідувальні літаки (щоправда, заборона тривала кілька днів) [33, docs. 120, 121; 55, 15.05.1965, 17.05.1965; 284, р. 392]. В Індії небажання США реагувати на використання їхньої зброї Пакистаном призводило до зростання антиамериканських настроїв [33, d. 119; 66, 6.05.1965, р. А19].

У США фіксували всі означені претензії, але не поспішали з конкретними відповідями і продовжували курс на мінімальну участь у суперечках, поступившись ініціативою англійцям [33, d. 125]. Така модель поведінки драгувала як Нью-Делі, так і Карачі, що чекали від Вашингтона більш рішучих дій [267, р. 206].

У травні в стосунках США з Індією і Пакистаном з'явився ще один проблемний аспект. Логістичні накладки призвели до того, що у США залишилося невитрачених 250 млн дол. економічної допомоги для цих країн. Виявлення даного факту Конгресом могло ускладнити процедуру схвалення пакетів допомоги на наступний фінансовий рік [33, d. 122].

Усі «зайві» кошти вдалося оперативно розподілити по різних програмах допомоги, але виникла інша проблема – з Консорціумом країн-економічних донорів Пакистану [33, d. 129]. 1 червня передбачалося проведення його попередньої сесії, на якій країни-учасники мали оголосити розмір свого внеску в загальний пакет допомоги на наступний рік. США відмовилися називати цю суму і заблокували надання майже всіх видів допомоги, демонструючи тим самим Пакистану своє невдоволення його поведінкою [33, docs. 124, 131; 55, 11.06.1965; 203, p. 43]. Згодом США вирішили на місяць відтермінувати основну сесію Консорціуму [33, d. 136]. Голова МБРР Дж. Вудс вважав, що Вашингтон тим самим пішов на подальше загострення відносин з Пакистаном, а ось заступник держсекретаря з економічних справ Т. Манн вважав, що в Карачі було надіслано «потужний політичний сигнал» [33, d. 135].

Після цього поведінка Пакистану дещо змінилася. Тепер його керівництво намагалося списувати всі протиріччя у відносинах з США на Індію, а та у відповідь погрожувала почати атаку в районі, де її війська знаходилися у виграшному становищі [33, d. 132]. У США заяви Індії були сприйняті негативно, і Л. Джонсон висловився на користь скасування військової допомоги для неї [33, docs. 133, 134]. Утім, наприкінці червня Індія і Пакистан зуміли досягти формальних домовленостей про припинення конфлікту в Рані, тому ідея ембарго була знята з порядку денного [33, d. 138; 55, 29.06.1965; 66, 1.07.1966, p. A1].

Після завершення конфлікту в Рані головним джерелом суперечностей в американо-пакистанських відносинах залишалася відкладена сесія Консорціуму. Офіційно відтермінування пояснювалося тим, що США не

хотіли називати конкретних сум своїх внесків до того, як Конгрес схвалить всі пакети допомоги [33, d. 139]. У результаті сесію пакистанського Консорціуму перенесли на вересень, тоді як сесію індійського Консорціуму ніхто не скасував [33, docs. 139, 141]. До того ж на початку липня американці оголосили про розмір свого внеску в його фонд [33, d. 144].

М. Айюб Хан сприйняв маневри США з обуренням [61, 15.07.1965, р. 4], а американський посол у Пакистані У. Макконахі, коментуючи його реакцію, попередив Держдепартамент про насування «повномасштабної кризи» в американо-пакистанських відносинах [33, docs. 141, 142, 169]. Л. Джонсон, незважаючи на це, допускав використання американської розвідувальної бази поблизу Пешавара як додаткового інструмента тиску на пакистанську владу [33, d. 143].

В американському Конгресі, до гіпотетичних труднощів в якому весь час апелював Білий дім, улітку 1965 р. виникли реальні проблеми: Комітет з міжнародних справ провалив законопроект про допомогу Індії та Пакистану [33, d. 146; 66, 12.06.1965, р. А5]. Л. Джонсон та Д. Раск вбачали причини цього в широкій критиці в'єтнамської політики США з боку Індії і зміцненні пакистано-китайських відносин [33, docs. 149, 151]. На думку Д. Раска, відкладення сесії Консорціуму тепер було неминучим, і американцям довелося дещо пом'якшити свою риторику. Зокрема, Л. Джонсон висловив бажання зустрітися з М. Айюб Ханом до сесії Консорціуму, але сумнівався, що той забажає вести діалог у подібних умовах [33, docs. 148, 150].

Дійсно, у публічних виступах президент Пакистану регулярно говорив, що «шукає друзів, а не господарів» [33, d. 153]. Посол Пакистану в США Г. Ахмед, ретранслюючи тези президента, заявив, що відтермінування сесії Консорціуму було «дискримінаційним і провокаційним» [33, d. 155]. Помічник президента США М. Банді побачив у цих заявах передвістя певної дії Пакистану, здатної «неприємно здивувати» [33, d. 156].

Держдепартамент вбачав проблему у впливі на М. Айюб Хана з боку З. А. Бхутто, який критично ставився до США і через якого

антиамериканські заяви «звучали одна за іншою» [33, docs. 158, 161, 163]. Так, З. А. Бхутто публічно заявляв, що Пакистан не прийме політичного диктату, від кого б він не йшов, а М. Айюб Хан відстоював курс Пакистану на розвиток відносин з КНР та іншими комуністичними країнами [203, p. 45]. У. Макконахі зафіксував у словах пакистанських чиновників «гірку образу» через відкладену зустріч Консорціуму, зростала впевненість пакистанців у тому, що США не допоможуть їм в кашмірському питанні [33, d. 159]. Ряди проамериканськи налаштованих пакистанських політиків рідшали, тож шанси американців на примус М. Айюб Хана до зміни курсу вичерпувалися [55, 5.08.1965].

Взаємний обмін докорами дійшов до того, що З. А. Бхутто пообіцяв влаштувати «аналог В'єтнаму, тільки без війни» в разі подальшого погіршення відносин [33, d. 161]. Громадська думка Пакистану негативно реагувала на затягування переговорів про фінансову допомогу, що сприймалося як загроза національному суверенітету [61, 4.06.1965, p. 15; 203, p. 44].

На початку серпня З. А. Бхутто звинуватив США в припиненні допомоги, однак у цьому випадку він умисно зробив емоційну заяву, оскільки саме в той час до Пакистану були направлені 300 млн дол., обіцяних раніше, і казати можна було лише про відсутність нових зобов'язань на 1966 фінансовий рік [33, d. 165]. З інших заяв пакистанського міністра закордонних справ США зробили висновок, що Карачі переходить до політики «ми почекаємо, поки ви зробите внесок у Консорціум» [33, d. 170]. Л. Джонсон у приватних бесідах зі співробітниками місії США в ООН став говорити те, що в поточній ситуації «тільки два президенти можуть знайти взаєморозуміння» [33, d. 171]. Т. Манн і Р. Комер вважали, що президенту США не варто так активно наполягати на необхідності візиту М. Айюб Хана, оскільки внесок все одно зробити доведеться [33, docs. 173, 175].

Таким чином, Вашингтону довелося повернутися до одного з питань, які зіпсували відносини з Пакистаном кілька місяців тому. США опинилися в патовій ситуації – пішовши на погіршення відносин в одному аспекті (перенесення візиту пакистанського лідера), а потім і в іншому (перенесення сесії Консорціуму), вони спробували повернутися до першого, щоб виправити стан справ у другому.

Якщо підбити підсумки полеміки щодо дати скликання Консорціуму, то можна констатувати, що вона ні до чого не призвела, однак ускладнювала відносини між двома країнами і сигналізувала про наявність серйозних протиріч. У середині серпня дискусії щодо сесії Консорціуму припинилися, що було пов'язано з активізацією індо-пакистанської суперечки довкола Кашміру. Ситуація в цьому регіоні продемонструвала невдачу американської політики «лавіювання», в рамках якої США намагалися зберегти свій вплив на Індію і Пакистан одночасно, не допустити військового конфлікту між ними [70, с. 375].

Суперечки між Індією та Пакистаном з приводу володіння Кашміром почалися ще у 1947 р. під час розділення Британської Індії. Правителем князівства Джамму та Кашмір був індуїст, що вирішив приєднати свої території до Індії, однак більша частина його підданих сповідувала іслам. Відповідно, претензії на володіння краєм були як у «індуїстської» Індії, так і у «мусульманського» Пакистану. Ці суперечки призвели до першої індо-пакистанської війни (1947-1948 рр.), після завершення якої за посередництва ООН було створено лінію контролю, що поділила Кашмір на індійську та пакистанську частини [166, р. 28-49]. Пакистан залишився незадоволеним результатами розподілу земель та регулярно заявляв про те, що індійська частина Кашміру є окупованою. Аналогічні заяви лунали з Індії стосовно «Азад Кашміру» («Вільного Кашміру»), пакистанської частини регіону.

Ще в травні 1965 р. ЦРУ отримало інформацію про підготовку Пакистаном операції «Гібралтар» з метою організації повстання в індійській

частині Кашміру після інфільтрації туди бойовиків [55, 19.05.1965]. США, як показали події в Південній Азії, запобігати проведенню цієї операції не планували, хоча не виключали, що вона спровокує другу індо-пакистанську війну. На початку серпня Індія на дипломатичному рівні оголосила, що Пакистан почав операцію, і погрозувала «жорсткою відповіддю», якщо «Гібралтар» не буде призупинений [66, 11.08.1965, р. А21].

Дані про проникнення бойовиків були підтверджені [55, 9.08.1965, 10.08.1965, 14.08.1965], проте жителі Кашміру не підтримали їх, тож спроба підняти повстання провалилася. Натомість зіткнення між індійськими і пакистанськими силами, характерні для місцевості в районі лінії контролю, стали значно частішими і інтенсивнішими [33, docs. 170, 178; 55, 16.08.1965; 66, 12.08.1965, р. А23]. Джерелом протиріч стали кілька ключових точок на пакистанській стороні лінії, з яких проглядалася єдина дорога між індійськими Срінагаром і Ладакхом [55, 17.08.1965]. Індія захопила кілька блокпостів, згодом обґрунтувавши це тим, що саме звідти в основному прибували бойовики [55, 19.08.1965].

Спроби припинити конфлікт зусиллями ООН не вдавалися, а Пакистан погрожував вийти з організації, якщо буде оголошена обвинувальна стосовно нього доповідь [33, d. 181]. Індія ж побоювалася дій ООН щодо перегляду статусу Кашміру, чого довгий час домагався Пакистан [33, d. 175]. З огляду на це, представники американського керівництва кулуарно висловлювали думку про те, що конфлікт у Рані та інфільтрація в Кашмірі були частиною добре продуманого пакистанського плану, але так і не назвали винного в загостренні ситуації [33, d. 175; 55, 27.08.1965]. США вважали за краще не втручатися у врегулювання, сподіваючись, що сторони конфлікту усвідомлять ризики від повномасштабної війни і почнуть гнучкіше реагувати на миротворчі ініціативи ООН [33, docs. 176, 183].

Головною проблемою для США в цьому конфлікті залишався факт використання обома сторонами американської зброї [33, d. 175; 152, р. 13]. Індійці говорили про застосування пакистанцями танків Patton, літаків F-104

і F-86, називали себе «жертвами агресії» і були обурені тим, що у Вашингтоні ситуацію бачать інакше [55, 1.09.1965; 131, р. 685; 276, р. 69; 284, р. 392]. Натомість пакистанці і китайці натякали на те, що своїми військовими постачаннями до Індії США підбурювали Нью-Делі до агресії [28, 10.09.1965, р. 1; 55, 1.09.1965]. У ЦРУ не надто серйозно ставилися до цих звинувачень і вважали, що «американська зброя частіше використовується на словах, ніж на ділі», оскільки жодна з країн не поспішала починати масштабний наступ [33, d. 181; 55, 2.09.1965].

Втім, 5 вересня США вирішили на час кашмірського конфлікту заморозити постачання «ключової» зброї Індії та Пакистану [33, docs. 185, 190]. У підсумку Пакистан не зміг отримати 3 літаки Т-33, приблизно 160 ракет класу «повітря-повітря» і 47 танків М-48, а Індія – відновлені двигуни для літаків С-119 [33, d. 185]. Наведені дані свідчать, що Пакистан більше постраждав від цього рішення [57, 11.09.1965, р. 14; 215, р. 177]: за підрахунками журналістів А. Батлера і М. Росса, з 1954 р. він встиг отримати американської військової допомоги майже в 11 разів більше, ніж Індія, і можливе ембарго загрожувало йому колапсом системи оборони [28, 9.09.1965, р. 1].

Подальші кроки Пакистану свідчать, що він не усвідомив ризики, які для нього мало прийняте США рішення: 6 вересня М. Айюб Хан повідомив посла У. Макконахі, що дозволив використовувати американську зброю у відповідь на атаки індійців і знову поклав на Вашингтон відповідальність за дії Індії [33, d. 190; 55, 6.09.1965]. Окрім того, він попросив провести зустріч учасників СЕНТО, щоб попросити допомоги у своїх союзників, до яких, як і раніше, зараховував США [55, 6.09.1965, 7.09.1965]. У публічних виступах пакистанський лідер закликав американців до того, щоб вони зіграли вирішальну роль у врегулюванні конфлікту [268, р. 138].

На індо-пакистанському фронті у першій декаді вересня справа дійшла до застосування бойової авіації, різко зросла вірогідність вторгнення Індії в Східний Пакистан [33, d. 191; 55, 4.09.1965]. Ситуація навколо цього регіону

особливо турбувала американців, бо вони вважали, що бойові дії на даному напрямку збільшували ймовірність військового втручання Китаю і виходу конфлікту з-під контролю [33, docs. 192, 193]. Вступ КНР у війну, за оцінками Д. Раска, міг перетворити Південну Азію на так само «проблемний регіон», як і В'єтнам [79, с. 247].

З огляду на все вищевикладене 8 вересня США вирішили офіційно оголосити про введення ембарго на військові постачання і тим самим підкреслити, що прямої участі у врегулюванні від них чекати не варто [33, d. 199; 33, d. 191; 57, 9.09.1965, р. 1]. У Конгресі ж поширювалася ідея не просто про «заморожування», а про скасування допомоги, причому як військової, так і економічної [33, docs. 194, 195; 284, р. 393].

З. А. Бхутто розцінив ембарго як спробу примусити Пакистан до прийняття пропозицій ООН і спрогнозував подальше погіршення американо-пакистанських відносин, а один з його біографів стверджував, що, ввівши заборону на постачання, США вирішили заблокувати для Пакистану можливість здолати Індію [33, d. 200; 154, р. 140; 222, р. 47]. У західній пресі існувала думка, що ембарго може стати ключем для закінчення війни через залежність Пакистану від американських постачань – тепер в нього не було джерела отримання нової техніки та деталей замість втрачених або пошкоджених [28, 9.09.1965, р. 1; 277, р. 42]. Загальне обурення скасуванням допомоги, що охопило Пакистан [57, 11.09.1965, р. 14], дійшло до того, що керівництво країни почало допускати дипломатичне визнання Демократичної Республіки В'єтнам [203, р. 45]. Надалі ембарго стимулювало розвиток військово-технічного співробітництва Пакистану з Китаєм [125, с. 46; 153, р. 107].

Необхідно відзначити, що 8 вересня Індія і Пакистан із міркувань престижу перестали допускати іноземних спостерігачів у райони конфлікту і військові штаб-квартири. Відповідно, контроль над застосуванням американських озброєнь був утрачений, і з цієї точки зору США ввели ембарго вчасно [55, 8.09.1965].

Індія також залишилася незадоволеною введенням ембарго, але воно не настільки сильно вдарило по її системі оборони, як по пакистанській. Нью-Делі скаржився, що гарантії невикористання Пакистаном американської зброї проти Індії, надані за часів президентства Д. Ейзенхауера, виявилися марними, а замість « нової ери у відносинах », обіцяної при владі Дж. Кеннеді, США ввели ембарго [28, 4.09.1965, р. 2; 267, р. 206; 276, р. 68]. На думку індійського дипломата Дж. Діксіта, навіть проіндійськи налаштований посол США Ч. Боулс не міг повною мірою усвідомити, наскільки американська політика « ображає індійців » [30, р. 142]. У деяких роботах можна зустріти і твердження про те, що постачання американських танків Пакистану спровокували все протистояння 1965 р. і розцінювалися Індією як спроба США перешкодити зміцненню її ролі в Південній Азії [152, р. 13].

Таким чином, США навіть за умови встановлення відповідної мети не змогли б одноосібно врегулювати індо-пакистанський конфлікт. Будь-який зроблений ними крок викликав хвилю критики і звинувачень. Ще до граничного загострення відносин між Індією і Пакистаном США виявилися в незручному для політичних маневрів положенні, і з кожним днем тільки погіршували проблеми у відносинах із кожною з цих країн. Скасування візитів, відстрочка сесії Консорціуму, політичний тиск – усе це різко сприймалося і Індією, і Пакистаном, хоча жодних практичних результатів цієї дії так і не принесли. США опинилися під критикою, оскільки фактично проігнорували загострення індо-пакистанських протиріч і продовжували вибудовувати свою політику так, ніби мали справу з двома державами, що не мають претензій одна до одної і мислять по-американськи. Після введення ембарго роль США в конфлікті мінімізувалася, але незабаром американські аналітики виявили, що за півроку Вашингтон істотно зіпсував відносини з Нью-Делі і Карачі, що надалі унеможливило активну участь Вашингтона в процесах врегулювання в Південній Азії.

2.2. Дипломатичні зусилля США щодо припинення індо-пакистанського конфлікту

Введення ембарго з боку США не означало, що війна між Індією і Пакистаном була закінчена. Дата 8 вересня стала відправною точкою тільки для США – з цього моменту можна відраховувати їхню реальну участь у врегулюванні. Індія і Пакистан на той момент продовжували атакувати один одного на полі бою і в інформаційному просторі, а лінія фронту почала виходити за межі Кашміру. У такому випадку нашим завданням буде визначити, кому з воюючих сторін позиція США у результаті виявилася кориснішою.

Якщо з 9 по 11 вересня продовжувалися активні бойові дії і висувалися взаємоне прийнятні умови миру [41, 12.09.1965, р. 1; 55, 9-11.09.1965; 66, 12.09.1965, р. А1], то вже 12-го були зроблені перші кроки до реального примирення. Того дня Індія заявила про готовність прийняти лобійовану американцями пропозицію ООН про припинення вогню і відведення військ, якщо Пакистан відповість аналогічним чином і забере бойовиків із Кашміру. Міністр оборони Індії Я. Чаван запевняв Ч. Боулса, що ключова мета Нью-Делі в конфлікті – показати Пакистану неможливість здійснення безкарної атаки проти Індії [55, 13.09.1965]. Американський дипломат, схваливши ці заяви, висловив надію на те, що позиція індійських «яструбів» не візьме гору [33, d. 201]. Л. Б. Шастрі заявляв, що в Індії та Пакистану «більше спільного, ніж того, що їх розділяє» [54, 14.09.1965, р. 10].

Незважаючи на миролюбні заяви Я. Чавана, у Вашингтоні прийшли до висновку, що в Кашмірі індійці перейшли до тактики «перемелювання» пакистанської бронетехніки, сподіваючись перетворити перевагу в кількості піхоти на загальну перевагу. 13 вересня індійська авіація атакувала льотне поле в Пешаварі і пошкодила деякі американські установки (ключовою метою авіаудару була база ВПС Пакистану), а персонал американських консульств в обох частинах Пакистану попередив Вашингтон про зростання антиамериканських настроїв серед місцевого населення [55, 14.09.1965].

Наприклад, у Карачі натовп спалив бібліотеку американського інформгентства і намагався атакувати американське посольство [28, 22.09.1965, р. 2]. За оцінками ЦРУ, антиамериканські настрої в Пакистані досягли «небезпечного рівня» [55, 4.10.1965].

Щодо примирних настроїв пакистанського керівництва, то 12-14 вересня у Вашингтоні про них теж не говорили. Міністр оборони США Р. Макнамара прийшов до висновку, що пакистанці не виявляли зацікавленості в мирному врегулюванні через ООН. Це дивувало Р. Макнамару, бо в разі продовження війни на кілька тижнів Індія однозначно перехопила б ініціативу і могла розгромити опонента [33, d. 202; 216]. Крім того, американським персоналом уже в ті дні були підтверджені дані про бої біля одного з найбільших пакистанських міст – Лахору, але пакистанці ці дані замовчували [55, 13.09.1965].

М. Айюб Хан заявив про готовність до переговорів в ООН 15 вересня. У листі Л. Джонсону він писав, що Пакистан не заперечує проти припинення вогню, але вважає його неможливим без остаточного врегулювання кашмірського питання [33, d. 204]. «Адвокатом» пакистанського лідера виступив посол Ірану в Пакистані [55, 13.09.1965]. Він переказав У. Макконахі зміст приватної розмови, в якій президент Пакистану визнавав необхідність досягнення взаєморозуміння з США і «цинізм Китаю» стосовно кашмірського конфлікту [55, 13.09.1965].

Отже, станом на 15 вересня обидві сторони, принаймні формально, заявили про бажання припинити вогонь. Це відразу ж позначилося на загальній обстановці: рівень напруженості спав, позиція керівництва Індії і Пакистану, на думку американців, стала більш гнучкою [55, 15.09.1965]. ЦРУ пояснювало відносне затишшя на фронті ще і тим, що обидві сторони мали потребу в перепочинку, перегрупованні і поповненні сил [55, 16.09.1965].

Позиція Індії дещо пом'якшилася 16 вересня. Тепер вона була згодна припинити вогонь без будь-яких попередніх умов і почати мирне

врегулювання (за винятком питання про статус Кашміру), якщо Пакистан просто відповість взаємністю [33, docs. 206, 208]. Чекаючи позитивної відповіді на ці висловлювання, Л. Б. Шастрі попросив США попередити Китай, що в разі нападу на Індію йому слід чекати аналогічних дій від американців [33, d. 216]. Вашингтон не міг дозволити собі такої заяви, і Д. Раск відповів, що «якщо ви побоюєтеся нападу китайців, було б корисним припинити війну з Пакистаном» [33, d. 208].

Зі свого боку М. Айюб Хан не бажав розривати свої зв'язки з США, про що повідомив через М. Шоаїба, який закликав американців показати «жест підтримки» і тим самим зміцнити відносини з Пакистаном. Водночас пакистанці вимагали відкрито визнати Індію агресором і задекларувати підтримку перегляду статусу Кашміру. У. Макконахі розцінив ці вимоги як «неадекватні» [33, d. 212], але З. А. Бхутто все одно переконував посла в необхідності відмови США від політики невтручання – він був упевнений, що це необхідно для остаточного вирішення кашмірського питання [55, 18.09.1965].

Підхід США розчарував М. Айюб Хана – він чекав від них ініціативи у врегулюванні, але Вашингтон не планував активних дій у Південній Азії [33, d. 217]. Сам президент Пакистану прагнув до введення в Кашмір миротворчої місії Співдружності і намагався популяризувати в ООН ідею про плебісцит у регіоні [55, 16.09.1965]. Л. Джонсон навесні 1965 р. був не проти його проведення, але визнавав, що в аналогічній ситуації йому б оголосили імпічмент [212, р. 55]. Протягом конфлікту загальна позиція США щодо плебісциту змінилася [269, р. 370]: спершу вона була відносно «пропакистанською» («Чому б і не провести?»), але своїм відходом від активної участі у врегулюванні Вашингтон фактично підіграв Індії, яку влаштовувало збереження тодішнього статусу Кашміру [79, с. 247].

У дипломатичній сфері сторони конфлікту наблизилися до досягнення первинних домовленостей, тому американська адміністрація, незважаючи на вмовляння пакистанців, наполегливо говорила про прихильність Білого

дому ідеї врегулювання через ООН [28, 16.09.1965, р. 1]. Щоб не зірвати мирний процес, Л. Джонсон вирішив утриматися від будь-яких звернень до М. Айюб Хана або Л. Б. Шастрі і заборонив здійснювати в Південній Азії «будь-які підготовчі кроки з боку США» [33, d. 209]. Також було розглянуте питання про сесію пакистанського Консорціуму: США вирішили зробити свій внесок у разі нормалізації ситуації, хоча і в меншому обсязі, ніж просив Пакистан [33, d. 210].

Послу США в ООН А. Голдбергу Л. Джонсон порадив триматися нейтральної лінії і не вдаватися до погроз, щоб не зробити з індо-пакистанського конфлікту «приводу для початку Третьої світової війни» [33, d. 213]. У Держдепартаменті вирішили, що не втручатимуться в роботу Радбезу ООН, пояснюючи це «дружніми стосунками США як з Індією, так і з Пакистаном» [33, d. 216].

Втім, пакистанців перед засіданням Ради Безпеки ООН попередили, що продовження конфлікту може означати початок китайського вторгнення в Індію, яке гарантовано позбавило б Пакистан підтримки Заходу [33, d. 214; 216]. Фактично це була пряма погроза, але американці вважали, що це «не погроза, а реальність» [33, d. 214]. США були стурбовані через те, що відповідно до китайського ультиматуму на адресу Індії передбачалося пересування військ КНР територією Пакистану [33, d. 217]. Посол США підкреслював, що поява китайських військ у Пакистані теж буде рівнозначною його розриву із Заходом [33, d. 217].

За словами М. Шоаїба, президент Пакистану після цих попереджень «став більш помірним у поглядах, не бажав блокуватися з Китаєм» і був готовий до компромісів, і навіть щодо Кашміру. У. Макконахі залишився задоволений цим [33, d. 215], а Держдепартамент позитивно сприйняв запевнення М. Айюб Хана щодо відсутності будь-яких таємних домовленостей з КНР або намірів їх досягти [33, d. 218]. Разом із цим сучасний пакистанський дослідник Ш. Алам вважає, що його країна

погодилася на припинення вогню через деструктивний вплив ембарго, а не через політичний тиск [135, р. 60].

Перед вирішальним засіданням Радбезу ООН голова Ради міністрів СРСР О. Косигін запросив М. Айюб Хана і Л. Б. Шастрі на переговори до Ташкента. Він запропонував зібратися там після розробки в ООН попередніх домовленостей про врегулювання для їх подальшого уточнення [33, d. 216]. Станом на 20 вересня ніхто із запрошених не дав своєї згоди – вони цікавилися тим, як радянську ініціативу розцінять американці [55, 20.09.1965, 21.09.1965]. Через день Індія формально прийняла пропозицію СРСР, але уточнила, що її підсумкове рішення буде залежати від перебігу дебатів у Раді Безпеки ООН [33, d. 221].

США не поспішали висловлювати свою думку щодо ідеї О. Косигіна, проте активно продовжували просувати ідею прийняття резолюції Радбезу ООН, яку вони називали «продуктом інтенсивних зусиль американської делегації», створеним попри тиск з боку СРСР та Індії. М. Айюб Хана повідомили про те, що Вашингтон підтримує всі частини резолюції, і якщо її імплементація приведе до припинення вогню, то США виконають усі свої зобов'язання, прописані в інших документах. Також у Білому домі вказували, що прийняття резолюції розчистило б шлях до проведення особистих переговорів між Л. Джонсоном і його пакистанським колегою, які навесні з ініціативи американців були скасовані [33, d. 218]. У кулуарах активно велися переговори між лордом Карагоном (Англія), А. Голдбергом (США) і М. Федоренком (СРСР) [28, 23.09.1965, р. 1].

Представляти Пакистан в ООН повинен був З. А. Бхутто, хоча американці виступали проти цієї кандидатури [33, d. 215]. М. Айюб Хан, знаючи це, зажадав від З. А. Бхутто після прибуття до США відразу ж зв'язатися з послами всіх країн-постійних членів Радбезу ООН, уважно оцінювати обстановку, не робити різких заяв і надіслати до Пакистану звіт про те, що відбувається [33, d. 220]. З іншого боку, президент Пакистану наполягав, що уряд його країни не прийме рішення за рекомендаціями ООН

про припинення вогню, поки З. А. Бхутто не виступить у Нью-Йорку з пакистанським сценарієм подальшого врегулювання [55, 21.09.1965].

Засідання Радбезу тривало до третьої ночі 22 вересня [33, d. 224], і дійти до згоди його учасникам вдалося незадовго до того, як минав термін дії пропозицій генерального секретаря ООН У Тана про врегулювання. З. А. Бхутто в цей момент оголосив про згоду Пакистану з ідеями генсека, але пригрозив, що його країна покине ООН, якщо кашмірське питання не буде вирішене [33, d. 222]. Індійці погрожували вийти з ООН у тому випадку, якщо в Кашмірі буде оголошено плебісцит [28, 23.09.1965, р. 1]. Явні суперечності були згладжені тим, що США, СРСР та Великобританія виступали з однакових позицій – за припинення конфлікту [28, 21.09.1965, р. 1].

В ухваленій резолюції було прописано вимогу припинення вогню 22 вересня о 7:00 за лондонським часом, а генсеку ООН пропонувалося надавати всю необхідну допомогу для забезпечення режиму тиші і відведення військ [13].

О 18:00 22 вересня угода про припинення вогню вступила в силу, але це не призвело до припинення протистояння. ЦРУ відзначало, що в Панджабі і Кашмірі встановилося військове затишшя, однак Індія і Пакистан продовжували звинувачувати один одного в обстрілах і провокаціях [33, d. 226; 55, 22.09.1965]. ООН для верифікації заяв про порушення вирішила надіслати до спірної зони нову групу з 96 військових спостерігачів, що замінила собою аналогічну групу, яка працювала в Кашмірі раніше [10; 33, d. 223; 81]. 27 вересня в Радбезі ООН була прийнята ще одна резолюція, в якій було заявлено про недотримання сторонами режиму припинення вогню і чіткіше, у порівнянні з попереднім документом, позначена необхідність відведення всього озброєного персоналу [11; 66, 27.09.1965, р. A12]. Однак через три дні Індія знову звинуватила Пакистан у порушенні перемир'я, визнавши при цьому, що артилерійський вогонь дійсно припинився [54, 30.09.1965, р. A12].

Картина конфлікту була б неповною без згадки про ставлення до нього Китаю. В останні дні кашмірської війни китайці поводитися дещо агресивно стосовно Індії [55, 16.09.1965]. 10 вересня прем'єр Держради КНР Ч. Еньлай звинуватив її у «злочинній агресії» проти Пакистану та заявив, що Нью-Делі не міг діяти без схвалення з боку США [41, 10.09.1965, р. 2]. 16 вересня китайці зажадали від Індії протягом трьох діб прибрати з тибетського кордону всі військові установки і погрожували «серйозними наслідками» у разі відмови [41, 17.09.1965, р. 1; 55, 16.09.1965; 58, 17.09.1965, р. 1]. Індія заперечувала саму наявність цих об'єктів та не виключала, що Китай просто шукає привід оголосити війну [26, 18.09.1965, р. S2; 41, 18.09.1965, р. 1; 55, 17.06.1965; 57, 18.09.1965, р. 1]. До СРСР, США і Великобританії Нью-Делі звернувся з проханням попередити КНР про небажаність їхнього вступу у конфлікт [66, 18.09.1965, р. A1]. Безумовно, війна між Індією і Китаєм могла призвести до «світової пожежі» [269, р. 370], проте ЦРУ не бачило переконливих доказів реалістичності такого перебігу подій [55, 18.09.1965]. Національна розвідка США солідаризувалися з ЦРУ і вважала, що справа обмежиться пропагандою та усними заявами на підтримку Пакистану [33, d. 205].

Усупереч очікуванням американської розвідки, 18 вересня китайці висунули батальйон до східного кордону Ладакха, через що уряд Індії на конфіденційних засадах попросив надіслати американських фахівців для консультивання індійських спеціалістів з військового планування [33, d. 211]. Вашингтон відповів відмовою, розцінивши подібний крок як відхід від нейтралітету і фаворитизм щодо Індії [33, d. 216]. При цьому ЗМІ повідомляли, що США діляться з індійцями розвідданими про пересування китайських військ на кордоні [28, 15.09.1965, р. 1], до того ж американці не приховували свого наміру допомагати Індії в тому випадку, якщо на неї нападе КНР [28, 18.09.1965, р. 1; 33, docs. 201, 202]. Через американського посла у Варшаві китайцям було передано усне попередження про небажаність їхнього вступу в індо-пакистанську війну [79, с. 247; 204, р. 65].

В Індії ці сигнали сприймалися з задоволенням – у пресі можна було зустріти припущення щодо відновлення американських військових поставань, зокрема високогірних літаків для протистояння китайцям у Гімалаях [59, 20.09.1965, р. 1].

19 вересня ультиматум Китаю був продовжений на три дні, тоді ж відбулися зіткнення прикордонних патрулів індійської армії з солдатами Народно-визвольної армії Китаю в районах Ладакху і Сіккіму [14, с. 1009-1010; 66, 20.09.1965, р. А1]. Два дні по тому напруженість на індійсько-китайському кордоні почала спадати, КНР заявила про знищення Індією «військових будівель» на китайській території [55, 21.09.1965; 66, 22.09.1965, р. А1]. До кінця вересня китайці ще не раз висували звинувачення проти Індії, але більш стримані і менш політизовані [55, 24.09.1965].

Індо-пакистанська війна, формально завершена резолюцією РБ ООН, не виявила переможця, але Індія вийшла з неї у кращому стані, ніж Пакистан, і була краще підготовлена до можливого продовження збройного конфлікту. За даними ЦРУ, Індія під час конфлікту втратила 4-6 тисяч військовослужбовців з 942 тис. і 300 танків з 1500, а Пакистан – 3-5 тисяч з 189 тис. і 250 танків з 900 [55, 6.10.1965]. Індійський дипломат Дж. Діксіт на початку 2000-х наводив схожі дані. Він нарахував в індійській армії 2,7 тис. убитих, 1,5 тис. полонених або зниклих без вісті і 8,4 тис. поранених, а у пакистанців – 3 тис. убитими, 2 тис. полоненими або зниклими без вісті і приблизно 9 тис. поранених. Крім того, він написав, що Пакистан втратив 200 танків, ще 150 були виведені з ладу, а Індія – 175 і 190 відповідно [30, р. 140].

Інформаційна перемога була на боці Індії: успішні дії армії «зуміли змити ганьбу» від підсумків війни з Китаєм у 1962 р., а пакистанське керівництво кулуарно визнавало втрату шансів на Кашмір, хоча пропаганда продовжувала стверджувати про протилежне [55, 6.10.1965]. Індійський журналіст Б. Кауль з гордістю писав, що США чекали перемоги Пакистану

протягом десяти днів, але замість цього Індія, маючи в розпорядженні застарілу зброю, «розбила пакистанську військову машину, створену за допомогою американського озброєння» [217, р. 57]. Територіально війну теж виграла Індія: вона захопила 720 кв. миль у пакистанській частині Панджабу, тоді як Пакистан захопив 220 кв. миль в індійському Раджастхані [30, р. 140].

Повітряну війну виграв Пакистан. По-перше, індійці в основному літали на радянських і британських літаках часів Другої світової війни, а пакистанці поклалися на більш нові американські. По-друге, 40% індійських літаків розташовувалися уздовж кордону з Китаєм, тому чисельну перевагу в авіації на пакистанському напрямку Індія створити не змогла [173, р. 73].

Економічні підсумки війни виявилися негативними для обох країн. У деяких районах Індії були знижені раціони для населення, очікувалося додаткове «затягування поясів», увійшла в стагнацію текстильна промисловість, залізничне сполучення було розладнане через задоволення військових потреб. У Пакистані скоротилося фабричне виробництво, бізнесмени відчували себе «невпевнено», спостерігалось зростання безробіття, була порушена робота транспортної системи [55, 6.10.1965]. Зростання військових витрат Пакистану без збільшення інвестицій в економіку призвело до загального погіршення господарчої кон'юнктури, почали зростати ціни, намітився дефіцит імпортованих промтоварів і продуктів харчування. Російський дослідник В. Белокреницький вважає, що саме ці явища стали причиною протестів 1968-1969 рр., у результаті яких М. Айюб Хан пішов у відставку [126, с. 18].

Протягом конфлікту США постійно попереджували Індію та Пакистан щодо деструктивного впливу їхнього протистояння на стан економіки. Індія при запланованих показниках зростання ВВП на рівні 7-8% набирала по 3-5%, а через війну цифри цілком могли стати ще скромнішими, був можливий дефолт по одному з зовнішніх кредитних зобов'язань [33, d. 259].

У Пакистані теж були явні проблеми: командуючий ВПС Н. Кхан у середині жовтня сказав послу У. Макконахі, що через місяць усі його американські літаки перестануть бути бойовими одиницями, якщо не буде поновлено постачання запчастин [55, 18.10.1965; 277, р. 42]. Аналогічно складалася ситуація з бронетехнікою [55, 6.10.1965]. М. Шоаїб, крім того, запевняв, що його країна усвідомила власну нездатність стримати нову індійську атаку, якщо вона відбудеться [55, 29.10.1965].

Л. Джонсон, як і обіцяв, незабаром після прийняття Пакистаном резолюції Радбезу зателефонував М. Айюб Хану, запросив його до США і висловив сподівання на покращення двосторонніх відносин [33, d. 224; 61, 25.09.1965, р. 1]. Президент Пакистану відповів, що протягом найближчих кількох тижнів через надзвичайну зайнятість прибути не зможе, але загалом запрошення прийняв [33, docs. 227, 230]. Також пакистанський лідер висловив надію на те, що в подальшому США будуть активно брати участь у врегулюванні кашмірського питання і виконають інші свої зобов'язання [33, d. 224]. У. Макконахі у відповідь заявив, що США не мають наміру вибачатися перед ним і вважають, що виконали всі зобов'язання перед Пакистаном [33, d. 246]. У СЕАТО і СЕНТО навряд чи поділяли думку американців. Жоден з блоків не зміг допомогти Пакистану, хоча той про це просив. В учасників цих об'єднань могло виникнути закономірне питання з приводу того, чи потрібні такі союзи взагалі [123, с. 57; 269, р. 371].

У перші дні після ухвалення резолюції в Радбезі ООН широкомасштабні військові дії припинилися, але випадки порушення перемир'я все ж фіксувалися. Залишилося відкритим питання про виведення бойовиків з індійської частини Кашміру. З Нью-Делі лунали погрози про початок широкомасштабних операцій з ліквідації бойовиків, а протилежна сторона заявляла про продовження війни за звільнення Кашміру. Проблема полягала в тому, що виведення бойовиків не підпадало під положення про відведення військ, яке містилося в резолюціях ООН [55, 23.09.1965]. Індію, що вважала всіх бойовиків військовослужбовцями, не влаштовувало таке

положення справ, тому вона відмовилася відводити свої війська з Лахорського сектору доти, доки з Кашміру не підуть бойовики [26, 24.09.1965, р. 1; 55, 27.09.1965, 28.09.1965].

На думку ЦРУ, відрізнити бойовика від бійця пакистанської армії дійсно було непросто, тобто не можна було чітко сказати, чи є окрема випадкова сутичка порушенням перемир'я між арміями Індії та Пакистану [55, 24.09.1965]. ООН намагалася внести ясність у це питання, а американський постпред А. Голдберг виступив з ідеєю створення спостережної комісії з представників чотирьох країн-постійних членів РБ ООН [55, 24.09.1965]. Англія і Франція її підтримали, однак У Тан зробив вибір на користь новоствореної наглядової місії [55, 30.09.1965].

26 вересня стало відомо про те, що переговори в Ташкенті, найімовірніше, відбудуться, хоча буквально за добу до цього М. Айюб Хан говорив про протилежне [55, 25.09.1965]. Тепер він підтримував пропозицію О. Косигіна, але виступив за те, що в Радбезі ООН треба попередньо виробити нормативну базу, необхідну для проведення зустрічі. Л. Б. Шастрі теж прийняв пропозицію, але зазначив, що ця зустріч може відбутися лише після реального завершення воєнних дій [33, d. 225; 55, 23.09.1965; 66, 24.11.1965, р. А17].

США висловили свою точку зору щодо пропозиції СРСР наприкінці жовтня: Д. Раск сказав, що його країна не буде перешкоджати заходам, спрямованим на врегулювання індо-пакистанського конфлікту [293, р. 172]. Радники Л. Джонсона вважали, що «було б непогано», якби СРСР зміг врегулювати кашмірське питання, але «не вбачали трагедії» і в провалі цих зусиль [33, d. 256]. Американський політолог Д. Хеджерті відзначав, що індиферентне ставлення до ініціативи СРСР було ще одним проявом американської політики самоусунення від справ Південної Азії [192. Р. 97]. Треба враховувати і те, що США все більше втягувалися в конфлікт у В'єтнамі і не надто хотіли витратити додаткові ресурси на врегулювання ще

однієї кризи, особливо за наявності інших кандидатів у миротворці [127, с. 689; 181, р. 174; 204, р. 65].

Залишалось невирішеним питання про візит до США прем'єр-міністра Індії. Р. Комер пояснював індійцям, що Л. Джонсон буде радий побачити Л. Б. Шастрі в будь-який зручний для двох лідерів час [33, d. 256]. Індійський прем'єр спершу хотів приїхати до США в грудні, але згодом змушений був відкласти свій візит через зайнятість парламентською роботою [33, docs. 236, 241; 55, 12.10.1965, 19.10.1965]. Що стосується М. Айюб Хана, то про його готовність приїхати до США стало відомо вже наприкінці вересня [55, 27.09.1965].

Означений період часу також характеризувався збільшенням кількості порушень перемир'я. 29 вересня М. Айюб Хан заявив послу У. Макконахі, що Індія допускає «кричущі порушення», з індійської сторони звучали аналогічні звинувачення на адресу Пакистану [55, 29.09.1965]. На початок жовтня повністю припинити вогонь так і не вдалося, і навіть прибуття нових спостерігачів ООН не змінило ситуацію [33, d. 230; 55, 5.10.1965]. 1 жовтня обидві сторони заявили про можливе відновлення війни [55, 1.10.1965]. Американське посольство в Індії тоді розкритикувало спостерігачів ООН – дипломати вважали, що моніторингова місія повинна знаходитися на місці подій, оскільки чиновники, що озвучували дані про зіткнення, зазвичай «були погано поінформовані і спантеличені тим, що відбувається» на лінії фронту [55, 2.10.1965].

У період з 7 по 11 жовтня кількість порушень перемир'я поступово знижувалася, однак перспектива розведення армій залишалася малоюмовірною і було схоже на те, що Індія і Пакистан переводять свій конфлікт у стан замороженого [55, 7-14.10.1965; 66, 9.10.1965, р. A14, 11.10.1965, р. A11]. 12 жовтня представники Індії заявили, що з моменту оголошення перемир'я Пакистан порушив його 251 раз [66, 13.10.1965, р. A24].

Згодом ситуація знову загострилася. Пакистанці 14 жовтня звинуватили індійців у застосуванні літака проти їхніх наземних сил, але й самі зізналися в аналогічному порушенні [55, 15.10.1965]. Кореспондент *The New York Times* Е. Лукас побував в Кашмірі і провів власні розрахунки, які показали, що в регіоні, як і раніше, знаходяться 330 пакистанських інфільтраторів, після чого Міноборони Індії підтвердило достовірність названої журналістом цифри [55, 16.10.1965]. Крім того, в Кашмірі почалися акції протесту з вимогою проведення плебісциту [55, 18.10.1965], тобто операція «Гібралтар» почала давати результати пізніше, ніж очіувалося.

Індійці ділилися з американськими дипломатами своїми побоюваннями з приводу засилання до Кашміру нової хвилі бойовиків, що для Нью-Делі виглядало «кінцем» режиму припинення вогню [55, 21.10.1965]. Зі свого боку пакистанці просили скликати Раду безпеки ООН, щоб обговорити підготовку Індії до нової атаки на їхню країну [55, 22.10.1965]. Так тривало ще кілька днів – бої майже не велися, але обидві сторони побоювалися, що це «затишшя перед бурєю» [55, 23.10.1965].

США, як і раніше, вважали за краще не робити ніяких гучних заяв, побоюючись зіпсувати відносини з Індією і Пакистаном на багато років уперед. Безпосередні учасники конфлікту теж не поспішали робити дружні кроки щодо Вашингтона – антиамериканські настрої були характерні як для пакистанців, так і індійців [33, docs. 230, 233; 55, 20.10.1965]. Наприклад, в індійському парламенті США були розкритиковані за «політичну наївність» і оголошені країною, що «несе моральну відповідальність за кривавий індо-пакистанський конфлікт» [26, 17.11.1965, р. D8]. У пакистанських ЗМІ можна було зустріти статті, в яких писалося, що індо-пакистанську війну влаштувало ЦРУ, маючи намір змістити М. Айюб Хана [33, d. 235]. Вашингтон не просив утриматися від публікації таких матеріалів, але натякав, що у Пакистану немає рівноцінної заміни для американської політичної, економічної та матеріальної підтримки [33, d. 243]. Незважаючи на це, наприкінці листопада сам М. Айюб Хан відкрито заговорив про те,

що ЦРУ планує усунути його від влади. М. Шоаїб вважав, що «карта ЦРУ» розігрується прихильниками посилення китайського вектора у зовнішньополітичній орієнтації країни, тож закликав Л. Джонсона особисто сказати президенту Пакистану, що розвідування нічого подібного не планує [33, d. 252].

Занепокоєння США також викликали дії Китаю, тепер уже стосовно Пакистану. На початку жовтня з'явилися дані про візит до КНР пакистанської делегації на чолі з міністром комерції Г. Фаруком, який одночасно був радником М. Айюб Хана з питань оборони [55, 1.10.1965]. Американці вважали, що в Китаї він говорив про перспективи налагодження постачання китайської зброї до Пакистану [55, 1.10.1965]. 13 жовтня в звітах ЦРУ для Джонсона можна прочитати таке: «Тривають польоти вантажних літаків між Південним Китаєм і Пакистаном» [55, 13.10.1965]. У документі не конкретизувалося, що саме перевозилося, але навряд чи ЦРУ стало б звертати увагу президента США на опис рядових вантажоперевезень. Через два тижні посол Ірану, посилаючись на слова пакистанських офіційних осіб, розповів У. Макконахі про те, що китайці запропонували постачати до Пакистану винищувачі й побудувати танковий завод [55, 28.10.1965].

ЦРУ, дослідивши це питання, вирішило, що переконливих доказів початку масштабних постачань китайської зброї до Пакистану не було [55, 23.11.1965]. Замість цього відомство виявило переправлення до Пакистану радянської зброї з Індонезії, причому було незрозуміло, чи дозволяв СРСР індонезійцям проводити таку операцію [55, 24.11.1965].

Подальше мовчання з боку США могло призвести до остаточної втрати впливу в Індії і Пакистані, про що стали активно попереджати послы [33, d. 230]. Білому дому потрібно було визначитися, що йому робити в Південній Азії далі, у зв'язку з чим на стіл Л. Джонсона лягло чимало відповідних аналітичних звітів [59, 30.09.1965, p. 1].

У Держдепартаменті Індію називали країною, яка вийшла з кризи очевидним лідером субконтиненту, що володіє більшою кількістю ресурсів,

ніж будь-яка інша держава в Південній Азії [33, d. 232]. Однак це не означало, що Держдепартамент поспішав у пріоритетному порядку налагодити з нею відносини: відомство обмежалося думкою про те, що якщо Індія – лідер, то саме вона повинна активніше прагнути до миру і врегулювання, оскільки треті країни ніяк не могли усунути коріння індо-пакистанських протиріч [33, docs. 232, 244].

Р. Комер теж не радив активних дій, оскільки був переконаний в їх неправильному трактуванні обома сторонами. Проте, на відміну від обережних висновків Держдепартаменту, Р. Комер прямо заявив, що для США Індія важливіша за Пакистан [33, d. 234].

Ще одна рекомендація Р. Комера, що заслуговує на увагу, стосувалася тактики надання економічної допомоги. Він радив пов'язати її з врегулюванням конфлікту і попередити, що чим гостріше буде протистояння, тим меншими будуть шанси Індії і Пакистану на її отримання [33, d. 230]. Індо-пакистанське протистояння тоді йшло врозріз з інтересами США, а сенатори О. Пассмен і К. Лонг, які очолювали комітет асигнувань, демонстрували небажання виділяти допомогу країнам, позиція яких із глобальних питань розходила з американською [283, p. 44].

Національна розвідка США зосередила свою увагу на дещо інших сферах. Її співробітники вважали, що головним підсумком минулої війни стало політичне посилення Л. Б. Шастрі з одночасним укріпленням позицій прихильників створення Індією ядерної зброї [33, d. 237; 57, 27.09.1965, p. 1; 66, 7.10.1965, p. G10]. За оцінками Національної розвідки, в Індії була достатня кількість плутонію для побудови першого пристрою, і підірвати його індійці могли вже за рік після прийняття рішення про створення [33, d. 237].

Найбільш докладним виявився прогноз ситуації в Південній Азії, представлений Національною розвідкою на початку грудня 1965 р. У ньому більш докладно розглядалися всі вищевикладені ідеї і пропонувалося п'ять можливих стратегій взаємовідносин з Індією і Пакистаном. Перша

передбачала розвиток відносин з Індією як з більш важливою і перспективною країною, друга – з Пакистаном. Третій варіант передбачав повернення до довоєнних обсягів військової та економічної допомоги обом країнам, тоді як суть четвертого полягала в продовженні поточної лінії на самоусунення і відмові від надання будь-яких видів допомоги, крім обмеженого обсягу економічної. П'ятий варіант відрізнявся від четвертого тільки відсутністю пропозиції про обмеження розмірів економічної допомоги [33, d. 259].

Не можна сказати, що Білий дім обрав один із цих варіантів – у кожного з них були відчутні плюси і мінуси, тож у роки президентства Л. Джонсона можна виявити елементи кожного зі сценаріїв Нацрозвідки, крім другого і третього, вигідних для Пакистану. Реалізацію першого варіанта можна проілюструвати масованою продовольчою допомогою Індії. До п'ятого варіанта США звернулися після переговорів у Ташкенті, а четвертий діяв на момент надання Л. Джонсону описаного прогнозу.

Дослідник Дж. Бхагваті, кажучи про невизначеність дій США щодо Південної Азії, відзначав наявність трьох можливих приводів для непорозуміння між Вашингтоном і Нью-Делі. По-перше, США вписували відносини з Індією в основу власних глобальних інтересів, не враховуючи інтереси індійців. По-друге, незважаючи на зовнішню схожість і демократичні базові основи, політичні системи двох країн все ж мали низку відмінностей. По-третє, хоч США вважали себе наддержавою, Індія все одно критикувала її слабкості, зокрема політику у В'єтнамі [152, p. 12].

У проблемі вибору пріоритетності між Індією і Пакистаном є закономірне питання: чому США у 1950-х рр. взяли підтримувати пакистанців? Політологи У. Батт і Дж. Шофілд вважають, що інтерес США до Пакистану базувався на його близькості до Середнього Сходу, звідки можна було контролювати країни ОПЕК і використовувати Афганістан як буферну з СРСР державу. Згодом, на їхню думку, ставлення США до Пакистану погіршилося «через перевороти, геноциди, нестабільність і

прохання про зброю», які не відповідали американським інтересам у Південній Азії [158, р. 67]. Автор роботи про розвиток ядерної енергетики Пакистану Ф. Кхан вказав на те, що Пакистан спочатку йшов на контакт із США заради протистояння індійській загрозі, але не отримав бажаного і «охолонув» до свого «особливого союзника» [222, р. 9, 47]. Біограф З. А. Бхутто А. Г. Бургрі заявив, що «коли Пакистан у чомусь перемагає Індію, США і Англія завжди приходять їй на допомогу» [154, р. 140].

Таким чином, не можна сказати, що погіршення відносин з Індією та Пакистаном упродовж 1965 р. радикально знизило вплив США в Південній Азії. Опосередкована участь Вашингтона у процесах врегулювання, можливість маніпулювати питаннями надання економічної допомоги та військових поставок свідчили про те, що американський вплив на регіон зберігався. Надалі США мали визначитися, як цей вплив зберегти і, за можливості, розширити. При цьому варто звернути увагу на те, що більшість доповідей щодо майбутньої стратегії в регіоні містили тезу про пріоритетність відносин з Індією над відносинами з Пакистаном.

2.3. Перебудова стратегії США щодо Індії та Пакистану

Наприкінці жовтня 1965 р., коли перестрілки на індо-пакистанському кордоні ще відбувалися, а потік взаємних звинувачень конфліктуючих сторін не припинявся, американці зафіксували «активні закулісні рухи» з боку Пакистану, спрямовані на нормалізацію відносин з Вашингтоном. Їхньою причиною, на думку американської адміністрації, стало усвідомлення пакистанцями того, «куди вони себе завели і що буде з їхньою країною, якщо бойові дії поновляться». Пакистанське керівництво стало прихильніше ставитися до ідеї про відведення військ, антиамериканіст З. А. Бхутто міг бути відправлений у відставку [33, d. 241; 55, 17.11.1965]. М. Айюб Хан критикував його за «авантюрні поради» щодо дій у Кашмірі, «які не принесли Пакистану жодної користі» [55, 29.11.1965]. Сам З. А. Бхутто пізніше писав, що намагався зробити Пакистан мостом між

КНР і США, як це і сталося в 1969-1971 рр., але 1965 р. М. Айюб Хан його ідею відхилив [155, 18].

Оскільки Пакистан виявляв бажання піти назустріч вимогам США, Вашингтон теж виклав свої побажання щодо подальших дій Карачі. Американці хотіли, щоб Пакистан віддавав пріоритет розвитку відносин із Заходом, а не з КНР; щоб Пакистан більше цікавився питаннями свого економічного розвитку, ніж питанням боротьби з Індією; щоб Пакистан усвідомлював згубність військової конфронтації з Індією для своєї економіки [33, d. 243].

Відносини США з Індією налагоджувалися складніше. Визнаючи важливість цієї країни для США, Держдепартамент не хотів «співати їй хвалебні оди» заради того, щоб Л. Б. Шастрі прибув на переговори з Л. Джонсоном. Американські дипломати свою головну задачу вбачали в налагодженні з Індією відносин у форматі «донор допомоги – одержувач», проте реакція Нью-Делі на таку постановку проблеми була передбачуваною: її розцінили як загрозу суверенітету країни. Крім того, США чекали від Індії підтримки у в'єтнамському питанні, причому не обов'язково відкритої [33, d. 244]. В іншому вимоги до неї були ідентичні вищезазначеним вимогам до Пакистану.

Л. Б. Шастрі теж не виявляв бажання робити публічні кроки назустріч американцям. Він відмовився приїжджати до США у грудні 1965 р., пославшись на те, що буде брати участь у роботі парламенту, яка могла затягтися до 24 грудня. Індійський прем'єр хотів приїхати в період з 10 по 14 січня 1966 р., щоб повернутися додому до початку щорічного з'їзду партії Індійський національний конгрес [33, d. 246].

Індія, як вважали у Вашингтоні, «відчувала себе переможцем» і почала шантажувати Пакистан відновленням бойових дій у разі, якщо він не відступить від своїх претензій на Кашмір [33, d. 241]. Наприклад, Л. Б. Шастрі у виступі перед парламентом заявив, що угода про припинення вогню не може стояти на шляху звільнення територій, захоплених

Пакистаном після 22 вересня [33, d. 242]. У Білому домі не стали загострювати на цьому увагу, і замість цього до Індії була надіслана телеграма, в якій Л. Джонсон підтвердив свій намір прийняти Л. Б. Шастрі в США в будь-який зручний для нього час [33, d. 249]. Індійський прем'єр спершу був не проти, але потім запропонував перенести свій візит на початок лютого [33, d. 256].

У листопаді напруженість дещо спала, однак Ч. Боулс вважав, що індійці в кращому випадку готові надати кашмірцям широку автономію, але аж ніяк не незалежність [55, 2.11.1965]. У Радбезі ООН прогресу під час обговорення індо-пакистанського конфлікту не було, оскільки не всі погоджувалися з радянської ідеєю про обмеження терміну роботи наглядової місії в Кашмірі трьома місяцями. Через це Радбез три дні поспіль скасовував заплановані зустрічі з цього приводу [55, 3.11.1965].

Резон для критики радянської пропозиції дійсно був: на південному краю лінії припинення вогню 6 листопада знову були зафіксовані випадки порушення перемир'я. Спостерігачі ООН констатували, що забезпечити ефективне припинення вогню в настільки бездоріжній і малозаселеній місцевості практично неможливо [55, 6.11.1965]. Голова місії ООН генерал Р. Німмо припустив, що Індія намагається відтіснити пакистанців до тієї лінії, яка існувала до початку конфлікту, і лише після цього вогонь припиниться [55, 20.11.1965].

США тим часом намагалися отримати від Індії та Пакистану гарантій того, що у разі отримання економічної допомоги вони будуть активно працювати над розвитком своїх економік, а не просто витратити отримане або озброюватися [33, d. 250]. Замість гарантій до США стали надходити відомості про те, що Індія і Пакистан почали закуповувати зброю у Тайваню, Ізраїлю та КНР [33, d. 252].

Відповідно, все частіше до порядку денного стала повертатися тема військових поставок. З 16 по 18 листопада у Великобританії пройшли американо-англійські переговори, під час яких британці заявили, що

введення збройового ембарго справило значний вплив на перебіг індо-пакистанського конфлікту і закликали США відновити хоча б постачання запчастин для ВПС Пакистану [33, d. 250].

Майже через місяць перший заступник держсекретаря Дж. Болл запропонував зняти заборону з комерційних постачань Індії і Пакистану, завдяки чому останній міг би придбати запчастини до американської техніки. Також Дж. Болл запропонував дозволити Пакистану «потрохи» закуповувати деталі через треті країни, бо на той момент такі закупівлі блокувалися [33, d. 262]. Жодну з пропозицій Дж. Болла в 1965 р. реалізовано не було, але саме їх поява могла свідчити про певне потепління ставлення США до Пакистану або про небажання бачити китайську техніку на територіях країни-члена СЕАТО і СЕНТО.

Реальною ознакою покращення відносин став візит М. Айюб Хана до США і його переговори з Л. Джонсоном, що відбулися в Білому домі 14-15 грудня 1965 р. [33, d. 263; 61, 13.12.1965, р. 8]. Пакистанські офіційні особи перед цим візитом запевняли, що М. Айюб Хан не збирається відмовлятися від своєї позиції щодо Кашміру або від дружби з КНР [55, 6.12.1965]. У керівництві країни виник конфлікт: частина виступала за зближення з КНР, частина – за орієнтацію на США. Представник проамериканського табору міністр фінансів М. Шоайб вважав, що після повернення з Вашингтона М. Айюб Хан звільнить по кілька чоловік з обох таборів, і навіть З. А. Бхутто [55, 10.12.1965].

У Вашингтоні М. Айюб Хан зробив низку заяв, які отримали схвалення його американського колеги: визнав, що обидві сторони конфлікту «наробили дурниць»; сказав про необхідність мирного співіснування своєї країни з Індією; похвалив США за надання продовольчої допомоги Індії; натякнув на можливість зниження чисельності пакистанської армії, якщо почнеться процес врегулювання кашмірського конфлікту [33, d. 263]. У відповідь Л. Джонсон пообіцяв, що «коли Пакистан вскочить у халепу, США прийдуть йому на допомогу так само, як народу В'єтнаму» [33, d. 266].

Однак не варто думати, що в США відразу змінили своє ставлення до Пакистану. З бесід американського керівництва випливає, що воно мало намір відкласти реальне з'ясування стосунків із Пакистаном доти, доки він не врегулює свої суперечності з Індією, а СРСР пропонував таку можливість. На майбутніх переговорах у Ташкенті М. Айюб Хану радили «зробити все від нього залежне» і попросили не сподіватись, що США зроблять це за нього [33, d. 267]. Самі американці планували використовувати період до переговорів у Ташкенті для вирішення своїх проблем у В'єтнамі [33, d. 265]. До того ж Л. Джонсон сказав, що хотів би домогтися від свого пакистанського колеги відправки військ до В'єтнаму, але наполягати на цьому не став [33, d. 267].

16 грудня за підсумками переговорів Л. Джонсона і М. Айюб Хана було опубліковане спільне комюніке, в якому обидві сторони підтвердили прихильність до виконання резолюцій Радбезу ООН від 20 вересня [13], 27 вересня [11] і 5 листопада [12]. Незважаючи на відмову США від лобіювання пакистанських інтересів у Ташкенті, візит М. Айюб Хана виявився для Пакистану корисним, адже Л. Джонсон погодився виділити йому низку кредитів на реалізацію інфраструктурних проектів [33, d. 269].

Для США цей візит теж дав певний результат: З. А. Бхутто вирішив, що у Вашингтоні М. Айюб Хан «продав» його американцям, у зв'язку з чим написав заяву про відставку [33, d. 271]. Р. Комер побачив у цьому перший позитивний підсумок жорсткого ставлення США до Пакистану і висунув припущення про те, що незабаром політика Карачі зміниться на більш сприятливу для Вашингтона [33, d. 271]. Дослідник Дж. Лерскі описав тодішню ситуацію таким чином: «Відносини між США і Пакистаном залишалися робочими, але вже не сердечними» [239, p. 267]. Із ним погоджується Х.-А. Різві, який зазначає, що 1965 р. США не виконали умов жодної з раніше підписаних із Пакистаном оборонних угод, хоча, як вказувалося вище, американці дотримувалися іншої точки зору [278, p. 15].

Індія протягом грудня щонайменше двічі повідомляла американців про пом'якшення своєї позиції щодо Кашміру [55, 2.12.1965, 28.12.1965]. Л. Б. Шастрі висловив готовність обговорити цю тему в Ташкенті, але у Вашингтона залишилися сумніви в тому, що індійці дійсно готові до реальних поступок [55, 2.12.1965, 3.01.1966]. МЗС Індії та М. Айюб Хан, зі свого боку, прогнозували, що ташкентські переговори завершаться «новою патовою ситуацією», оскільки про взаємоприйнятну формулу діалогу поки не йшлося [55, 4.12.1965]. СРСР теж не очікував від переговорів великого успіху і сподівався лише на те, що вони знизять шанси КНР на використання ситуації в Південній Азії у своїх інтересах [55, 23.12.1965].

Переговори в Ташкенті відбувалися з 4 по 10 січня 1966 р. за активної участі голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна [33, d. 278]. У перший день переговорів лідери Індії та Пакистану «не торкалися яблука розбрату» (Кашмір), у вступних заявах не проявляли бажання відійти від взаємоне прийнятних позицій, але провели конфіденційну зустріч, підсумки якої залишилися невідомими [55, 4.01.1966]. Ще два дні характер переговорів не змінювався [66, 5.01.1966, р. А15], і лише з 7 січня офіційні особи, що поверталися з Ташкента, почали обережно говорити про те, що дискусії можуть завершитися успішно [41, 9.01.1966, р. 1; 55, 7.01.1966]. 10 січня була підписана підсумкова декларація, і в США розцінили це як успіх радянської дипломатії – умови угоди виходили «далеко за межі того, до чого Індія і Пакистан були готові ще тиждень тому» [55, 10.01.1966].

Згідно з умовами підсумкової декларації [20], Індія і Пакистан погодилися на повне відведення всіх збройних формувань на ті позиції, які вони займали до 5 серпня 1965 р., а також почали обмін полоненими [41, 23.01.1966, р. D1]. Відведення повинно було початися не пізніше 25 лютого 1966 р. Обидві сторони висловилися на користь відновлення нормальних відносин і проведення нових раундів переговорів у тому випадку, якщо на порядку денному з'явиться «справа, що викликає стурбованість» [33, d. 278].

В Індії та Пакистані Ташкентську декларацію сприйняли критично [41, 15.01.1966, р. 12]. Американське посольство в Індії розраховувало, що раптова смерть Л. Б. Шастрі (11 січня 1966 р.) зменшить критику і дозволить зробити менш болісними для Нью-Делі пункти про відведення військ із важко здобутих нею позицій у Кашмірі і Панджабі [55, 12.01.1966]. У Пакистані угоду зустріли гостріше: почалися студентські демонстрації протесту, під час яких лунали образливі гасла на адресу чинного президента [55, 14.01.1966]. Ф. А. Джинна, сестра засновника Пакистану, заявляла, що «зрадницьку» Ташкентську декларацію «треба викинути» [55, 26.01.1966; 66, 24.01.1966, р. А10]. М. Шоаїб попереджав, що «антиташкентські» настрої розповсюджуються серед солдатів і офіцерів, що загрожувало заколотом, а така позиція військових могла додатково підігріти невдоволення серед цивільних пакистанців [55, 9.02.1966]. Громадяни Пакистану вважали перемогу над Індією «вкраденою», і М. Айюб Хану, щоб не вступати в пряму конфронтацію з власним народом, доводилося вести «подвійну риторику» [33, docs. 284, 289, 292]. На зовнішньополітичній арені він запевняв, що буде дотримуватися Ташкентської декларації, а пакистанській пресі говорив, що цей документ не означав зміни позиції щодо кашмірського питання [55, 25.01.1966].

Незважаючи на все це, до 25 січня 1966 р. було здійснено перші кроки, спрямовані на імплементацію Ташкентської декларації. Військові погодилися на попереднє відведення контингенту від лінії зіткнення, домовилися про новий раунд дискусій щодо наступних етапів відведення та про обмін військовополоненими [55, 25.01.1966; 66, 1.02.1966, р. А10].

Після переговорів у Ташкенті Р. Комер підбив підсумки політики, яку США проводили щодо Індії та Пакистану останні 10 місяців. Він оцінив її як досить успішну, оскільки обидві країни так чи інакше відмовилися від війни «до переможного кінця», поступово пом'якшували свою критику на адресу США і почали йти на певні компроміси [33, d. 278]. Крім того, Р. Комер писав Л. Джонсону, що «Південна Азія дуже важлива для нас у

світлі наших глобальних інтересів – потрібна проти СРСР, а особливо потрібна в протистоянні з КНР», тому наполягав на «неприпустимості американського провалу» в регіоні [33, d. 279].

Такий провал був можливий у разі приходу «яструба» або антиамериканіста до влади в Індії [33, d. 280]. Можливо, саме цим був викликаний підвищений інтерес США до процедури обрання нового прем'єр-міністра [54, 13.01.1966, р. 1]. До того ж кашмірське питання залишалося неврегульованим, а Індія, залишившись без прем'єра, навряд чи могла погодитися на ведення будь-яких додаткових переговорів із настільки принципової для неї теми [33, d. 278].

13 січня 1966 р. новий в. о. прем'єр-міністра Індії Г. Нанда запевнив, що його країна буде слідувати «духу Ташкента», прагнути до мирного співіснування з Пакистаном тощо [33, d. 280]. Втім, у США Г. Нанда розцінювався як тимчасова фігура [33, d. 278; 55, 11.01.1966]. ЦРУ вважало, що місце Л. Б. Шастрі на постійній основі може зайняти міністр металургії С. Редді або міністр оборони Я. Чаван [55, 10.01.1966]. Трохи пізніше з'явилися ще два претенденти: экс-міністр фінансів М. Десаї та І. Ганді [55, 13.01.1966, 15.01.1966]. До 18-го січня стало зрозумілим, що фаворитом у змаганні за прем'єрське крісло є І. Ганді [55, 17.01.1966, 18.01.1966].

24 січня вона офіційно вступила на посаду, і Л. Джонсон одразу запросив її до США на переговори. Він пропонував зустрітися 1 лютого [33, d. 283], обґрунтовувавши такий поспіх тим, що не зможе внести на розгляд Конгресу законопроект про допомогу Індії без його попереднього обговорення з індійським прем'єром [33, d. 289]. Однак І. Ганді відповіла, що до 28 лютого індійський парламент розглядатиме бюджет, і тільки після цього вона зможе прибути до Вашингтона [33, d. 285].

Оцінок постаті І. Ганді США поки не давали, а ось М. Айюб Хан назвав її «екстремісткою». За його словами, І. Ганді могла виявитися маріонеткою в руках К. Менона, який за часів прем'єрства Дж. Неру був другою за

впливом людиною в Індії і різко критикував США [33, d. 284; 55, 19.01.1965; 249, p. 403].

Згодом такі ж припущення стали звучати в Білому домі та в американській пресі. І. Ганді попросила припинити ці закиди і пообіцяла не включати К. Менона до свого кабінету. Також вона відкинула звинувачення в тому, що Індія нібито планує розвивати зв'язки в основному з СРСР. Як заявила І. Ганді, вона «не мала ілюзій щодо тоталітарності радянського суспільства і щодо того, які довгострокові цілі СРСР мав у Індії», тому планувала підтримувати гарні відносини і з США [33, d. 285]. Також вона звернула увагу на те, що через припинення американської допомоги, викликані діями в Кашмірі, індійська промисловість залишилася без сировини, компонентів і запчастин, які можна було придбати тільки у США. В результаті, за словами І. Ганді, в країні було зачеплено виробництво багатьох товарів і зросло безробіття [33, d. 291]. Такі заяви викликали задоволення американської адміністрації, адже саме таких слів (на це вказують документи) від індійців вони й очікували.

Потепління в двосторонніх відносинах з Індією і Пакистаном призвело до того, що Л. Джонсон 10 лютого 1966 р. дозволив почати переговори з надання цим країнам товарно-економічних кредитів (100 і 50 млн дол. відповідно). Як і раніше, США погоджувалися на видачу цих кредитів з умовою, що Індія та Пакистан віддаватимуть пріоритет економічному розвитку, а не витраті ресурсів на перегони озброєнь. Намітилися певні зрушення і в питанні про військові постачання: Джонсон дозволив комерційні і кредитні продажі нелетального військового обладнання [33, d. 293; 54, 18.02.1966, p. 1; 66, 3.03.1966, p. A1]. Зміни в політиці постачань у Білому домі пояснили тим, що продовження абсолютного ембарго зашкодило б інтересам США в разі успіху врегулювання в Південній Азії [33, d. 294].

Нелетальним обладнанням вважалися транспорт, апаратура спостереження, тренувальні літаки, вертольоти без озброєнь, вантажівки,

трейлери, засоби зв'язку, радарне, сигнальне, медичне та інженерне устаткування. Під забороною залишалися постачання танків, БТР, стрілецької зброї, артилерії, бойових вертольотів і літаків, боєприпасів тощо [33, d. 294]. Не можна сказати, що різниця між «летальною» і «нелетальною» зброєю була чіткою: вона залежала від політичної кон'юнктури і могла стати предметом переговорів між США, Індією та Пакистаном [284, р. 294].

Держсекретар США Д. Раск висловив ще один аргумент на користь відновлення військових постачань Індії: у такий спосіб він сподівався відволікти Нью-Делі від розробки ядерної зброї. До того ж, він пропонував продовжити практику передачі Індії розвідданих про ядерний потенціал Китаю, які надавалися їй і до війни 1965 р [33. d. 299].

Донести до Індії і Пакистану інформацію про нову політику США в сфері військових постачань доручили віце-президенту Х. Хамфрі, який в лютому 1966 р. відвідав країни Південної Азії. М. Айюб Хан схвалив нововведення, хоча й висловив жаль через те, що запчастини до летальних озброєнь США продавати не збиралися. Х. Хамфрі пообіцяв, що коли умови Ташкентської декларації будуть успішно виконуватися, то в Білому домі «подумають над цим питанням» [33, d. 295].

В Індії Х. Хамфрі попросив у керівництва країни утриматися від публічної критики в'єтнамської політики США і за допомогою СРСР спонукати Демократичну Республіку В'єтнам до початку мирних переговорів. Індійці погодилися звернутися до СРСР із зазначеного питання, а критику дій США у В'єтнамі пояснили бажанням «набрати балів» перед обличчям Ханоя і Москви, щоб зросли шанси Індії на залучення Демократичної республіки В'єтнам до мирних переговорів [33, docs. 296, 297]. До речі, в Пакистані віце-президент США теж отримав запевнення у готовності підтримати зусилля американців з мирного врегулювання конфлікту у В'єтнамі [61, 16.02.1966, р. 6].

За підсумками переговорів в Індії і Пакистані Х. Хамфрі дійшов до висновку про те, що вони були корисними, але при цьому засумнівався в

самостійності індійського прем'єра. Йому здалося, що І. Ганді не впевнена в своїх лідерських позиціях і дуже залежить від своїх міністрів [33, d. 297]. Л. Джонсон, спілкуючись 22 березня 1966 р. з послом Індії Б. К. Неру, сказав, що йому треба переконати американців у максимальній ефективності дій І. Ганді. В іншому випадку він вважав малоімовірним надання запитаних Індією 8,65 млрд дол. економічної допомоги протягом найближчих 5 років [33, d. 301].

Д. Раск був точніший у визначенні «максимальної ефективності». Він вказував, що США хочуть домогтися від Індії проведення ліберальної економічної політики (лібералізація імпорту, ослаблення податкового навантаження на бізнес і т. ін.) та активного розвитку сільського господарства. На 1967 фінансовий рік Вашингтон міг запропонувати Індії 385 млн дол. допомоги, але обіцяв збільшити цю суму, якщо Нью-Делі продемонструє успіхи в реформах [33, d. 304].

Пакистанцям американські представники говорили про те, що очікують від них налагодження відносин із Індією у всіх сферах. У цьому плані Пакистан розчаровував американців – на початку і середині березня 1966 р. пройшли індо-пакистанські зустрічі на міністерському рівні, під час яких пакистанці поводитися «занадто жорстко» [33, d. 305; 66, 2.03.1966, р. А9]. Крім того, М. Айюб Хан не погоджувався з тезами У. Макконахі щодо необхідності відновлення економічних зв'язків з Індією. Посол у відповідь на подібні заяви нагадував пакистанському лідерові слова Х. Хамфрі про те, що відновлення американської допомоги буде залежати від виконання умов Ташкентської декларації [33, d. 305; 61, 16.02.1966, р. 1].

Певний прогрес в її імплементації все ж був: до початку березня 1966 р. обидві сторони завершили відведення військ на позиції, зайняті до вересневих сутичок [55, 2.03.1966]. З іншого боку, 31 березня «американський місіонер», що кілька років працював на сході Індії, повідомив у генконсульство США в Східному Пакистані про те, що місцеві повстанці отримали від пакистанців зброю [55, 31.03.1966].

Відведення військ від лінії зіткнення американці вітали, чого не можна сказати про звістки щодо постачання зброї з третіх країн, які надходили увесь березень 1966 р. [155, р. 17]. З лютого 1966 р. до Індії почали прибувати радянські танки, ракети «земля-повітря», військові літаки і військово-морське обладнання, налагоджувалися відповідні контакти з Англією і Францією [55, 9.03.1966; 161, р. 293]. Незважаючи на це, Нью-Делі мав намір звернутися до США з пропозицією про повне скасування ними військової допомоги для Пакистану [55, 22.03.1966]. Пакистанці діяли аналогічно: вже не було секретом, що Китай наділяє своїх південно-західних сусідів військовим обладнанням [125, с. 46]. П'ять китайських танків і чотири МіГ-19 були помічені під час параду на честь Національного дня в Равалпінді 23 березня, ще 41 танк був сфотографований біля Карачі [55, 23.03.1966]. Завдяки демонстрації китайської техніки на параді, візит голови КНР Лю Шаоці до Пакистану наприкінці березня мав чималий успіх, населення тепло вітало його прибуття [61, 29.03.1966, р. 3]. М. Айюб Хан під час цього візиту утримувався від антиамериканських заяв або критики в'єтнамської політики США, і це дещо розчарувало китайського чиновника [55, 30.03.1966, 31.03.1966].

Наприкінці березня до США мала прибути І. Ганді. У меморандумі Р. Комера на адресу Л. Джонсона можна прочитати таке: «Це дуже важливий візит, настільки важливого візиту не було з часів зустрічі Кеннеді і Хрущова у Відні в 1961 р. Це історичний шанс взяти новий курс у відносинах з 500 млн азіатів». Зокрема, Р. Комер сподівався, що Індія погодиться на запропонований курс реформ і тим самим забезпечить собі прихильне ставлення з боку США (в грошовому еквіваленті – понад 1 млрд дол.), а Вашингтон натомість отримає стабільну, прозахідну державу, що активно розвивається [33, d. 306]. Радник Л. Джонсона не був єдиним, хто висловлювався за тісну співпрацю з Індією – аналогічні заклики можна було побачити на сторінках Los Angeles Times [41, 31.05.1965, р. A5].

Л. Джонсон, однак, не поділяв захоплення свого радника. За підсумками зустрічі з І. Ганді, що відбулася 28 березня 1966 р., він залишився не кращої думки про індійського прем'єра. Йому здалося, що І. Ганді недостатньо серйозно оцінювала поточну ситуацію в Індії та не демонструвала тих якостей лідера, які спонукали б США розширити допомогу [33, d. 307]. Джонсон зазначив, що коли Індія не покаже успіхів у подальших переговорах із Пакистаном, то виявиться «у скрутному становищі» і, відповідно, може взагалі втратити допомогу [33, d. 308].

З іншого боку, Л. Джонсон зробив висновок про те, що І. Ганді готова провести лібералізацію імпорту, послабити контроль над бізнесом і розвивати сільське господарство. Голова Білого дому очікував прибуття до Вашингтона індійських планувальників та економістів, які взяли б участь у розробці детальної угоди з МВФ і Світовим банком, обговорили б з ними механізми фінансової підтримки на суму близько 1,5 млрд дол. [33, d. 310; 130, p. 72]. Крім того, Л. Джонсон та І. Ганді домовилися про створення спільної освітньої фундації з бюджетом в 600 млн рупій, проте цей проект не був реалізований, оскільки в Індії підозрювали, що він дасть ЦРУ можливість проникнення в національну освітню систему [217, p. 58].

Візит І. Ганді до США став закінченням періоду різкого погіршення відносин між Вашингтоном і Нью-Делі, тоді як найбільш гострі суперечності між Вашингтоном і Карачі були зняті ще під час грудневого візиту М. Айюб Хана. Зіпсовані військовим конфліктом відносини поступово відновлювалися, і візити обох лідерів до Вашингтона показали, що точку неповернення жодна з трьох країн не пройшла. Надалі американо-індійські і американо-пакистанські відносини увійшли в звичне русло: до порядку денного повернулися обговорення економічної та продовольчої допомоги, військових поставок, суперечки з різних питань і спроби кожної зі сторін домогтися посилення свого впливу. Ці теми не полишали порядку денного до початку наступної індо-пакистанської війни (1971 р.), яка

змусила Індію, Пакистан і США ще раз пройти раунд різкого погіршення відносин, санкцій і взаємних претензій.

Висновки

Оцінюючи дії США, слід уважніше подивитися на те, для кого вони виявилися вигіднішими. Пакистан очікував територіальних придбань у Кашмірі, а Індія була згодна зі статус-кво, яким конфлікт фактично і завершився. Американців цілком влаштовувало повернення до статус-кво, і оскаржувати його вони не стали, передавши СРСР можливість документально закріпити підсумки війни 1965 р. у Ташкенті.

Проведення плебісциту в Кашмірі могло призвести до його виходу зі складу Індії, тож розцінювалося Пакистаном як можливість безкровного отримання регіону у разі підтримки з боку Вашингтона. США, незважаючи на всі зусилля пакистанської влади та її наполегливі прохання, не зробили нічого, щоб допомогти організації голосування. Таким чином, своїм дистанціюванням від конфлікту США по суті допомогли Індії.

Про реальну нейтральність США можна було б говорити у разі, якщо б їхня політика обмежилася простим невтручанням, однак необхідно враховувати ембарго на військові постачання та кількомісячну відстрочку сесії Консорціуму, які згубно позначилися на стані пакистанської економіки й оборони. Особливо болючим для Пакистану виявилось ембарго, яке залишило країну без основного джерела військових постачань при низькому рівні розвитку власної оборонної промисловості, позбавило можливості відремонтувати техніку, що була пошкоджена під час зіткнень з індійською армією, і взагалі поставило під питання спроможність пакистанської армії чинити опір в умовах тривалого військового конфлікту. Звичайно, США ввели ембарго, орієнтуючись на власні інтереси, і не були зобов'язані усіяко підтримувати пакистанські збройні сили. Однак це не відмінняє того факту, що на певний час американці поставили під загрозу обороноздатність свого «особливого союзника», і саме так це сприйняли в Пакистані.

Окремо варто зазначити, що американське ембарго змусило Пакистан звернутися по військові постачання до стратегічного супротивника США – КНР, яка погодилася допомогти. При цьому китайські постачання викликали додаткове невдоволення з боку США, ускладнювали американо-пакистанські стосунки і фактично знімали з порядку денного питання про можливість скасування ембарго, хоча саме воно стало причиною звернення Пакистану до КНР. Таким чином, в 1965-1966 рр. інтереси США та Пакистану, особливо у військовій сфері, дещо розійшлися, що дозволяє поставити під сумнів трактування, відповідно до якого між цими державами у другій половині 1960-х рр. існували «особливі відносини».

Основні положення розділу викладено в трьох публікаціях автора дослідження [111, 112, 120].

Розділ 3. Зовнішньополітичні пріоритети США у Південній Азії в 1966-1970 рр.

Після врегулювання найбільш гострих питань у відносинах з Індією і Пакистаном у 1966 р. США могли дозволити собі більш вільне політичне маневрування і продовжувати реалізацію власних цілей у Південній Азії, що 1965 р. зі зрозумілих причин проходило з ускладненнями. Діючи з позицій миротворця, США сподівалися схилити Індію і Пакистан до відновлення нормальних взаємин в усіх сферах, переходу до активної реалізації економічних реформ, які могли б відвернути обидві країни від прагнень до військового реваншу.

При цьому необхідно визнати, що Вашингтон влаштувало б будь-яке положення справ у Південній Азії, крім війни. Регіон не був пріоритетним для США, і його справами вони цікавилися набагато менше, ніж В'єтнамом, СРСР або КНР. Навіть якщо якийсь напрямок у південноазіатській політиці Вашингтона провалювався, то в масштабах усієї планети це майже ніяк не впливало на розстановку сил, репутацію і плани американського керівництва.

3.1. Американська політика військових постачань в Індію та Пакистан

Дотепер в історіографії переважає думка про те, що якщо у війні 1965 р. США були нейтральні, то 1971 р. цілком підтримали Пакистан. За такою логікою необхідно говорити і про те, що Вашингтон якимось чином сприяв розвитку пакистанської армії та економіки, водночас не даючи Індії піти далеко вперед у військовому розвитку. Розгляд міжвоєнного періоду під таким кутом може показати, як політика США вплинула на ступінь підготовленості Індії та Пакистану до конфлікту 1971 р.

Той факт, що війна в 1971 р. все-таки відбулася, вказує на провал зусиль США щодо запобігання подібного конфлікту, зокрема на провал їхньої міжвоєнної політики військових постачань, спрямованої передусім на

стримування перегонів озброєнь у Південній Азії і скорочення військових витрат Індії та Пакистану. Але, як вже зазначалося, на глобальну політику США цей провал особливого впливу не мав. Якщо ж подивитися на питання з іншого ракурсу, то можна говорити і про перемогу Вашингтона: постійно модифікуючи політику військових постачань і маніпулюючи темою економічної допомоги, він намагався «заморозити» найбільш гострі індо-пакистанські протиріччя і протягом майже шести років утримувати ключові південноазіатські країни від нової війни.

Водночас є вагомі підстави для сумнівів в однозначності підходу США до питань військових постачань і роззброєння: від початку в розрахунках американської адміністрації містилися дві надто очевидні помилки. По-перше, за підсумками 1965 рр. США втратили частину свого впливу на Індію і Пакистан, тому навряд чи варто було очікувати від них беззаперечної згоди з ініціативами Вашингтона. По-друге, ідея про скорочення військових витрат могла бути реалізована тільки в тому випадку, якщо б США були єдиним постачальником зброї до Південної Азії. Тож на питання про те, чи дійсно США намагалися обмежити військові витрати Індії та Пакистану, не можна дати однозначної відповіді.

Щоб зрозуміти, наскільки важливим було для Пакистану відновлення військової допомоги, можна порівняти обсяги техніки й озброєнь, отриманих ним від США та інших країн у 1962-1965 рр. Американці передали Пакистану 727 одиниць озброєння (зокрема субмарину, ракети і винищувачі), інші країни – 299. Індії США надали 66 одиниць озброєння, інші держави – 1316 [157, р. 28-29; Додаток 1, Додаток 2]. З цих цифр видно, що Індія не особливо постраждала від ембарго, а маніпуляції США з метою обмежити військові витрати індійці могли розцінити як спробу політичного тиску.

Загальні цифри отриманої іноземної зброї відрізняються незначно, але в активі Пакистану більше легкої техніки й озброєнь, ніж у Індії [57, 11.09.1965, р. 9]. Це співвідношення дозволяє зробити ще один висновок:

навіть до війни 1965 р. Індія підійшла більш технічно підготовленою, ніж Пакистан, і не було жодних підстав вважати, що згодом стан справ зміниться.

Пакистан домагався скасування ембарго, але США не поспішали діяти і більше зосередилися на обговореннях цього питання [33, d. 316; 66, 3.03.1966, р. А1]. Державний департамент і Міністерство оборони пропонували прив'язувати ослаблення ембарго до успіхів в економіці та згоди Індії та Пакистану на визначення «стелі витрат» на оборону [33, d. 318]. До Пакистану негласно пред'являлося ще одна вимога: відмовитися від китайських поставань, оскільки США були противниками зближення М. Айюб Хана з КНР [33, d. 326; 155, р. 17]. Як згадувалося вище, станом на 1966 р. Пакистан отримував від Китаю середні танки і винищувачі МіГ-19, тепло прийняв голову КНР Л. Шаоці, зірвав першу післявоєнну індо-пакистанську зустріч на вищому рівні [33, docs. 321, 327, 328, 331; 55, 31.03.1966; 61, 29.03.1966, р. 3; 243, р. 220].

ЦРУ закликала не переоцінювати значення цих фактів і стверджувало, що в Пакистані зближення з КНР вітають в основному «екстремістські групи» й антиамериканські налаштовані політики [55, 11.04.1966, 18.04.1966, 30.06.1966]. Крім того, Пакистан ще 1965 р. пропонував Індії договір про обмеження військових витрат і був не проти «стелі витрат» на рівні 25-33% від індійської [33, docs. 319, 331; 41, 13.04.1966, р. А4; 66, 9.08.1966, р. А7; 170, р. 106]. У травні 1966 р. Пакистан зажадав встановити співвідношення сил саме на рівні 2:1 на користь Індії, але після жорсткої критики з боку американців відмовився від цієї ідеї [33, docs. 324, 326, 338]. Індія ж погоджувалася на скорочення військових витрат у тому разі, якщо свою згоду дасть і Пакистан [33, d. 325].

Першою конкретною ініціативою США з роззброєння стала пропозиція про скорочення кількості військ уздовж індо-пакистанського кордону з їх заміною на воєнізовані загони прикордонників [33, d. 327]. Загальні плани США були такі: вони хотіли, щоб військові витрати Пакистану скоротилися

з 525 млн дол. 1965 р. до 400 млн дол. (3,5% ВВП), а в Індії – з 2081 млн дол. до 1972 млн дол. (теж 3,5% ВВП) [33, d. 328]. Відповідно, витрати Пакистану американці хотіли знизити більше ніж на 20%, а індійські – приблизно на 5%.

Зі свого боку США пішли на ослаблення ембарго: 27 квітня 1966 р. Л. Джонсон дозволив продавати Пакистану запчастини для раніше переданого військового обладнання [33, d. 329]. Також було дозволено продати невелику партію запчастин для авіації та флоту обох країн [33, d. 449; 277, р. 43]. Цей крок зустрів схвалення М. Айюб Хана, але з його окремих заяв випливало, що він не вірить в отримання будь-яких запчастин з США до парламентських виборів в Індії (лютий 1967 р.) [33, d. 378]. Його прогноз виявився правильним: перші постачання були відкладені під приводом того, що в 1965 р. американська зброя застосовувалася «не там, де треба» [33, docs. 379, 382]. Американські послы теж закликали до більш рішучих дій [33, docs. 351, 360, 361]. Ч. Боулс вимагав почати постачання Індії, а Ю. Локк, призначений замість У. Макконахі – Пакистану. З більшості інших питань між ними розбіжностей не виникало [33, docs. 370, 398; 55, 16.08.1966].

Попри послаблення ембарго, прогресу в обмеженні військових витрат не спостерігалось, тож США почали затримувати видачу кредитів, зокрема для Пакистану [33, d. 343]. М. Айюб Хан вирішив зманеврувати: скоротити військові витрати, але збільшити чисельність армії за рахунок допомоги від КНР [33, d. 344; 66, 16.06.1966, р. А1]. Індія теж намагалася обійти обмеження, які накладалися Вашингтоном. Так, 1964 р. вона підписала договір на придбання у США зброї на 396 млн дол., але до введення ембарго встигла отримати обладнання на 140 млн дол. Іншу частину суми Індія витратила на придбання радянського озброєння, чим поставила США в незручне становище: Нью-Делі помітно зміцнював свою армію, але його військові витрати не зростали, бо витрачалися гроші з бюджету на 1964 р.

В цілому Індія майже не критикувала продовження ембарго, але і військові витрати, попри невдоволення США, не скорочувала [33, d. 349]. У звіті Нацрозвідки констатувалося, що 1966 р. Індія витратила на оборону 2100 млн дол., а Пакистан – 569 млн дол., хоча 1965 р. ті самі цифри складали 2081 і 525 млн дол. відповідно [33, docs. 328, 354]. Ці цифри вказують на те, що американські пропозиції особливого успіху не мали.

Пакистан завдяки послабленням ембарго 1966 р. зумів придбати запчастин і обладнання тільки на 28 млн дол. [33, d. 469]. Тож не дивно, що на фоні цього Індія та Пакистан нарощували військово-технічне співробітництво з СРСР і КНР відповідно. До Пакистану продовжували прибувати китайські танки, літаки МіГи-19 та Іл-28 [55, 16.06.1966, 6.07.1966, 4.08.1966], Індія почала отримувати від СРСР польові гармати і середні танки [55, 15.07.1966].

У березні 1967 р. відбулася ще одна зміна в політиці військових поставчань [33, d. 472]. США заявили про свою готовність постачати Індії та Пакистану будь-які деталі на кредитній основі, але кожен угоду збиралися уважно аналізувати і виявляти, для чого вона може бути призначена та як вплине на реалізацію американських інтересів [33, docs. 425, 431; 278, p. 15]. На всіх рівнях американці старанно підкреслювали, що повернення до довоєнної політики поставчань не буде [33, d. 433; 66, 13.04.1967, p. A1]. Крім того, Вашингтон збирався взяти під жорсткий контроль постачання американського військового устаткування з третіх країн, що ставило Пакистан у більш обмежене положення, порівнюючи з Індією, котра закуповувала зброю у СРСР [33, d. 431].

Після того, як на початку квітня 1967 р. питання про послаблення ембарго було погоджене з Конгресом, про нововведення повідомили Індію та Пакистан [33, d. 433; 57, 13.04.1967, p. 1; 61, 12.04.1967, p. 7]. З цього моменту США дозволили закуповувати запчастини для раніше наданих винищувачів F-104, бомбардувальників B-57 і БТР M113 [135, p. 56].

Спочатку Індія і Пакистан поставилися до рішення США стримано [41, 17.04.1967, р. А4]. М. Айюб Хан спершу почав запевняти в тому, що купував китайські танки тільки для заміни пошкоджених, але, коли переконався в неможливості отримання летальної зброї, почав критикувати США і називати ембарго «неефективним інструментом тиску» [41, 2.05.1967, р. 12]. Критика з боку М. Айюб Хана була прогнозованою, оскільки перші запчастини в рамках нової політики постачань були отримані в серпні 1967 р., а їхня загальна вартість склала 9,2 млн дол. [33, d. 449].

Індія боялася, що рішення США підіграє Пакистану, який, хоч і був незадоволений його обмеженістю, все ж гостро потребував запчастин для літаків F-104 [55, 17.04.1967]. Американські чиновники помічали, що критика з боку Індії поступово стає гострішою [7, арк. 142; 41, 14.04.1967, р. 4; 58, 9.11.1970, р. 10; 61, 17.04.1967, р. 5, 18.04.1967, р. 7]. Дипломат Л. Джа і посол Індії в США Б. К. Неру висловлювали побоювання, що нові американські постачання зменшать бажання М. Айюб Хана вести переговори про скорочення військових витрат [33, d. 438]. Л. Джонсон визнавав, що це небажано, оскільки збільшення військових витрат означало втрату голосів конгресменів при погодженні пакетів економічної допомоги Індії та Пакистану [33, d. 441].

За підрахунками Нацрозвідки США, з 1961 по 1967 р. військові витрати Індії зросли в 2 рази, а Пакистану – в 1,7 рази [33, docs. 451, 454]. 7 вересня 1967 р. Держдепартамент фактично визнав поразку США в спробах обмежити військові витрати цих двох країн [33, d. 457]. На підтвердження цієї тези можна відзначити, що 1968 р. на оборонні потреби керівництво Пакистану виділило майже 35% бюджету [54, 17.06.1968, р. 7].

З осені 1967 р. США стали більше уваги приділяти питанням розвитку двосторонніх відносин з кожною з розглянутих країн, ніж намагатися помирити їх між собою [57, 11.01.1966, р. 11, 6.09.1966, р. 9]. Відповідно, Вашингтон остаточно усунувся від будь-якої участі у вирішенні

кашмірської проблеми, наявність якої неодноразово зривала переговори з обмеження військових витрат [33, d. 457].

Як приклад невдачі США можна розглядати плани Індії із закупівлі 150-200 радянських бомбардувальників Су-7 вартістю 1-1,7 млн дол. кожен [33, d. 460]. До цього Індія зі схвалення США хотіла купити 24 винищувачі у Великобританії, проте Лондон зумів запропонувати тільки 17 літаків [33, d. 468]. Озвучена кількість і потенційна вартість контракту з СРСР вказували на те, що Су-7 будуть використані для посилення індійських ВПС, а не заміни старих машин. Американці почали протестувати, однак Індія відповіла, що придбання радянських літаків було заплановано програмою військових закупівель ще в 1964 р. У результаті американцям довелося визнати, що придбанню Індією Су-7 вони не зможуть запобігти навіть шляхом скасування всієї економічної допомоги [33, d. 468].

М. Айюб Хан у жовтні 1967 р. побував із візитом у Москві, однак про військові постачання домовитися не зміг, а його заклики до скорочення військової допомоги Індії залишилися непочутими – уже в січні 1968 р. Нью-Делі почав отримувати перші Су-7 [33, d. 464; 54, 28.02.1968, р. 4; 66, 25.01.1968, р. А24]. До США пакистанці зверталися з проханням замінити їм 4 літаки F-57B і 2 винищувачі F-104A, втрачених у війні 1965 року, але американці були згодні відшкодувати тільки випадкові втрати, а не військові [33, d. 469].

Таким чином, США не зуміли повноцінно впоратися з роллю миротворця в Південній Азії, не змогли заблокувати потік військових постачань з КНР і СРСР, їхня аргументація виявилася недостатньо переконливою для Індії та Пакистану. Проте Вашингтон не оголосив про свою поразку публічно, а вирішив «перебудувати» свою політику. Так, до кінця 1967 р. в Білому домі вирішили, що військове посилення Індії та Пакистану не надто суперечить американським довгостроковим інтересам у Південній Азії [33, d. 472].

Варто відзначити, що з 1966 р. Пакистан також намагався отримати у США 100-200 танків М-47, причому був готовий зробити це через треті країни, щоб не примушувати Вашингтон до порушення ембарго. Наприкінці 1966 р. Пакистан зацікавився можливістю придбання танків у Німеччині [33, docs. 384, 435]. Німці в публічній площині заперечували можливість продажу, а США натякнули М. Айюб Хану, що такі ж танки можна купити в Італії, Франції чи Бельгії [33, docs. 469, 473; 55, 16.10.1969]. Водночас Д. Раск порадив співробітникам американських дипмісій у Німеччині, Італії, Франції та Бельгії всіяко відмовляти ці країни від постачань американської зброї Індії та Пакистану [33, docs. 425, 433].

За межами Європи потрібні танки міг продати Іран, але американці категорично не хотіли, щоб це відбулося. Справа в тому, що Тегеран анонсував масштабну 5-річну програму військових закупівель, і це збіглося у часі з обговоренням програми економічної допомоги Ірану в Конгресі [33, docs. 473, 511]. Відповідно, пакистано-іранська угода могла б викликати додаткові питання в американських законодавців. Шах Ірану М. Р. Пехлеві пішов на поступки Вашингтону і відкликав свою пропозицію про постачання М-47 [33, d. 498].

Пакистан просив про танки, обґрунтовуючи це тим, що йому потрібно витримувати співвідношення сил з Індією, замінити застарілу техніку тощо. До осені 1967 р. він просив 100 танків М-47, а потім, з огляду на появу вільних коштів, збільшив свій запит до 200. У разі отримання цих танків пакистанці були готові відмовитися від закупівлі бронетехніки у будь-яких інших країн [33, d. 464].

Дати Пакистану стільки танків США погоджувалися тільки після виконання низки умов. Зокрема, не йшлося про один прямий продаж – максимум 100 танків за один раз і ще 100 в разі успіху першої транзакції. Також американці хотіли отримати від Пакистану точні дані про кількість китайських танків у його армії, а виявлення невідповідностей у подальшому означало б кінець будь-яких переговорів щодо М-47 [33, d. 470].

До кінця 1968 р. пакистанці дійшли висновку, що ані Німеччина, ані Бельгія танків не продадуть [33, docs. 482, 498, 502, 508]. Незважаючи на очевидність цих фактів, США до останнього запевняли Пакистан у тому, що угода з Бельгією відбудеться [33, d. 504]. Італія теж вибула зі списку потенційних постачальників, бо для продажу танків Пакистану їй треба було спочатку перекупити їх у Німеччині, а та на це не погоджувалася [33, docs. 485, 493].

З огляду на це Пакистан налагоджував співпрацю з СРСР. Зокрема, в квітні 1968 р. до Ісламабаду прибув із візитом голова Ради міністрів СРСР О. Косигін [95, с. 151; 237, р. 174]. ЦРУ вважало, що М. Айюб Хан сподівався домогтися обіцянок про постачання летальної зброї і тактичних літаків, але О. Косигін запевняв, що СРСР буде продавати тільки оборонні озброєння [55, 13.06.1968]. Водночас радянський політик не приховував, що пакистанці просили і про літаки, і про обладнання для моторизованих бригад [55, 12.07.1968; 61, 10.07.1968, р. 12; 104]. Період «взаємних заперечень» припинився в січні 1969 р., коли Пакистан домовився з СРСР про постачання танків [55, 29.08.1969, 4.01.1969].

Посол США в Пакистані Б. Олерт вважав, що у разі, якщо Москва стане важливим постачальником зброї для Пакистану, то він не просто потрапить в орбіту радянського впливу, а й, імовірно, буде тягнути туди Іран, Туреччину і Саудівську Аравію [33, docs. 508, 511; 55, 29.08.1968]. Відповідно, переговори про закупівлю Пакистаном радянських танків знижували шанси на отримання ним американських М-47. Розуміючи це, М. Айюб Хан та його представники наполягали, що не хочуть потрапляти в залежність від китайських або радянських постачань і продовжують сподіватися на допомогу США [33, d. 515].

Індія, не бажаючи ускладнювати стосунки зі своїм ключовим військовим постачальником, намагалася не критикувати початок радянських військових постачань до Пакистану [41, 19.03.1969, р. 12; 55, 4.07.1968, 22.07.1968; 66, 19.03.1969, р. А12], але коли в квітні 1969 р. така

критика все ж прозвучала, це зустріло схвалення в середовищі американських офіційних осіб [41, 20.04.1969, р. F14]. З усього цього можна зробити висновок, що СРСР вирішив постачати Пакистану зброю заради ослаблення позицій США і КНР як військових постачальників. Американці ж були задоволені тим, що в радянсько-індійських відносинах намітилися розбіжності.

В той час, як Пакистан домовлявся про радянські танки, конгресмени висловлювали занепокоєння через звіти про переозброєння Індії [33, d. 479]. Сенатори Е. Конте і С. Саймінгтон розробили поправки, суть яких зводилася до того, що після продажу сучасної зброї країні, що розвивається, США повинні були відняти суму контракту від суми пропонованої цій же країні економічної допомоги [33, docs. 481, 488]. Поправки не діяли тільки тоді, коли Л. Джонсон міг довести, що продаж зброї був в інтересах США [33, d. 502].

Індія зуміла знайти спосіб обійти ці поправки. Так, придбання Су-7 вона пояснила бажанням врівноважити придбання Пакистаном французьких винищувачів-бомбардувальників [33, d. 489]. Партію МіГів Нью-Делі купив, посилаючись на пункт договору з СРСР, в якому передбачалося, що коли індійські заводи з виробництва МіГ не виконають графік робіт, то Москва надасть необхідну кількість літаків [55, 17.10.1967]. За твердженням М. Десаї, графіки робіт дійсно були провалені [33, d. 483].

На тлі появи поправок Конте-Саймінгтона Пакистан знову попросив про танки і оновлення авіапарку. Білому дому довелося говорити, що він не може прийняти рішення «прямо зараз», проте його представники пообіцяли допомогти з придбанням М-47 у ще одного потенційного постачальника – Туреччини [33, d. 519]. Анкара була згодна продати Пакистану 100 танків М-47 в обмін на отримання 100 М-48 від США, і в Вашингтоні цю умову прийняли [33, d. 523; 41, 11.11.1968, р. 4; 61, 10.07.1969, р. 1; 211, р. 166]. У разі зриву угоди з Туреччиною Пакистан міг отримати танки лише від США і тільки за умови скасування ембарго [33, d. 521].

Посол Ч. Боулс активно протидівав пакистансько-турецькій угоді, вважаючи, що її успіх міг стати приводом до нового витка перегонів озброєнь: в Індії було на 317 танків більше, ніж у Пакистану, і якби він отримав 200 М-47, Нью-Делі поспішив би повернути свою перевагу [33, d. 525; 310, р. 24]. Держдепартамент з аргументами Ч. Боулса не погоджувався і пакистансько-турецьким дискусіям не заважав [33, d. 526].

Постійні запити про зброю з боку Пакистану пояснювалися тим, що його оборонна промисловість залишалася нерозвиненою, тоді як у Індії було 30 власних військових фабрик [66, 15.10.1970, р. А20]. Заступник держсекретаря Н. Катценбах не вбачав у цьому нічого загрозливого для Вашингтона: дивлячись на те, як Індія посилює свій кордон із Китаєм, він констатував, що це цілком відповідає інтересам США [33, d. 509]. Крім того, 1968 р. США вирішили допомогти Індії в створенні системи раннього оповіщення на випадок можливої китайської авіаційної атаки [54, 14.07.1968, р. 2].

Свого роду віддзеркаленням усієї політики адміністрації Л. Джонсона в сфері військових поставок Пакистану стала доля американської розвідувальної бази «Бадабер», що розташовувалася біля Пешавара. Ця база працювала з 1959 р., і саме з її льотного поля 1960 р. злетів літак У-2, який згодом був збитий над територією СРСР [32, d. 38; 240, р. 73-75]. База знаходилася в стратегічно вигідному місці – недалеко від кордону з СРСР, Індією, Китаєм і Афганістаном [144, р. 49]. На базі займалися відстеженням космічної та ядерної програм СРСР, прослуховуванням радіопереговорів радянських військових тощо [32, d. 38; 61, 22.11.1968, р. 22; 238, р. 32]. Усі ці факти говорять про те, що база мала важливе значення для США.

Проблеми з базою виникли 1965 р., коли США спробували використовувати загрозу її закриття як важіль для запобігання пакистано-китайському зближенню [33, d. 95]. Пакистан на тиск не піддався і сам закриття на «Бадабері» кілька об'єктів [33, d. 105]. Також фіксувалися випадки

стихійних нападів на базу, за які керівництво Пакистану одразу просило вибачення [33, d. 225; 55, 14.09.1965, 21.09.1965, 22.09.1965].

Поведінка Пакистану щодо «Бадаберу» показує, наскільки М. Айюб Хан і його оточення були незадоволені діями США. Справа в тому, що робота бази дозволила Пакистану отримати карту індійського електронного устаткування і вести розвідку під час війни 1965 р., тобто «Бадабер» був потрібен і пакистанській армії [144, р. 52]. Частина пакистанців, проте, вважала саме існування такої бази образою для суверенітету їхньої країни: на неї не впустили З. А. Бхутто, який на момент візиту був міністром закордонних справ [209, р. 111].

У Білому домі після закриття кількох об'єктів на базі почалося обговорення можливих альтернатив у разі, якщо в Пакистані запанує точка зору З. А. Бхутто, який виступав за демонтаж «Бадаберу» [33, docs. 134, 143, 173]. Після дискусій американське керівництво вирішило, що базу треба поступово згортати, а на тлі розвитку супутникової розвідки вона починала втрачати своє значення [33, d. 340; 61, 7.04.1969, р. 3; 96, р. 74]. Паралельно Вашингтон домагався поновлення роботи закритих об'єктів, але зробити цього не вдалося ані 1966, ані 1967 р. [33, d. 344; 61, 27.04.1966, р. 10; 155, р. 49].

Американці, однак, не вважали, що Пакистан повністю закрий базу за власною ініціативою [33, d. 259, 459]. Якби вони змогли переконати пакистанського президента не закривати «Бадабер», то в липні 1969 р. договір про існування бази був би автоматично продовжений на 10 років [33, d. 484; 237, р. 174]. Розрахунок Білого дому виявився неправильним: у квітні 1968 р. Пакистан оголосив, що продовжувати угоду не буде, оскільки «Бадабер» дратує СРСР і заважає М. Айюб Хану налагоджувати відносини з ним, зокрема у військовій сфері [55, 17.05.1968; 61, 16.014.1968, р. 12; 104; 194, р. 120; 204, р. 65; 223].

Крім офіційного сповіщення про майбутнє закриття «Бадаберу», невдоволення США викликав витік інформації про це в пресу [33, d. 496; 54,

28.05.1968, р. 1]. І якщо спочатку журналісти говорили про переговори щодо продовження роботи бази, то вже в травні 1968 р. ЗМІ відтворювали реальну картину подій – Пакистан категорично не хотів вести переговорів щодо подальшого функціонування «Бадаберу» [41, 15.05.1968, р. 10; 57, 21.05.1968, р. 9; 61, 15.05.1968, р. 4, 21.05.1968, р. 11].

США були вимушені погодитися на закриття бази, але намагалися розтягнути процес виведення техніки [33, d. 504; 194, р. 121]. Пакистанська сторона не наполягала на швидких темпах робіт, проте М. Айюб Хан відзначив, що «часи тісного співробітництва США та Пакистану в сфері безпеки вже минули», а американська політика військових поставок «грає на руку Індії» [41, 16.12.1968, р. К10; 250, р. 66]. Представники Військово-повітряних сил Пакистану від будь-яких коментарів утримувалися, щоб додатково не ускладнювати ситуацію [41. 1.05.1969, р. В8].

Функціонування бази фактично припинилося в червні 1969 р. [54, 27.06.1969, р. 7]. 17 липня 1969 р. її закрили, 7 січня 1970 р. ВПС США передали об'єкт у розпорядження пакистанського уряду, а до 28 лютого 1970 р. «Бадабер» повністю припинив свою роботу [54, 14.01.1970, р. 11; 125, р. 46; 144, р. 50].

Нова адміністрація Р. Ніксона не змогла змінити думку Пакистану щодо «Бадаберу», а американські аналітики регулярно говорили президенту, що для інтересів США в Південній Азії Індія значно важливіша, ніж Пакистан [32, d. 47]. Так, елементом переорієнтації стало перенесення американських розвідувальних потужностей на північ Індії, звідки США могли стежити за діями КНР у військовій та ядерній сферах [66, 24.06.1971, р. А16]. Крім того, ці об'єкти дозволяли моніторити ситуацію в Пакистані [144, р. 50]. При цьому варто зазначити, що Індія ще 1964 р. погодилася на розміщення в Гімалаях американських телеметричних розвідоб'єктів для відстеження китайської ядерної програми. Одержуваною з цих об'єктів інформацією користувалися як США, так і Індія [144, р. 12].

Пакистан, однак, продовжував домагатися від США нових військових поставчань. Маршал авіації Н. Кхан говорив, що СРСР готовий поставляти МіГи, але Пакистан більше потребує деталей для американських літаків. Посол Б. Олерт виступив на підтримку прохання Н. Кхана і закликав допомогти Пакистану зброєю, щоб у його східній провінції не виник «другий В'єтнам» [32, docs. 17, 18].

Перше за президентства Р. Ніксона рішення у сфері військових поставчань Міністерство оборони США оголосило 2 липня 1969 р. Відомство рекомендувало дозволити прямий продаж обмеженої кількості летальної зброї Індії та Пакистану, бо через треті країни і за згоди США Індія зуміла отримати лише кілька літаків «Хоккер-Хантер», а Пакистан – взагалі нічого. Очікувалося, що завдяки таким змінам Пакистан зможе купити запитувані 200 танків і 6 винищувачів F-104 для заміни випадково втрачених [32, d. 25], однак після оголошення на американців чекала жорстка критика. Індія виступила за збереження ембарго, апелюючи до того, що Пакистан суттєво посилюється за рахунок зброї від третіх країн [32, docs. 30, 40; 66, 2.08.1969, р. А1]. Пакистанці були незадоволені тим, що, на їхню думку, США надто прислухаються до порад Індії [32, d. 31; 41, 2.08.1969, р. 1]. Пекін звинувачував США і СРСР у перетворенні Індії на плацдарм проти Китаю [66, 6.08.1969, р. А19].

Фактично дебати про військові поставчання відбувалися увесь 1969 р., наприкінці якого Рада національної безпеки (РНБ) США визначила, чим Вашингтон повинен займатися на субконтиненті найближчим часом [32, d. 42]. Індійські офіційні особи схвалили тезу про те, що країни Азії повинні самостійно забезпечувати свою оборону, а це означало, як мінімум на словах, остаточну відмову від військових поставчань Пакистану [66, 30.07.1969, р. А14]. Голова РНБ Г. Кіссінджер, якому нерідко приписують антиіндійську позицію, на зустрічі Оглядової групи Ради 25 листопада 1969 р. заявив, що відновлювати практику військових поставчань слід тільки у тому випадку, якщо про це попросить Індія [32, d. 43]. Що стосується

вищезазначених рекомендацій Міноборони США, то вони так і залишилися нереалізованими.

У грудні 1969 р. уряд Туреччини висловив готовність продати Пакистану 100 танків М-47 в обмін на отримання 100-танків М-48 від США [32, d. 44]. Але тепер згода на таку транзакцію йшла врозріз з рекомендаціями РНБ, і багато чого залежало від позиції інших відомств. Новий держсекретар В. Роджерс був проти пакистансько-турецької угоди, посиляючись на те, що вона погіршить відносини між Вашингтоном і Нью-Делі, а Пакистан у разі її успіху отримає 400 танків: 200 американських і ще 200 – замовлених у СРСР [32, d. 45]. Р. Ніксон, тим не менш, просив свою адміністрацію допомогти Пакистану з придбанням запчастин і танків, нехтуючи при цьому претензіями з боку Індії [32, docs. 46, 61].

Р. Ніксон просив своїх підлеглих діяти оперативніше, але це не вдавалося, бо в адміністрації були як прихильники, так і противники ембарго, кожен з яких переконував інших у своїй правоті. Держдепартамент загалом був проти постачань Пакистану і підкреслював пріоритетність відносин з Індією [32, d. 47]. Посли, як і раніше, виступали з протилежними точками зору, кожен із них захищав позицію країни свого перебування [32, d. 60]. РНБ, кажучи про постачання, відзначала, що погіршення відносин з Індією «несумісне з інтересами США на субконтиненті» [32, d. 48].

Таким чином, шанси на скасування ембарго до весни 1970 р. Пакистан практично втратив, але Р. Ніксон все одно хотів якимось чином продемонструвати М. Ях'я Хану свою прихильність в обмін на послуги у налагодженні контактів з КНР. Він запропонував зробити для Пакистану «одноразовий виняток» і приступити до опрацювання його деталей. Ісламабад тоді просив 6 винищувачів F-104 та 4 бомбардувальники В-57. Держдепартамент пропонував виділити 6 винищувачів F-104 або 12 F-5 на заміну зношеним, 300 БТРів і 4 протичовнових патрульних літаки [32, docs. 63. 64]. Р. Ніксон деякий час все ж вимагав включити до «одноразового винятку» танки М-47 та бомбардувальники В-57 [32, d. 63]. Заради

компромісу заступник держсекретаря США Дж. Сіско порекомендував замість танків дати 12 винищувачів-перехоплювачів – оборонну зброю, теж необхідну Пакистану [32, d. 65].

У фінальній версії «одноразовий виняток» виглядав так: 12 тактичних винищувачів (F-104G / F-5) або 6 F-104 на заміну старих, 300 БТРів, 4 морських патрульних літаки та 7 бомбардувальників В-57 за наполяганням Р. Ніксона [32, d. 66]. На розчарування М. Ях'я Хана, все це США планували продавати тільки за готівку, а не в кредит. Також пакистанський лідер був невдоволений через провал танкової угоди з Туреччиною – 1970 р. Конгрес виступив з її різкою критикою і прийняв поправку, що робила подібні транзакції неможливими [32, docs. 67, 68. 76; 157, p. 49]. Втім, пропозиція про «одноразовий виняток» все одно позитивно вплинула на розвиток американо-пакистанських відносин [54, 25.11.1970, p. 19]. Г. Кіссінджер сподівався, що переговори щодо «винятку» зможуть запобігти придбання Пакистаном новішого і більш дорогого озброєння у третіх країн, й Індія згодом це визнає [32, d. 57].

Переговори про «одноразовий виняток» проходили таємно, про них не знав навіть новий посол США в Індії К. Кітінг. Індійцям говорили, що жодних рішень у сфері військових поставок не прийнято, тож обіцяли повідомити, якщо щось зміниться [32, docs. 69, 70]. Таке ставлення до Індії тоді було невинуватим: у Нью-Делі знову почали говорити про визнання Демократичної республіки В'єтнам, і якби воно відбулося, Пакистан отримав би вищезазначену техніку «набагато швидше і простіше, ніж було заплановано» [32, docs. 71, 72].

Наприкінці липня 1970 р. Індія все-таки дізналася про «одноразовий виняток» і обережно попередила «про дуже глибокі наслідки» такого рішення [32, d. 73]. США у відповідь запевняли, що цей пакет озброєнь не спрямований проти Індії, а навпаки, був запропонований з урахуванням її думки. Акцент робився на тому, що «одноразовий виняток» є невеликим і містить в основному оборонну зброю [32, d. 77]. СРСР 1970 р. надав

Пакистану 60 танків Т-64 і Т-55, 60 гармат калібру 130-мм, а Франція – 30 надзвукових винищувачів «Міраж-5» [32, d. 77], тож пропозиція Вашингтона не надто вирізнялася на цьому фоні.

Офіційно про запропонований Пакистану набір озброєння Конгресу повідомили 29 вересня 1970 р., а Індії – наступного дня [32, docs. 78, 79]. Індія відреагувала стримано, але з часом її критика ставала гострішою, почалися акції протесту біля американських дипломатичних представництв [32, docs. 81, 88, 91; 61, 11.10.1970, р. 30; 208, р. 6]. На початку листопада 1970 р. критика раптово припинилася, і у Вашингтоні це розцінили як небажання Індії доводити ситуацію у відносинах з США до кризового стану [32, d. 103].

Увесь цей час Пакистан домагався продажу «одноразового винятку» в кредит, але успіху в цьому не досяг [32, docs. 79, 80, 83; 278, р. 15]. За висловом посла США Дж. Фарланда, пакистанці «були шоковані» ціною запропонованих морських патрульних літаків Lockheed P-3C Orion і просили надати замість бомбардувальників В-57 додаткову партію винищувачів F-5 [32, docs. 84, 93, 106, 108]. На початку лютого 1971 р. Р. Ніксон поставив крапку в цій дискусії – він вимагав оплату готівкою [23, docs. 111, 114, 117]. Тим самим він зробив свою пропозицію про «одноразовий виняток» марною, про що М. Ях'я Хан прямо сказав у бесіді з Дж. Фарландом 25 лютого 1971 р. [32, d. 120]. Незважаючи на це, Пакистан зробив авансовий платіж за БТР (від 13 до 13,3 млн дол.) [71, с. 27]. Індія висловила протест, але Р. Ніксон нагадав про те, що Нью-Делі без будь-яких заперечень купує американське обладнання на 91 млн дол. [137, р. 38].

Версії про подальшу долю «одноразового винятку» в історичній літературі різняться. Наприклад, у деяких дослідженнях стверджується, що 1970 р. Пакистан отримав за 15-20 млн дол. [96, с. 47] ту зброю, яку на ринку оцінили б у 150 млн дол. [242, р. 323]. Те саме можна сказати про отримання танків із Туреччини. Деякі автори вказують, що Пакистан придбав їх [125,

с. 46; 228, р. 8], хоча більшість фактів та загальний внутрішньо- і зовнішньополітичний клімат тих часів вказують на протилежне.

Насправді ж Пакистан отримав оплачені БТРи тільки 1973 р., а літаки – взагалі не отримав [284, р. 117]. При цьому в науковій літературі можна зустріти твердження про те, що пропозиція Р. Ніксона (саме пропозиція, а не гіпотетичні постачання) підбурювали Пакистан до агресивних дій в Бенгалії [200, р. 271].

У 1972 р., виступаючи зі зверненням до Конгресу, Р. Ніксон фактично підтвердив провал політики військових постачань до Південної Азії. Він сказав, що після введення ембарго з боку США Індія придбала у СРСР і його союзників зброї на 730 млн дол., збільшила власні потужності з його виробництва. Голова Білого дому визнав, що ембарго більше пошкодило Пакистану, ніж Індії, а також послабило позиції США як військового постачальника, оскільки пакистанці отримали від Китаю зброї на 133 млн дол. [31, р. 171].

Водночас існує думка про те, що у 1966-1967 рр. США послаблювали ембарго заради того, щоб зберегти боєздатність Пакистану і тим самим попередити закупівлю ним китайської зброї [200, р. 271]. За різними даними, з 1967 по 1971 р. американці надали Пакистану нелетального військового обладнання на суму від 2,5 млн до 60 млн дол. [96, р. 47; 144, р. 58; 212, р. 53]. Однак, як зауважив пакистанський військовий аналітик Х.-А. Різві, навіть незважаючи на американські постачання і зброю з КНР, СРСР, Франції, Туреччини та Ірану, у 1965-1971 рр. військова машина Пакистану так і не зуміла оговтатися від втрат, понесених нею у війні 1965 р. [280, р. 11].

Із зіставлення вищенаведених цифр видно, що військовий потенціал Індії за міжвоєнне шестиріччя зріс значно більше, ніж потенціал Пакистану, і це багато в чому визначило підсумки війни 1971 р. У Пакистану були вагомні приводи висловлювати невдоволення позицією США, які, по суті, регулярно вводили в оману свого «особливого союзника». Приводи для

невдоволення були і в Індії, але її заяви носили скоріше декларативний характер і використовувалися для блокування спроб Вашингтона допомогти військовим структурам Пакистану. США, зі свого боку, теж мали серйозні приводи для невдоволення Індією: вміло використовуючи різноманітні юридичні нюанси, вона уникала санкцій за придбання радянської зброї, встигала купувати американське обладнання, розвивати з Америкою відносини в сфері розвідки та одночасно з цим критикувати Вашингтон за ті дії, які йшли врозріз з інтересами Нью-Делі.

Таким чином, у результаті американської політики військових поставань найбільше виграла Індія, а в дещо меншій мірі – СРСР і Китай, які потіснили США на ринку озброєнь у Південній Азії. Однак, кажучи про те, що політика Вашингтона в цій сфері виявилася провальною, не можна залишати поза увагою ще два факти. По-перше, протягом 6 років і 2 місяців Індія та Пакистан не воювали один проти одного, тобто прагнення США не допустити військового конфлікту в сусідньому з В'єтнамом регіоні довгий час виконувалося. По-друге, Південна Азія була другорядним регіоном у глобальній стратегії США, а її ключові країни все одно потребували допомоги Вашингтона й намагалися не допускати надмірного погіршення відносин із ним.

3.2. Роль США в «зеленій революції» та економічних реформах індійського та пакистанського урядів

Для США питання про економічне співробітництво з Індією і Пакистаном було не менш вагомим у порівнянні з військовими поставаннями. Найважливішим його аспектом у 1960-х рр. був продовольчий: обидві країни мали проблеми із забезпеченням населення їжею, оскільки кількість населення зростала швидше, ніж обсяги врожаю. І якщо в Пакистані вирішувати цю проблему почали ще до кашмірського конфлікту, то в Індії її загострення збіглося в часі із закінченням війни та викликаним нею уповільненням розвитку економіки загалом.

На цей випадок у США був у розпорядженні Публічний закон 480 («Продовольство заради миру»), що містив три ключові статті [45]. Перша дозволяла здійснювати пільгові продажі сільгосппродукції країнам, що розвиваються, друга – екстрено та безкоштовно постачати продовольство в разі виникнення непередбачених обставин у державі-реципієнті. Третя передбачала видачу грантів у вигляді продовольства в тому випадку, якщо уряд країни-реципієнта проводив певні перетворення, яких очікував Вашингтон. Наприклад, пільговий продаж міг означати надання продовольства за валюту країни-реципієнта, а не долари, або ж його видачу в кредит строком на 20-30 років. З одного боку, цей закон допомагав швидше постачати зерно в ті країни, які його гостро потребували, а з іншого – сприяв виведенню з американського ринку надлишків, що дестабілізували його та розоряли фермерів, господарства яких не витримували постійного зниження цін [33, docs. 463, 465].

Постачання американського зерна за Законом 480 у 1965 р. складало приблизно 8-10% продуктів, які споживалися в Індії та Пакистані [262, р. 144]. Від припинення постачань більше постраждала б Індія, оскільки в Пакистані запаси були більшими, обсяги врожаю – вищими, а розподіляти отримане продовольство йому було простіше, бо населення і територія країни були меншими за індійські [33, docs. 259, 262]. Цим комплексом факторів можна пояснити зниження темпів американських постачань: у 1963 і 1964 фінансовому роках Пакистан отримував по 1,5 млн тон продовольства, а у 1966 – 0,66 млн тон [33, d. 357].

Обсяги постачань до Індії не знижувалися, однак простежувалося небажання Білого дому підписувати довгострокові угоди, адже, як свідчать документи, американська адміністрація не бажала втрачати важіль впливу на Нью-Делі і побоювалася, що індійське керівництво буде сприймати постачання із США як належне [33, docs. 113, 128, 136, 137]. Останній з підписаних до конфлікту в Ранні контракт закінчувався 30 червня 1965 р. [33, d. 124]. Л. Джонсон не захотів його продовжувати і просив надати

додаткові рекомендації [33, d. 129]. Аналогічна угода для Пакистану на початку червня 1965 р. була продовжена на 6 місяців [33, d. 131].

Індія зі свого боку просила підписати дворічну угоду на постачання 16 млн тон продовольства, тоді як США були згодні лише на 7 млн тон протягом одного року та постачання додаткових партій зерна в разі виникнення загрози голоду [33, docs. 140, 149]. Конгрес з огляду на загострення індійсько-пакистанського протистояння хотів виділити ще менше, однак радники Л. Джонсона розробили проміжну програму постачань Індії на 2-4 місяці та пропонували реалізувати її тільки в тому випадку, якщо Нью-Делі виконає вимоги США щодо підвищення ефективності економіки [33, d. 154]. Програму було схвалено, тож 26 липня 1965 р. угода про постачання зерна до Індії була продовжена на 60 днів [33, d. 197].

Індія все одно наполягала на підписанні довгострокового контракту і цікавилася, коли це стане можливим [33, docs. 207, 219]. Замість відповіді США перейшли до тактики «короткого повідця», у рамках якої Вашингтон всіляко ухилявся від підписання довгострокових угод і перед кожним постачанням висував певні вимоги до Індії [293, p. 173].

Обґрунтовуючи доцільність політики «короткого повідця», Л. Джонсон заявляв, що «не збирається годувати весь світ, і якщо Індія може оплатити радянську зброю, то може оплатити і зерно за повною ціною» [33, d. 213]. В Індії така політика викликала хвилю критики. Наприклад, майбутня голова індійського уряду І. Ганді говорила, що її країна прагнула б залишитися без чужої допомоги, ніж відчувати через неї тиск [33, docs. 216, 233, 258].

У Вашингтоні політика «короткого повідця» підтримувалася тільки Л. Джонсоном, і навіть Міністерство сільського господарства вважало її шкідливою для інтересів США [33, d. 288; 284, p. 40]. Щоправда, пізніше помічники президента М. Банді і Р. Комер визнали, що саме така політика

дозволила «заштовхати в глотку Індії» аграрну революцію [131, р. 681-684, 687].

Міністру сільського господарства Індії Ч. Субраманьяму політика «короткого повідця» не подобалася, але він ніяк не пов'язував її проведення з тими заявами, що лунали з боку Індії на адресу в'єтнамської політики США [293, р. 179], хоча багато чого вказувало саме на це [200, р. 270; 261, р. 197; 271, р. 141-142; 284, р. 235]. Наприклад, 1966 р. США назвали індійців «невдячними» і відтермінували постачання зерна відразу після того, як І. Ганді приїхала до Вашингтона і почала критикувати американців за бомбардування В'єтнаму [212, р. 60].

27 жовтня 1965 р. договір про постачання продовольства до Індії знову був продовжений на 30 днів. Настільки коротку пролонгацію американці пояснили тим, що Індія не досягла успіхів у розвитку сільського господарства. Будь-який взаємозв'язок постачань із подіями в Кашмірі США категорично заперечували [33, d. 240]. Надалі індійці ще не раз чули подібні пояснення, але майже завжди трактували їх як спроби приховати політичний підтекст за економічними термінами [33, docs. 233, 258]. Також варто відзначити, що в другій половині 1965 р. Л. Джонсон продовжував короткотермінові угоди тільки після того, як заступник держсекретаря Дж. Болл підтверджував «відповідність такого кроку інтересам США» [131, р. 679].

Ситуація почала змінюватися в листопаді 1965 р., коли виявилось, що через посуху врожай в Індії може скласти від 76 до 85 млн тон [55, 20.12.1965], хоча 1964 р. було зібрано 88 млн тон і відтоді США розраховували на більш високі показники [33, d. 245; 55, 12.07.1965]. Повідомлення про посуху з кожним днем ставали все емоційнішими, і в підсумку її стали називати «найсерйознішою в новітній історії Індії» [33, d. 247; 41, 17.09.1965, р. 1; 55, 8.11.1965; 66, 22.08.1965, р. A25, 5.12.1965, р. E1]. Перед країною постала реальна загроза голоду – в середньому на одного її мешканця тепер припадало не більше 410 грамів продовольства на

добу, у восьми великих містах ввели раціонування [33, d. 251; 55, 6.10.1965, 13.11.1965; 24.01.1966; 66, 8.08.1965, p. A29, 14.08.1965, p. A10].

До кінця року прогнози щодо врожаю тільки погіршувалися. Зрештою вдалося з'ясувати, що Індія збрала 74 млн тон врожаю, але при цьому 91 район у семи штатах зібрав лише 25-40% від стандартних показників [33, docs. 357, 393; 262, p. 144]. Пакистан теж зібрав невисокий зимовий врожай, але від продовольчої кризи його врятували дощі, що пройшли в ключових сільськогосподарських районах у лютому 1966 р [55, 5.02.1966, 11.02.1966].

Становище Індії ускладнювалося недостатньою пропускнуою спроможністю її портів, до того ж розподіл імпортного продовольства і якість його зберігання залишалися невисокими [33, docs. 268, 270; 66, 2.05.1966, p. A32, 2.01.1966, p. A20]. Американці очікували, що обурені індійці почнуть різко критикувати Л. Б. Шастрі, тим більше в Індії різко зросли ціни на зерно та почалися спорадичні продовольчі бунти [55, 12.07.1965, 23.08.1965; 66, 4.06.1965, p. A15].

Небажанням підписувати довгострокові угоди навіть у цих умовах Л. Джонсон хотів показати, що не піде на поступки без виконання Індією вимог з боку Вашингтона. Таку поведінку можна сприйняти як шантаж [293, p. 178], тож деякі автори до сьогодні трактують цю ситуацію саме з таких позицій: вони вважають, що Індія проводила «зелену революцію» мало не всупереч волі США, не бажаючи виконувати їхні забаганки [127, с. 672; 177, p. 140; 243, p. 221].

Наявні документальні свідчення дозволяють поставити ці твердження під сумнів. Ще навесні 1965 р. Ч. Боулс і його соратники намагалися запропонувати програму розвитку сільського господарства Індії, яка передбачала її вихід на самозабезпечення зерном до 1970 р. У Вашингтоні вона була схвалена, але через індо-пакистанський конфлікт її реалізацію відклали, а Л. Джонсон перейшов до тактики «короткого повідця» [212, p. 58]. Ч. Боулс намагався доводити, що питання про обсяги поставок «не варте уваги президента», але Л. Джонсон наполягав на протилежному,

посилаючись на їхню масштабність [131, р. 675]. Таким чином, глава Білого дому означив своє бажання використовувати постачання зерна як інструмент торгів з урядом Л. Б. Шастрі.

Втім, після кашмірської війни Л. Джонсон санкціонував переговори щодо реалізації програми, ідеї якої були схожі з ідеями Ч. Боулса. США настільки активно взялися за цю справу, що навіть про проект «зеленої революції» індійський міністр сільського господарства Ч. Субраманьям домовлявся зі своїм американським колегою О. Фріманом [33, d. 249].

О. Фріман і Ч. Субраманьям зустрілися в Римі 26 листопада 1965 р., де зуміли домовитися про план розвитку сільського господарства Індії. Підписана ними угода передбачала зростання цифри середнього споживання їжі в Індії, надання 5 млрд дол. інвестицій, інтенсифікацію виробництва добрив та умови їхнього ввезення з-за кордону, ліквідацію потреби в імпорті зерна тощо [33, d. 253]. Окрім того, документ передбачав надання пільг для приватних іноземних компаній, які виявили б бажання інвестувати в індійську індустрію добрив [262, р. 149].

По суті, Римська угода Фрімана-Субраманьяма стала дорожньою картою для індійської «зеленої революції». Водночас, угоду можна вважати й актом примусу: Індія тоді не мала іншого вибору, окрім як підписати цей документ, адже зерна не вистачало, а в достатніх кількостях його могли дати тільки США.

Зобов'язання, які дав Ч. Субраманьям, у Вашингтоні були оцінені як «вражаючі», бо збільшення обсягів врожаю в Індії завжди нівелювалося швидким зростанням кількості населення, а Нью-Делі зобов'язався цю тенденцію ліквідувати [66, 15.07.1965, р. A20]. Незабаром у США була озвучена думка щодо підписання довгострокової угоди про постачання до Індії зерна за Законом 480 [33, docs. 254-257; 66, 5.11.1965, р. A1].

Після повернення до Індії Ч. Субраманьям намагався замовчувати підписання Римської угоди, побоюючись жорсткої опозиції з боку урядових спеціалістів з планування, які виступали за індустріалізацію, та з боку

Міністерства фінансів, яке було проти використання невеликих валютних резервів для придбання насіння та добрив [262, р. 149]. Незважаючи на побоювання міністра, уряд схвалив угоду і визнав розвиток сільського господарства головним пріоритетом п'ятирічного плану, вирішив виділити від 52 до 79 млн дол. на придбання добрив та освоїти 35 млн акрів землі [54, 10.12.1965, р. 12], почав модернізацію портів і шляхів доставки [33, docs. 258, 270, 272, 273]. Завдяки цьому Індія домоглася від США публічних гарантій того, що вони максимально посприяють запобіганню голоду [33, d. 259; 66, 10.12.1965, р. A1, 23.12.1965, р. A4]. Додатково Нью-Делі попросив у Вашингтона сплатити за перевезення американського зерна, яке в екстреному порядку постачалося для подібних цілей [26, 29.12.1965, р. 6; 57, 29.12.1965, р. 7].

США зі свого боку вирішили дати Індії 50-мільйонний кредит на добрива [33, d. 258], 1,5 млн тон зерна [41, 10.12.1965, р. 1], а також закликали світове співтовариство діяти аналогічно, оскільки Нью-Делі майже ні до кого за допомогою не звертався [33, docs. 260, 261]. Також американці спробували зробити з продовольчої проблеми засіб індо-пакистанського примирення: просили Пакистан продавати надлишки рису, відкрити порти для допомоги у прийомі імпортного зерна для Індії, а натомість обіцяли бонусні постачання пшениці [33, docs. 267, 270].

Усього за підсумками 1965 р. Індія імпортувала 11 млн тон зерна, з яких 8,5 млн тон – американського [33, d. 393]. Серед потенційних імпортерів найбільшим після США могла бути Канада, але її порти замерзли та працювали в обмеженому режимі [33, d. 274].

У січні 1966 р. до Індії було надіслано ще 1,5 млн тон американського зерна [33, d. 281]. Добрива, які були необхідні для забезпечення нормального врожаю в листопаді 1966 р., Нью-Делі сподівався отримати до червня, а до того часу, за висловом газети Los Angeles Times, «коріння і траву» були змушені їсти близько 30 млн індійців [33, d. 276; 41, 18.12.1966, р. G1]. Незважаючи на це, Р. Комер і американська преса [41, 3.01.1966, р.

A5] вже в січні 1966-го побачили Індію «на початковому етапі аграрної революції», до якого її підштовхнули США і загроза голоду [33, d. 279]. Х. Хамфрі та Д. Раск хвалили Індію за здійснені зусилля із залучення допомоги від інших держав, боротьбу з гризунами, будівництво нових складів, лібералізацію сектора виробництва добрив, спроби збільшити власне їх виробництво, тобто роботу над всім тим, чого вимагав Вашингтон [33, docs. 281, 286, 287, 296].

З огляду на все це, Ч. Субраманьям попросив США про постачання протягом 1966 р. 10 млн тон зерна та 1 млн тон сорго [33, d. 281]. О. Фріман був за нові постачання, однак президент США не приймав відповідних рішень, чим викликав у індійців підозри в спробах поглибити продовольчу кризу заради політичних дивідендів [208, р. 5]. Деякі дослідники відзначають, що під час організації постачань застосовувалися серйозні важелі тиску в різних сферах, тобто мало місце «потужне і пряме» втручання в справи Індії та Пакистану [230, р. 19]. У 1970 р. співробітник РНБ Г. Саундерс визнав, що Л. Джонсон дійсно ретельно регулював постачання [32, d. 94; 176, р. 77]. Президент вимагав, щоб усі майбутні програмні кредити на суму понад 5 млн дол. та проектні кредити на суму понад 10 млн дол. спрямовували до нього на розгляд і схвалення [262, р. 152].

Л. Джонсон неодноразово наполягав, що не виділятиме кошти або продовольство Індії, якщо її керівництво не припинить робити «безвідповідальні заяви». Саме так він оцінив висловлювання посла Індії Б. К. Неру про те, що відправка зерна до його країни «нічого не коштує для США» [33, docs. 289, 303]. Також посол розповідав американському лідерові про зростаючу загрозу голодних бунтів у Кералі, «оплоті індійського комунізму» [33, docs. 289, 298; 66, 12.02.1966, р. A20]. За словами Б. К. Неру, дії місцевих комуністів були спрямовані скоріше проти правлячої партії Індійський національний конгрес (ІНК), ніж на розв'язання кризи [55, 25.01.1966, 31.01.1966].

Реальної загрози для влади ІНК Керала не викликала, натомість кілька інших штатів, які найбільше постраждали від неврожаю, звинуватили центральний уряд у потуранні тим адміністративним одиницям, де ситуація була не настільки критичною [55, 15.02.1966]. У Західній Бенгалії та Панджабі почалися масові заворушення, бунтували племена на північному сході країни [55, 16.03.1966], а зростання цін на продукти могло спровокувати бунти і в Західній Індії [54, 7.02.1966, р. 6; 55, 1.04.1966, 7.04.1966, 21.04.1966, 23.05.1967, 23.06.1967, 4.09.1967]. Певне занепокоєння у США викликав страйк в одному з портів, що приймали зерно, а також намір уряду І. Ганді «гасити пожежу поліцією, а не збільшенням раціонів» [55, 19.02.1966, 21.04.1966]. Як впливає з документів ЦРУ, розвідуправління уважно спостерігало за всіма цими процесами і звітувало про них Л. Джонсону, через що попередження Б. К. Неру могли сприйматися президентом як невміла спроба шантажу [55, 6.04.1966, 17.11.1966, 21.12.1966].

Пакистан на той час не так гостро потребував зерна, як Індія, і Р. Комер пропонував виділяти йому рівно стільки, щоб «показати, що ми не нехтуємо М. Айюб Ханом» – 200 тис. тон зерна і 25 тис. тон масла. Цю партію продовольства Пакистан отримав, але й Індії 3 лютого 1966 р. виділили 3 млн тон зерна на пільгових умовах [33, docs. 290, 291; 66, 5.02.1966, р. А7]. У квітні Л. Джонсон запропонував Індії ще 3,5 млн тон, і Конгрес його в цьому підтримав [41, 31.03.1966, р. 4; 54, 2.04.1966, р. 14; 66, 31.03.1966, р. А1, 7.04.1966, р. А1]. Під час одного з виступів перед конгресменами Л. Джонсон звинуватив КНР і Пакистан у тому, що вони заважають Індії зосередитися на розвитку сільського господарства і тим самим заважають реалізації цілей США в Південній Азії [131, р. 693; 132, р. 133].

Існує дві подібні версії щодо того, чим були зумовлені різкі перепади в рішеннях Л. Джонсона. Одна з них говорить про те, що президент США давав дозвіл на постачання зерна незабаром після імплементації Індією окремо взятих пунктів узгодженої із західними організаціями програми

економічних реформ [33, d. 296]. Суть другої версії полягає в тому, що І. Ганді регулярно запевняла у вірності Римській угоді та обіцяла підтримку агрономічних досліджень, а звіти від американських фахівців, що надсилалися з Індії, підтверджували наявність певних успіхів у сфері сільського господарства [33, d. 297]. Проблемним залишалося виконання вимоги США про пошук Індією допомоги в інших держав, і тільки в червні 1966 р. стало можливим говорити про відчутний прогрес у цьому напрямку [33, docs. 300, 304; 54, 20.06.1966, p. 1].

У самій Індії далеко не всі вітали курс І. Ганді. У середині ІНК прем'єра критикували за надання американцям дозволу на будівництво та використання заводу з виробництва добрив [54, 16.02.1966, p. 7]. Комуністи та ліві наполягали на тому, що СРСР теж допомагає Індії, але при цьому не втручається в її економічну політику [33, d. 298; 152, p. 16]. Представники опозиційних І. Ганді сил стверджували, що СРСР допомагав Індії в індустріалізації, інженерних дослідженнях і розвідці нафтових родовищ, а ось США подібного роду допомогу надавати не хотіли [212, p. 59].

Такі звинувачення нам видаються не зовсім некоректними. Як мінімум, США всіляко сприяли модернізації індійського сільського господарства [131, p. 695]. В Індії працював американський агроном Н. Борлоуг, який у 1970 р. отримав Нобелівську премію миру і кілька вищих індійських нагород за роботу над збільшенням кількості та якості врожаю в країнах, що розвиваються. За допомоги США в Індії було побудовано низку великих фабрик добрив, в Америці навчалися індійські менеджери і техніки [4, арк. 86]. Найбільша в Індії фабрика добрив була побудована в Мадрасі у співпраці з Міжнародною американською нафтовою компанією (АМОСО) [284, p. 396]. Крім того, США допомагали з електрифікацією сільської місцевості, іригацією, надсилали експертні групи тощо [217, p. 169].

У зв'язку з цим варто ще раз звернути увагу на візит І. Ганді до США у березні 1966 р. Тоді Л. Джонсон і Д. Раск не побачили в ній політика, який тверезо оцінює масштаб проблем в Індії, проте вона все одно поїхала з

обіцянками щодо надання допомоги більш ніж на 1 млрд дол. [33, docs. 306. 307; 131, p. 692; 130, p. 72]. Через місяць І. Ганді жорстко виступила проти опонентів програми американської допомоги і заявила, що саме в ній криється ключ до вирішення продовольчої проблеми [33, docs. 332, 334; 55, 28.04.1966]. Вона стверджувала, що саме американське зерно 1965 р. допомогло уникнути масштабного голоду [33, d. 337]. Після таких заяв особистість індійського прем'єра у Вашингтоні стали оцінювати позитивніше, а Д. Раск почав активніше виступати за додаткові постачання зерна [33, d. 311; 55, 1.06.1966; 187, p. 53].

Помітну активність США демонстрували на міжнародній арені. Станом на квітень 1966 р. вони звернулися з проханням про допомогу Індії до 113 країн, і 20 з них відповіли згодою [33, docs. 312, 314, 318; 66, 15.05.1966, p. A21, 26.05.1966, p. B10]. Завдяки американським зусиллям Індія до кінця липня отримала від третіх країн 1,2 млн тон зерна, гроші на придбання ще 1,5 млн тон і добрива на суму 150 млн дол. [33, d. 357].

Держдепартамент наполягав, що в подальшому таких обсягів постачань індійці можуть чекати тільки в разі успішного розвитку сільського господарства [33, d. 315]. Л. Джонсон, однак, став обережно говорити про те, що Нью-Делі дійсно намагається вирішити свої проблеми, тож продовжив виділяти кредити [33, docs. 320, 333]. Очікувалося, що завдяки вжитим заходам Індія збере на 20-25% більше врожаю, ніж 1965 р. [33, d. 334].

Пакистан теж демонстрував певні успіхи. У період з 1961 по 1966 рр. врожайність залежно від регіону країни зросла на 30-150%, у 20 разів зросла ціна акра землі, середній темп розвитку сільського господарства становив 3,5% [33, d. 357]. Як заохочення президент США запропонував Пакистану піврічну угоду за Законом 480 на постачання 200 тис. тон зерна і такої само кількості кукурудзи [33, docs. 323, 371].

Влітку 1966 р. Східний Пакистан був вражений спершу повінню, а потім – посухою. Цю ситуацію США знов спробували використати для індо-

пакистанського примирення: попросили Індію поділитися з сусідом частиною отриманого зерна, пообіцявши натомість додаткові постачання зі свого боку [33, d. 357]. До слова, самі США 1966 р. через посуху і заморозки втратили близько 4 млн тон зерна і не завжди могли надати Індії ті обсяги продовольства, про які вона просила [33, docs. 371, 374, 376; 54, 5.08.1966, р. 1; 307, р. 206].

Станом на середину 1966 р. американці зберігали задоволення тим, як діє Індія – покращилася селекція, підвищилася ефективність використання водних ресурсів, зростало виробництво добрив [33, docs. 358, 367; 66, 11.07.1966, р. А19]. І. Ганді запевняла, що її уряд зробить все можливе, щоб через 5 років Індія змогла самостійно забезпечувати себе продовольством [33, d. 368; 66, 7.05.1966, р. А18]. Проте коли в липні О. Фріман особисто відвідав Індію, він прийшов до висновку, що врожай може бути гіршим, ніж 1965 р. [54, 15.07.1966, р. 5; 66, 15.07.1966, р. А13; 131, р. 696]. Причиною такого повороту подій він назвав не провали Індії, а другий посушливий рік поспіль [33, docs. 381, 385, 388; 55, 10.10.1966]. Очікувалося, що до кінця осені буде зібрано 78,5 млн тон врожаю [33, d. 397].

У результаті Індії повторно знадобився масштабний імпорт зерна, проте Л. Джонсон знову різко змінив свою думку. Тепер він говорив про те, що індійські урядовці не поспішають із реалізацією своїх зобов'язань, але намагаються забезпечити собі пільгові умови постачань і критикують в'єтнамську політику США заради залучення електорату напередодні виборів і схвалення з боку СРСР [33, docs. 389, 393; 293, р. 175]. Також він висловлював невдоволення тим, що Індія не скасувала продовольчі зони, які гальмували розподіл продовольства по країні [131, р. 698]. Ці зони були введені ще за часів британського правління і не відповідали новому адміністративному поділу Індії, до того ж перетин їх кордонів був пов'язаний з бюрократичними складнощами [33, docs. 467, 471].

Для уточнення наявних даних до Індії відрядили двох провідних економістів Міністерства сільського господарства – М. Абея і

А. Томпсона. Вони дійшли до висновку, що Індія виконала 80% зобов'язань за Римською угодою та намагається довести показник до абсолютного [33, docs. 390, 392]. Також вони підтвердили, що нова посуха вразила райони з населенням у 120-150 млн осіб, розташовані далеко від морського узбережжя і слабко керовані центральним урядом, а більш успішні штати при цьому не хотіли віддавати свої надлишки [33, d. 394]. Конгресмени В. Подж, Дж. Міллер та Р. Доул, побувавши в Індії з аналогічними цілями, повністю погодилися з висновками М. Абеля та А. Томпсона [33, docs. 404, 405, 409]. О. Фріман припускав, що для виправлення ситуації Нью-Делі доведеться або використовувати армію, або купити зерно за валюту [33, d. 393]. Щоб не допустити жодного з цих варіантів, він запропонував виділити Індії додаткові 2 млн тон зерна [33, d. 395].

Л. Джонсон неохоче реагував на попередження, за що отримував розгромні відгуки в пресі і звинувачення в спробах шантажувати країну, яка знаходиться на межі голоду [57, 21.11.1966, р. 9, 1.12.1966, р. 9; 66, 23.11.1966, р. А9; 212, р. 60; 293, р. 177; 176, р. 77]. Негативно сприймалися і спроби президента використовувати тему голоду для тиску на Конгрес і громадську думку. Ще одну хвилю критики на свою адресу він викликав після того, як запросив Ч. Субраманьяма до США тільки для того, щоб у його присутності заявити про відправку до Індії нової партії зерна [26, 28.09.1966, р. В9; 57, 2.12.1966, р. 13, 24.12.1966, р. 9; 61, 4.02.1967, р. 1; 284, р. 236].

Свою лінію поведінки Л. Джонсон обґрунтовував трьома факторами. По-перше, Індія постійно дорікала США за небажання допомагати в ліквідації загрози голоду, по-друге, закуповувала в інших країн зерно за ринковою ціною, а у США вимагала його за пільговою [33, d. 399]. По-третє, Індія відмовилася вести переговори про збільшення поставок з СРСР, тим самим порушивши рекомендацію Вашингтона про пошук допомоги з будь-яких джерел [66, 22.12.1966, А14].

За підсумками 1966 р. США надали Індії 8 млн тон зерна, однак цього було замало: нова посуха і нестача врожаю призвели до того, що на північному сході країни (Біхар, Уттар-Прадеш) близько 75-80 млн людей опинилися на межі голоду, а наступний великий врожай очікувався тільки в жовтні 1967 р. [33, d. 401; 66, 12.11.1966, р. А26]. Через це потреби Індії в імпорті зерна впродовж 1967 р. стали оцінювати в 8-11 млн тон, замість очікуваних 5-7 млн тон [33, docs. 408, 411-413].

У Пакистані посуха знищила 30% врожаю 1966 р., але в підсумку йому треба було закупити у США всього 200 тис. тон зерна [61, 3.02.1966, р. 3]. Л. Джонсон вирішив надати їх тільки після того, як буде прийнято рішення щодо Індії [33, d. 402]. Таким чином, Пакистан був поставлений у підлегле порівняно з Індією становище. Лише наприкінці 1966 р. йому було обіцяно 530 тис. тон продовольства, тоді як Індія в грудні отримала 900 тис. тон зерна за дуже вигідними для неї цінами [26, 24.12.1966, р. 11; 41, 23.12.1966, р. 12, 24.12.1966, р. 16; 61, 24.12.1966; 293, р. 174]. У світлі цього можна припустити, що подібне ставлення до Пакистану пояснювалося бажанням Білого дому покарати М. Айюб Хана за зміцнення зв'язків із КНР і появу в Пакистані китайської військової техніки.

У 1967 р. підхід США до продовольчої проблеми Індії змінився: вони вирішили домагатися в Консорціумі співвідношення допомоги в пропорції «50% від нас, 50% від інших» [33, docs. 408, 409; 66, 3.02.1967, р. А1]. Конгрес ідеї президента підтримав, однак все-таки пропонував безкоштовно виділити Індії зерна на 103-190 млн дол. [66, 10.03.1967, р. А6, 11.03.1967, р. А12].

Для популяризації нової концепції близький соратник Л. Джонсона, заступник держсекретаря у політичних справах Ю. Ростоу був делегований із візитами до деяких розвинених країн [33, docs. 408, 411, 415, 420]. Його поїздка виявилася невдалою, оскільки конкретні зобов'язання стосовно допомоги Індії дала тільки ФРН [33, docs. 418, 419; 41, 19.01.1967, р. 26]. Сам підхід, зрештою, теж виявився невдалим: країни, які погодилися

допомогти, висунули такі умови, що Індії довелося б виплачувати набагато більше, ніж вона могла отримати [33, d. 429]. США почали боротися за пом'якшення цих умов, і в підсумку інші держави пішли на поступки, надавши Індії гроші на придбання 4,2 млн тон зерна [33, docs. 434, 441, 442]. У серпні затримка з постачаннями трапилася вже з вини Л. Джонсона, який кілька тижнів не підписував документи на постачання раніше обіцяних 1,5 млн тон зерна [7, арк. 232-233].

Індія поставилася до нововведень насторожено, оскільки члени Консорціуму могли припинити видачу валютних кредитів і замінити їх продовольчими постачаннями [66, 29.01.1967, р. А17]. Ч. Субраманьям прогнозував нове урізання раціонів у тому разі, якщо потік постачань хоч трохи скоротиться [33, d. 417; 55, 14.09.1965]. Усе це відбувалося за кілька тижнів до виборів в Індії (лютий 1967 р.), тому скорочення постачань підсилювало б критиків уряду Ганді і знизило рейтинги ІНК.

ЦРУ ретельно відстежувало перебіг лютневих виборів, від підсумків яких залежало, чи буде Індія продовжувати «зелену революцію» та співпрацю з США [33, d. 428; 55, 24.02.1967, 11.01.1967, 16.03.1967, 6.04.1967]. ІНК виграв вибори, але його представництво в органах влади скоротилося, а у 8 штатах він втратив більшість [55, 23.02.1967, 3-4.03.1967, 10.03.1967]. І. Ганді зберегла за собою прем'єрське крісло [55, 11.03.1967], віце-прем'єр-міністром став М. Десаї, а місце Ч. Субраманьяма зайняв Дж. Рам [33, d. 424; 55, 2.03.1967, 8.03.1967]. Перемога ІНК не означала, що політичні розбіжності подолані: до березня 1968 р. в кризовому стані перебували уряди 5 найбільш густонаселених штатів, а М. Десаї відкрито намагався змістити І. Ганді [55, 1.08.1967, 21.03.1968, 22.08.1968]. Загалом США влаштовували нові параметри індійського Кабміну, і в березні 1967 р. американський Конгрес схвалив програму продовольчої допомоги Індії [33, docs. 426, 427].

Пакистан просив у США 250 тис. тон зерна на весь 1967 фінансовий рік, а з 1970 р. обіцяв повністю перейти на комерційні доларові закупівлі

[33, d. 422]. Таким чином, країна виконала одну з найважливіших вимог США з розвитку сільського господарства, але замість очікуваного розширення допомоги О. Фріман запропонував виділити тільки 200 тис. тон зерна [33, docs. 432, 439, 446]. Треба визнати, що ідея міністра викликала у Вашингтоні подив, і Л. Джонсон у червні виділив Пакистану 1 млн тон зерна в обмін на обіцянку робити комерційні закупівлі в основному на американському ринку [33, docs. 439, 448]. Індія теж пообіцяла 50% комерційних закупівель здійснювати в США [33, d. 447].

Прогнози врожаю в Індії на 1967 р. довгий час залишалися оптимістичними: очікувалося, що він складе рекордні 95 млн тон [54, 28.10.1967, р. 1; 57, 23.10.1967, р. 8] . Ч. Боулс, хвалячи Індію за досягнуті успіхи, все ж вказував на існування кількох проблем. Імпортні постачання зерна зменшилися саме тоді, коли на північному сході країни настав сильний голод, а дощів випало більше за необхідне, що призвело до підтоплення продовольчих складів [33, docs. 444, 450, 452; 41, 5.08.1967, р. 11, 15.05.1967, р. 28; 66, 3.06.1967, р. А6]. Були зафіксовані провал кампанії з боротьби з гризунами та невисоке зростання продуктивності в сільському господарстві [26, 9.01.1966, р. В3; 41, 8.11.1967, р. А1; 66, 29.01.1967, р. В13]. Наприклад, Індія тоді збирала 353 кг зерна на акр, а Нідерланди – 1769; кукурудзи Індія мала 406 кг, а США – 1814; Індія вирощувала 429 кг рису, а Італія – 1995 [26, 18.04.1967, р. 1]. Ніхто не міг заперечити того факту, що Індія, як і раніше, потребувала значних обсягів іноземного зерна, незалежно від кількості опадів і обсягу врожаю [58, 2.07.1967, р. 2В]. Л. Джонсон, хоч і тяжів до політики «короткого повідця», 1 вересня 1967 р. розпорядився надати Індії додатковий 1 млн тон продовольства [66, 2.09.1967, р. А1].

Це можна пояснити тим, що США визнавали необхідність виділення Індії такої кількості зерна, яка «запобігла б політичному хаосу» [54, 3.11.1967, р. 7]. Американців обнадіювало, що збереженню більш-менш стабільної ситуації в Індії сприяли постачання від інших держав: Австралії, Канади, ФРН, Японії, Франції, Італії, Бельгії, Англії, Нідерландів тощо.

Виходячи з цього, США попередили Індію, що 1968 р. їй не варто чекати продовольчої допомоги на суму більшу, ніж 250 млн дол. [33, docs. 456, 458; 66, 9.11.1967, р. D7]. Пакистан на 1968 фінансовий рік свої потреби оцінив у 2,25 млн тон пшениці, з яких США надали 1,25 млн тон, 200 тис. тон були придбані, 66 тис. тон – отримані від Канади й Австралії [33, docs. 459, 462].

Індія, яка 1967 р. зуміла зібрати рекордний врожай, оцінювала свої потреби в імпорті протягом 1968 р. на рівні 6-7 млн тон, замість спочатку прогнозованих 10-11 млн тон [54, 27.11.1967, р. 1; 55, 26.09.1967]. США привітали такий перебіг подій, а особливо намір Індії, незважаючи на відмінний врожай, утримати ціни на зерно [33, d. 494].

За підсумками 1967 р. Індія отримала приблизно 5,8 млн тон продовольства від США, однак у документах фігурують цифри в діапазоні від 5,1 до 7,5 млн тон [7, арк. 44; 33, d. 507]. Причиною настільки значної різниці стало те, що слідуючи політиці «короткого повідця», США постійно змінювали умови, терміни і тоннаж поставок, і в результаті різні відомства подали різну інформацію [33, docs. 453, 454]. У Пакистану ситуація з отриманням продовольства була аналогічною: йому довелося чекати запитаних поставок до 31 грудня [61, 31.12.1967, р. 75]. Якщо брати в грошовому вираженні, то 1967 р. Індія отримала від США продовольства на 583 млн дол., Пакистан – на 230 млн дол. [230, р. 19].

У 1968 р. ставлення США до продовольчого питання у Південній Азії знову змінилося [33, docs. 461, 463, 475]. Американці з'ясували, що на їхніх продовольчих складах накопичилася надмірна кількість зерна, тож на експорт можна було виділити додаткових 11 млн тон. При цьому жодна країна, крім Індії та Пакистану, не могла прийняти більше 500 тис. тон, тож до Південної Азії планувалося надіслати хоча б 7,5 млн тон [33, docs. 478, 482]. Така постановка питання дала критикам США переконливий привід говорити про те, що постачання завжди були інструментом з продажу надлишків, а не способом допомогти нужденним країнам. У своїй риториці вони використовували і те, що, незважаючи на зацікавленість Вашингтона в

продажу надлишків, він не зробив жодних послаблень у частині умов постачання [33, d. 465]. Крім того, Індії натякали, що у разі підписання нею контракту на придбання радянських Су-7 вона може залишитися без американського зерна [33, d. 466]. І, нарешті, США почали більш активно наполягати на ліквідації продовольчих зон, що заважали розподілу продовольства по країні [33, d. 467].

Індійський уряд був готовий скасувати ці зони, але натомість хотів отримати чіткі гарантії американських постачань. США вирішили не сперечатися і почали переговори про нову партію зерна обсягом 3,5 млн тон [33, d. 471]. Після цього почалося очікуване американцями «послаблення» продовольчих зон [33, d. 494].

Аналізуючи тематичні документи, не можна не помітити, що 1968 р. Л. Джонсон став значно менше цікавитися питанням про продовольчі постачання [212, р. 46]. Цей факт вказує, що президент вирішив залишити цю проблему «в спадок» своєму наступнику. Незважаючи на це, за підсумками 1968 р. Індія отримала від США продовольства на 619 млн дол., Пакистан – на 353 млн [230, р. 19].

Зниження уваги до продовольчого забезпечення Південної Азії у Вашингтоні пояснювали тим, що кризовий етап було пройдено, загроза голоду минула, а Індія та Пакистан були на шляху до самозабезпечення продовольством [54, 18.04.1968, р. 14]. Індійські фермери отримали можливість вирощувати таку кількість продовольства, яка дозволяла їм розплатитися з багаторічними боргами, що раніше було майже неможливим [41, 17.04.1968, р. 21, 23.04.1968, р. 21, 26.04.1968, р. 23].

Проведені в аграрному секторі перетворення (перехід на високоякісне насіння, механізація, використання хімічних добрив, виведення нових сортів, розширення площі зрошуваних угідь тощо) дозволяли Індії сподіватися восени 1968 р. на врожай обсягом 90 млн тон, незважаючи на недостатність опадів [41, 29.04.1968, р. 25]. Підсумкова цифра виявилася навіть вищою і становила 96,5 млн тон [54, 3.08.1968, р. 3; 55, 1.08.1968]. У

Пакистані ситуація виглядала аналогічною: врожай перевищив заплановані показники [57, 14.05.1968, р. 9].

Імпорт зерна відтепер був потрібен Індії для збереження низьких цін на нього, створення резервів і продовження реформ у сільському господарстві, а імпорт добрив – в основному для нормального збору врожаю 1969 р. [33, d. 521; 66, 6.11.1968, р. A16]. Стороною, що програла в тій ситуації, виявилися спекулянти, які у 1965-1967 рр. активно скуповували зерно, а потім були змушені все розпродавати [61, 17.06.1968, р. 11].

За часів Р. Ніксона радикальних змін у продовольчій політиці США стосовно Південної Азії не відбулося. Він продовжив практику періодичного підписання договорів на постачання і робив це на досить вдалих для себе умовах [284, р. 399]. В одному випадку до Індії було спрямоване зерно, яке виявилось незатребуваним у В'єтнамі, в іншому – 3,5 млн тон продовольства були надіслані напередодні візиту Р. Ніксона до Індії, що створило сприятливий фон для поїздки [32, docs. 12, 28].

Як правило, Р. Ніксона вважають президентом, що дружньо ставився до Пакистану. У продовольчій сфері це знайшло конкретне відображення: протягом 1969 р. він тричі виділяв цій країні значну кількість зерна, в тому числі для Східного Пакистану [54, 29.11.1969, р. 21; 57, 28.03.1969, р. 3]. У 1970-71 рр. зерно теж прямувало до Пакистану без затримок [26, 5.01.1971, р. 23; 32, d. 82].

Примітно, що Л. Джонсон дуже рідко приймав подібні рішення відразу. Як правило, на останніх сторінках документів він ставив відмітку «Додатково обговорити з ...», а не «Схвалити».

Прискорення постачань продовольства не можна пояснювати виключно особистісним чинником, оскільки були й інші передумови для швидкого розгляду запитів. Успіхи «зеленої революції» в Індії та Пакистані ставали все більш помітними, і тепер від швидкості прийняття рішень у Вашингтоні багато в чому залежало, чи куплять ці країни запропоновані партії зерна [61, 22.06.1970, р. 72; 214, р. 16]. У 1970 р. Індія зібрала 100 млн

тон врожаю і скоротила імпорт продовольства з США, а 29 грудня 1971 р. взагалі від нього відмовилася [32, d. 85; 54, 7.03.1970, р. 4; 66, 7.06.1970, р. В3; 284, р. 407].

Усе це означало, що 1971 р. Індія досягла рівня самозабезпечення продовольством, як і прогнозувалося раніше [41, 1.06.1969, р. F3; 58, 14.09.1969, р. 13С; 214, р. 15]. При цьому не можна залишати поза увагою, що після рекорду 1970 р. обсяги зібраного в Індії врожаю не зростали ще п'ять років, і країна залишалася залежною від інтенсивності мусонних дощів [251, р. 250].

Південна Азія після закінчення продовольчої кризи втратила і без того невисокі позиції в списку пріоритетів США, і на передній план для Вашингтона вийшли питання нормалізації відносин із КНР, конфлікт між КНР і СРСР, розвиток «нафтової дипломатії», війна у В'єтнамі тощо [163, р. 39; 230, р. 20]. Ті представники американського керівництва, які ратували за розгляд цих питань, а не індійської продовольчої кризи, вважали проблеми Індії нерозв'язними незалежно від того, скільки ресурсів їй буде надано [184, р. 8].

Картина економічного співробітництва США з Індією та Пакистаном була б неповною без згадки про ті кроки, що здійснювалися синхронно з продовольчими постачаннями. Як відомо, однією з умов їх отримання була реалізація курсу реформ, узгодженого з західними фінансовими інституціями.

У лютому 1966 р. І. Ганді говорила, що припинення американської економічної допомоги через кашмірський конфлікт залишило чимало підприємств в Індії без сировини і запчастин [33, docs. 291, 297]. Іншими словами, вона говорила про необхідність залучення американського капіталу та інвесторів для розвитку економіки.

Вашингтон був готовий до фінансової допомоги тільки після згоди Індії на лібералізацію імпорту і послаблення податкового контролю над бізнесом [33, docs. 304, 306; 177, р. 139]. До травня 1966 р. Індія вела із Заходом

переговори про параметри цих перетворень, а США пропонували 1 млрд допомоги (з них 500 млн – продовольством) у разі їх успішного завершення [33, docs. 325, 333]. Противники курсу на зближення з Вашингтоном поширювали чутки про те, що переговори йдуть невдало, а їх мета – «поневолення» індійської економіки американцями. Для протидії подібним заявам І. Ганді постійно виступала публічно і відстоювала курс на розвиток відносин із Заходом [33, d. 334]. При цьому існує думка про те, що як І. Ганді, так і її опоненти не довіряли американській моделі капіталізму та більше схилилися до соціалістичної [267, p. 207].

У травні переговори Індії з МБРР успішно завершилися, і від США були отримані гарантії того, що фінансова підтримка на перший рік реформ складе від 0,9 до 1,6 млрд дол. [26, 14.05.1966, p. 14; 33, docs. 339, 342; 66, 29.04.1966, p. A25].

Аналогічний курс реформ для Пакистану був узгоджений ще 1964 р., але зміцнення пакистансько-китайських відносин ставило під сумнів можливість надання Карачі американської фінансової підтримки [33, docs. 318, 321]. Крім того, Пакистан не хотів погоджуватися на девальвацію рупії, що було однією з основних умов реалізації запропонованого Заходом курсу [61, 7.06.1966, p. 73].

І. Ганді провела девальвацію в червні 1966 р., підвищивши вартість 1 долара з 4,76 до 7,5 рупій [284, p. 396]. Цей крок був розкритикований простими індійцями, бізнесменами і політиками: прем'єра звинувачували в тому, що вона «продалася» США і Світовому банку, піддалася їхньому тиску в усіх можливих сферах [33, d. 349; 54, 15.07.1967, p. 4; 66, 17.07.1966, p. M2; 130, p. 73; 180, p. 215; 289; 293, p. 186]. Критика в певному сенсі була обґрунтованою, оскільки за один рік після девальвації і викликаного нею падіння експорту Індія втратила 206 млн дол., а у виграші залишилися тільки іноземні туристи, для яких готелі, їжа, музеї і транспорт подешевшали в середньому на 30% [41, 7.08.1967, p. C9; 54, 23.08.1966, p. 5].

21 червня 1966 р. І. Ганді оголосила про початок лібералізації умов імпорту іноземної сировини та запчастин [66, 22.06.1967, р. А1]. США схвалювали її дії, тому працювали над тим, щоб подальша лібералізація не була зірвана потребою закупівлі зерна за валюту, яка в Індії була в дефіциті [33, d. 408; 6.06.1966]. Багато в чому завдяки зусиллям США до кінця вересня того ж року Консорціум зміг зібрати для Індії 880 млн дол. допомоги [33, docs. 349, 350, 377; 66, 23.12.1967, р. А11].

На внутрішній арені дії І. Ганді призвели до загострення політичної ситуації, і ЦРУ не виключало, що воно закінчиться зміною прем'єр-міністра Індії. Як впливає з документів розвідування та Держдепартаменту, США не були категорично проти цього – їх влаштовував будь-який політик, який міг продовжити розпочату лібералізацію [55, 29.08.1966, 14.11.1966, 2.12.1966].

До Пакистану США поставилися інакше. У лютому 1966 р. йому було обіцяно кредит на 50 млн дол., у вересні – ще на 70 млн дол. [61, 16.02.1966, р. 1, 13.04.1966, р. 11, 6.09.1966, р. 2], однак надані вони були з кількомісячною затримкою. Пакистанський уряд «з важкістю» вислуховував пояснення про причини затримок [33, d. 439], адже весь рік американська адміністрація лише хвалила Пакистан за успіхи в розвитку економіки та виконання всіх вимог, але нічого більш конкретного не робила [33, docs. 398, 406, 421]. У 1967 р. ситуація повторилася: Пакистан виконував усі вимоги, йому пообіцяли кредитів на 225 млн дол., але реалізація цих обіцянок знову зайняла кілька місяців [203, р. 44-45]. Постійні зволікання і затримки сприяли поширенню в Пакистані думки про те, що американська кредитна допомога є загрозою національному суверенітету [33, d. 446]. Відповідно, Пакистан прагнув одержувати допомогу і з інших країн, зокрема з Китаю.

Комерційні закупівлі зерна виснажили валютні запаси Пакистану, через що ускладнювалася лібералізація імпорту. США не заперечували наявності цієї проблеми, але темпи видачі ними кредитів вказують на те, що

американське керівництво вирішило відкласти розгляд цих питань на невизначений строк [33, d. 459]. Крім того, у Вашингтоні вказували, що Пакистан демонструє гарні темпи зростання сільського господарства (+ 3,5% на рік), але вони не можуть покрити швидкого приросту населення, тож про самозабезпечення продовольством не могло бути й мови [33, d. 357; 61, 3.04.1968, р. 9]. Незважаючи на всі претензії та зауваження, в публічному полі влада Пакистану намагалися позитивно відгукуватися про США і заявляла про успіхи в розвитку економіки, сподіваючись таким чином домогтися виділення нових пакетів допомоги [33, d. 462; 54, 27.03.1967, р. А7; 61, 19.01.1968, р. 66].

Показовим у цьому плані є ставлення самого Л. Джонсона до Пакистану. Частіше за все він пропонував надавати Пакистану допомогу лише для того, щоб припинити потік прохань і без врахування побажань Ісламабаду [33, d. 521]. Наприклад, 18 листопада 1968 р. Л. Джонсон виділив кредит на 70 млн дол. і продовольства на 20 млн дол. У зв'язку з цим У. Ростоу зазначив, що Пакистану тоді набагато більше потрібні були танки, а необхідне зерно він переважно закупив сам [33, d. 522].

Індії кредити теж періодично затримували, але, на відміну від Пакистану, її позиція лобіювалася американцями в Консорціумі: вони домагалися, щоб валютні кредити для уряду І. Ганді продовжували виділятися і надаватися [33, d. 421]. Так, 1967 р. Вашингтон домагався, щоб їхня сума досягла 1,28 млрд дол. [66, 15.09.1967, р. А1]. Зі свого боку Індія відклала дедлайн з надання пільг для залучення інвестицій у будівництво фабрик добрив, скасувала контроль над обробкою сталі тощо [54, 4.05.1967, р. 5; 66, 1.04.1967, р. А10].

У серпні 1967 р. Конгрес США несподівано для Білого дому урізав програми допомоги Індії і Пакистану, що знизило довіру лідерів цих країн щодо регулярних обіцянок Вашингтона про нові постачання та кредити [54, 28.08.1967, р. 1].

1968 р. виявився для Індії і Пакистану більш успішним у плані залучення іноземного капіталу: Світовий банк запропонував до 1971 р. списувати по 100 млн дол. (частка США – 9 млн.) індійського зовнішнього боргу на рік, а Пакистан отримав від Л. Джонсона кредит на 115 млн дол. [33, docs. 486, 487; 66, 25.05.1968, р. А9]. Члени Консорціуму не бажали списувати борги Індії, однак США доклали значних зусиль для того, щоб учасники об'єднання пішли на поступки [33, d. 497].

Прихильність до Індії представники американської адміністрації продемонстрували і тоді, коли Конгрес урізав їй пакет допомоги на 100 млн дол. через зміцнення військово-технічного співробітництва між Нью-Делі і Москвою. Ці кошти мали піти на закупівлю добрив, тому голова Американської агенції з міжнародного розвитку В. Гауд пообіцяв «оббігати всі пороги, щоб до кінця року компенсувати урізану суму», і Індія дійсно отримала її. Що важливо, Л. Джонсон теж підтримав позицію В. Гауда [33, d. 499].

Після зміни адміністрації в США пакистанці стали активніше діяти на дипломатичному фронті, акцентуючи увагу на тому, що, незважаючи на економічні успіхи їхньої країни, реальна фінансова допомога США скоротилася з 250 млн дол. 1966 р. до 70 млн дол. у 1969-му [32, docs. 20, 23; 57, 1.07.1970, р. 3]. Члени Консорціуму певною мірою прислухалися до цих аргументів і пообіцяли надати Пакистану 250 млн дол. (внесок США – 140 млн дол.) [32, d. 21]. Індійський Консорціум погодився виділити Індії 1 млрд дол. (внесок США – 385 млн дол.) та реструктурувати 300 млн дол. її заборгованості [32, d. 22].

Упродовж 1969 р. І. Ганді зуміла набрати додаткові репутаційні бали в очах нової американської адміністрації. Незважаючи на потужну критику і протидію, 19 липня вона націоналізувала приватні банки, але все одно зуміла зберегти свій рейтинг під час викликаної цим кроком політичної кризи [56, 33.07.1969]. США похвалили І. Ганді за «сміливість і стрімкість» дій, тоді як багато індійських політиків, зокрема М. Десаї, назвало

націоналізацію банків «популістським рішенням» [180, р. 215]. Повз увагу США не минуло й те, що на президентських виборах 1967 і 1969 рр. перемогли кандидати, не підтримані практично ніким із впливових індійців, крім самої І. Ганді, і стабільне збереження нею лідерства в ІНК [32, docs, 33, 34; 55, 29.04.1967, 10.05.1967, 11.01.1968, 22.07.1968, 30.07.1968; 56, 16-19.07.1969, 15.08.1969, 21.08.1969, 13.10.1969]. Значна кількість звітів ЦРУ щодо цієї теми вказує на те, що відомство уважно відстежувало внутрішньополітичну ситуацію в Індії та регулярно повідомляло Білий дім про зміни в ній [56, 3.11.1969, 5.11.1969, 17.11.1969, 25.11.1969, 20.12.1969]. До слова, обрання в 1967 р. мусульманина З. Хусейна президентом індуїстської країни стало чималим соціальним досягненням, і саме так цю подію сприйняли на Заході [66, 13.05.1967, р. А16].

Прагнучи додатково прорекламувати свої дії, американці оприлюднили статистичні дані про економічну допомогу Індії у 1951-1969 рр. Її загальна сума склала 9,027 млрд дол., в основному у вигляді зерна, промислової сировини, запчастин, хімікатів і кольорових металів [3, арк. 83].

З американською допомогою Пакистану ситуація була дещо іншою. Так, ця країна періодично отримувала кредити, але якщо в Індії американці активно будували великі фабрики добрив, то реалізація аналогічних за масштабами проектів у Пакистані затягувалася [244, р. 1067]. Довгий час США збиралися надати М. Айюб Хану кредит на будівництво сталеливарного комбінату, але в підсумку необхідні кошти дав СРСР [148, р. 235]. Руппурську АЕС у Східному Пакистані, яку за допомогою американців планували побудувати ще наприкінці 1960-х, на сьогодні (2010-ті рр.) добудовує російський «Росатом» [19; 27; 67; 284, р. 400]. Крім того, США змусили Францію скасувати угоду з постачання обладнання для переробних фабрик у Пакистані [158, р. 113].

На противагу цьому 18 червня 1971 р. в Нью-Делі було підписано угоду про надання Індії позик на 40 млн дол. для будівництва «гігантського комплексу» з виробництва хімічних добрив у штаті Гуджарат. Позики

надавалися Великобританією та «особливим союзником» Пакистану – США [4, арк. 86].

Усі ці факти дають змогу зробити висновок про те, що США наприкінці 1960-х рр. не надавали особливого значення тому, як буде розвиватися пакистанська економіка, а судження про прогрес у реалізації реформ були не більше ніж презентаційним обґрунтуванням для виділення нового кредитного траншу, який частіше мав символічне або політичне значення, а не економічне. Тобто США втілювали в Південній Азії двосторонню стратегію, яка передбачала спроби збереження альянсу з Пакистаном з одночасним просуванням тісних політико-економічних зв'язків з Індією. Альянс із Пакистаном, на жаль останнього, був найімовірніше формальним, а ось ті дії, які США робили стосовно Індії, були набагато більше схожі на дії союзної держави.

Не можна сказати, що підхід США до розвитку індійської та пакистанської економіки відрізнявся: Вашингтон після війни 1965 р. вбачав одним із ключових завдань південноазіатських країн їхній вихід на самозабезпечення продовольством. Як Індія, так і Пакистан отримували від США значні обсяги продовольства, щодо обох країн так чи інакше використовувалася політика «короткого повідця». Але та увага, яку американці приділяли розвитку сільського господарства Індії, не підлягає порівнянню з тим, яка увага приділялася Пакистану. Обсяг розсекречених і нині доступних внутрішньовідомчих документів показує, що для США в міжвоєнний період підтримка «зеленої революції» в Індії стала завданням №1 у регіоні, і до її реалізації «доклали руку» майже всі ключові відомства.

Було б неправильним говорити, що США просували «зелену революцію» лише заради забезпечення розвитку Індії. Ні, передусім і задля реалізації власних інтересів американці намагалися стабілізувати ситуацію в Південній Азії, що було неможливим в умовах голоду в густонаселеній Індії. Використані методи тиску нерідко критикуються, однак ми вважаємо більш актуальним дивитися на результати дій США: Нью-Делі зумів

забезпечити найбільшій верстви населення мінімумом продовольства, масштабних голодних бунтів в Індії не відбулося, країна залишилася єдиною і контрольованою центральним урядом.

Висновки

Підбиваючи підсумки діяльності США в Південній Азії, можна сказати, що практично всі американські ініціативи в цей період сприймалися Індією і Пакистаном негативно: в них вбачалися спроби тиску, загроза суверенітету або допомога противнику. Проте США продовжували методично проводити свою лінію і не зациклювалися на окремих провалах в її реалізації. З цього можна зробити висновок про те, що американці були переконані в правильності та ефективності (нехай і в довгостроковій перспективі) своїх дій.

У такому разі може йтися про сприяння посиленню Індії та виборі цієї країни як беззастережного лідера в Південній Азії, здатного без будь-якого втручання третіх країн залагоджувати проблеми у взаєминах із Пакистаном. Це впливає як із дій США в сфері військових поставок, так і з підсумків їхньої економічної політики.

Пакистан, що гостро потребував американських військових поставок, з 1966 по 1971 рр. зміг отримати від США лише запчастини і деяку кількість техніки. Будь-які поставання чи оновлення політики в цій сфері постійно затягувалися, американська адміністрація регулярно надавала пакистанцям розмиті обіцянки, однак реальна участь США в зміцненні обороноздатності Пакистану у досліджуваний період виявилася мінімальною.

Пакистано-китайські і пакистано-радянські військові контракти постійно викликали у США невдоволення. Кожен із них М. Айюб Хану та М. Ях'я Хану доводилося підписувати в умовах тиску з боку Вашингтона, а іноді американці в обмін на чергові обіцянки про поставання своєї зброї змушували пакистанців давати запевнення, що «таких придбань із третіх країн більше не буде». Багаторічна історія з танками М-47 вказує якщо не на пряме бажання США запобігти їх придбанню Пакистаном, то принаймні

на неефективність зусиль Вашингтона в спробах забезпечити їх отримання для свого «особливого союзника». Те саме можна сказати й про «одноразовий виняток», який більше зашкодив американо-індійським відносинам, ніж допоміг американо-пакистанським.

До військового розвитку Індії США ставилися по-іншому. Бездоганим з юридичної точки зору контрактам між Нью-Делі і Москвою Вашингтон ніяк запобігти не міг, так само як і впливати на розвиток індійської ядерної програми. Звичайно, спроби перешкодити всьому цьому робилися, але закінчувалися вони, як правило, провалом і погіршенням загальної атмосфери двосторонніх взаємин. Також можна відзначити, що США намагалися як мінімум опосередковано допомагати Нью-Делі в зміцненні кордону з Китаєм (постачання радарної техніки після ослаблення ембарго, надання розвідданих), а після закриття «Бадаберу» ще й перенесли на її територію частину своїх розвідувальних об'єктів.

Закриття бази «Бадабер» теж стало ознакою «згасання» американо-пакистанських відносин. До моменту припинення роботи вона втратила своє початкове значення для США і цілком ймовірно, що 1969 р. вони б самі висловилися за її закриття. Можна припустити, що тривалі переговори і спроби зберегти базу були обумовлені раптовістю й односторонністю рішення Пакистану про її закриття, яке негативно позначилося на іміджі США як великої держави.

В економічній сфері теж помітно американський фаворитизм щодо Індії. У цьому разі під «фаворитизмом» ми маємо на увазі не проіндійську політику США, оскільки такої не було і бути не могло, а перевагу на користь Індії під час вибору між двома ключовими країнами субконтиненту. Разом із цим слід враховувати, що економічною допомогою всіх видів США намагалися просувати свою лінію в Південній Азії, заробляти політичний капітал, а часом і тиснути на уряди заради прийняття сприятливих для Вашингтона рішень.

Американців часто критикують за небажання враховувати інтереси Індії та Пакистану, що вилилося в погіршення відносин з обома країнами за часів Р. Ніксона. Залишаючи за дужками питання про справедливість такої критики, слід звернути увагу на наслідки американської економічної політики для Індії і Пакистану. Індія за допомогою США вийшла на рівень самозабезпечення продовольством, істотно поліпшила стан справ у своєму сільському господарстві і згодом змогла зайнятися іншими питаннями, не відволікаючись на вирішення продовольчої проблеми в умовах стрімкого зростання населення. США активно підштовхували інші країни до надання допомоги Індії в кризові роки, надсилали до інших країн спецмісії для агітації (тобто власноруч виконували роботу індійського МЗС), домагалися в Консорціумі знижок, послаблень і списання боргів Нью-Делі. Так, насамперед, усі ці зусилля були спрямовані на реалізацію інтересів США – стабілізацію ситуації і недопущення економічної, соціальної або військової катастрофи в сусідньому з В'єтнамом регіоні, але це не применшує корисність зусиль Вашингтона для Індії та її економіки.

Також необхідно визнати, що програми допомоги США Індії та Пакистану були ідентичними, але якщо індійські програми і проекти стабільно виконувалися та фінансувалися, то з пакистанськими постійно виникали гальмування та затягування, а деякі проекти взагалі залишилися нереалізованими.

Таким чином, якими б мотивами не керувалися США в 1966-1971 рр., їхні дії помітно допомогли Індії, чого не можна сказати про Пакистан, особливо у військовій сфері. Зважаючи на це, для Вашингтона було б дивним і нелогічним у війні 1971 р. підтримувати ту країну, армії якої він кілька років не давав посилюватися. Відповідно, тезу про «нахил» США в бік Пакистану необхідно або модифікувати й уточнити, або пропонувати до розгляду тезу про те, що американці, які 1971 р. підтримали непідготовлений до війни Пакистан, усвідомлено вели його до поразки та розпаду.

Основні положення розділу викладено в двох публікаціях автора дослідження [111, 114].

Розділ 4. Американський чинник у південноазіатській кризі 1971 р.: від визрівання до врегулювання

На початку 1969 р. до виконання своїх обов'язків узялася нова американська адміністрація на чолі з Р. Ніксоном, яка доволі помітно змінила пріоритети у зовнішній політиці США. Звісно, це вплинуло і на ставлення Вашингтона до проблем Південної Азії.

На період президентства Р. Ніксона в Південній Азії припала низка знакових подій: затяжна політична криза у Пакистані, індійсько-пакистанська війна, створення незалежної Бангладеш і утвердження Індії як безсумнівного лідера регіону. Зазвичай, увага дослідників зосереджується на подіях 1971 р., коли невирішене бенгальське питання призвело до війни між Індією і Пакистаном. Більшість авторів указують на те, що в цей час американці активно допомагали Пакистану і проводили щодо нього політику, яку умовно називають «нахилом» (the tilt). Втім, дослідники нерідко ігнорують контекст, у якому проводилася політика «нахилу», недостатньо вивчають події, що передували кризі та реакцію США на них, не завжди враховують реальне місце Південної Азії в глобальних планах Вашингтона.

У цьому розділі ми ставимо за мету визначити, як розвивалися відносини США з Індією, як американці реагували на певні події в Пакистані; з'ясувати, чи дійсно вони збиралися допомагати йому в конфлікті з Індією; простежити, як змінювалася позиція американської адміністрації впродовж кризи 1971 р. і що дала Пакистану політика «нахилу». Заслуговує на увагу питання про переговори США з КНР і СРСР, які певним чином могли впливати на ситуацію в Південній Азії.

4.1. Загострення ситуації в Південній Азії у 1968-1971 рр.

На той час, коли Р. Ніксон прийшов до влади, США підтримували активні контакти з Індією, продовжували допомагати їй у проведенні «зеленої революції», надавали кредити тощо, однак вже за Л. Джонсона між

двома країнами виникло чимало непорозумінь. Зокрема, США виявляли незадоволення поведінкою Індії на міжнародній арені: вона відмовилася підписувати угоду про нерозповсюдження ядерної зброї [33, docs. 492, 494; 41, 9.02.1968, р. 22; 54, 25.11.1967, р. 1; 207, р. 280; 309, р. 224], разом з СРСР підтримала арабів під час Шестиденної війни 1967 р. [33, d. 450; 127, с. 673], зберігала дружні відносини з Демократичною республікою В'єтнам та її лідером Хо Ши Міном [33, d. 445]. За часів Р. Ніксона Індія засудила введення американських військ у Камбоджу 1970 р. [54, 8.05.1970, р. 4], анонсувала розгортання своєї дипмісії в Ханой до рівня посольства [32, docs. 40, 41; 57, 24.09.1969, р. 3; 66, 11.07.1969, р. A12, 16.10.1969, р. A4; 293, р. 186]. Американці неодноразово вказували, що очікують від Нью-Делі нейтралітету у в'єтнамському питанні, але критика з індійського боку не припинялася [32, docs. 72, 92; 33, docs. 494, 495; 54, 4.04.1969, р. 2; 66, 19.10.1969, р. A2].

Існує думка про те, що американські послы не впоралися зі своїми обов'язками і не змогли «адекватно донести до Індії сутність американської політики» [152, р. 10]. Наприклад, адміністрація США критикувала К. Кітінга (посол у 1969-1972 рр.) за те, що він «надто активно підтримував політику офіційного Нью-Делі» [36, р. 120-121; 41, 28.06.1969, р. 14; 61, 23.03.1970, р. 1].

Індійці головним джерелом напруженості у відносинах зі США вважали свою «занадто самостійну зовнішню політику» [54, 19.06.1969, р. 4; 78, с. 125; 92, с. 197; 96, с. 78; 152, р. 11; 218, р. 9]. Також Нью-Делі був невдоволений тим, що близько 10% обороту рупії опинилося під контролем США (надлишки після проведення торговельних операцій) [32, d. 16]. На сторінках *The Washington Post* вказували, що американці на початку правління Р. Ніксона мали причетність до «деяких внутрішніх проблем Індії», що тільки посилювало атмосферу напруження і недовіри [66, 30.07.1969, р. B15]. Підозрілість щодо американців збільшували й окремі інциденти.

Як би не розгорталися події у Південній Азії, її роль у зовнішній політиці США наприкінці 1960-х рр. постійно знижувалася, і за часів Р. Ніксона це фактично було закріплено у зовнішньополітичному курсі країни – Гуамській доктрині [212, р. 46]. Плани адміністрації Р. Ніксона передбачали певне самоусунення США від багатьох регіональних проблем азійських держав і концентрацію уваги на таких питаннях, як в'єтнамська війна, нафтова дипломатія і політичні маневри для використання протиріч, що виникли між КНР і СРСР [32, d. 40; 169, р. 77; 184, р. 8; 201, р. 76; 293, р. 190].

Небажання втручатися у справи Південної Азії аналітики РНБ США пояснювали тим, що як мінімум до 1995 р. ситуація в цьому регіоні не могла серйозно впливати на безпеку США. Основним інтересом США на субконтиненті РНБ називала «продовження політичної та економічної еволюції Індії та її здатність захистити свій гімалайський кордон». Стосовно Пакистану основна задача була сформульована так: «Щоб його політична та економічна еволюція була конструктивною і не руйнувала індійську. Для цього, серед іншого, Західний Пакистан має примиритися зі Східним» [32, d. 42; 184, р. 8].

Доктрина Р. Ніксона могла створювати додаткові приводи для суперечок між США та Індією, оскільки передбачала, що регіональні кризи в Азії мають припинятися завдяки зусиллям країн–регіональних лідерів, і саме з ними Вашингтон хотів підтримувати дружні відносини [32, docs. 29, 31; 204, р. 65]. У Південній Азії лідером була Індія, проте американці до кінця 1971 р. визнавали це тільки кулуарно [32, docs. 29, 31, 72; 142, р. 41]. Крім того, 1 серпня 1969 р. радник Р. Ніксона з питань національної безпеки Г. Кіссінджер заявив секретарю МЗС Індії Т. Н. Каулю, що США вважають Індію і Пакистан рівними країнами [32, d. 30]. Подібні висловлювання дали деяким авторам привід стверджувати, що Індія та Пакистан певною мірою врівноважували одне одного, і США така конфігурація цілком влаштовувала [91, с. 179; 102, с. 68].

Публічні заяви Г. Кіссінджера дисонували з реальним станом речей: в Індії спостерігалось укріплення центральної влади, економіка розвивалася, врожай 1970 р. виявився рекордним, опозиція до ІНК слабшала, зменшуючи можливість серйозних внутрішньополітичних конфліктів [56, 16.12.1970, 28.12.1970]. Власне, Індія розвивалася саме так, як хотіла американська адміністрація, тоді як Пакистан з 1968 по кінець 1971 р. перебував у стані перманентної політичної кризи.

Ще однією проблемою було те, що лідером Східної Азії США визначили КНР, з якою в Індії в 1960-х рр. були дещо напружені відносини. Кроки Вашингтона щодо налагодження діалогу з КНР були помітні, тоді як прогресу в американо-індійських відносинах не спостерігалось [32, docs. 29, 30]. Індія обережно висловлювала стурбованість спробами зближення США з КНР [32, d. 40; 152, p. 10].

Поступове американо-китайське зближення викликало занепокоєння Індії ще й тому, що посередником між США і КНР став Пакистан, який за свої послуги регулярно просив відновлення військових поставок [32, docs. 31, 32, 46; 316, p. 407]. США, як вже згадувалося вище, не збиралися скасовувати ембарго, але прохання Пакистану все ж таки ускладнювали американо-індійські відносини.

Слід визнати, що Пакистан дійсно відіграв важливу роль у налагодженні американо-китайських контактів. Г. Кіссінджер під час дискусій наприкінці 1960-х рр. стверджував, що для переговорів із Пекіном потрібна столиця-посередник – Париж або Ісламабад, а держсекретар В. Роджерс у червні 1969 р. вказав Ніксону на те, що президент Пакистану М. Ях'я Хан мав контакти з вищим керівництвом КНР [314, p. 95]. Р. Ніксон визначив налагодження відносин із Китаєм як одне з найпріоритетніших зовнішньополітичних завдань та вирішив відрядити Г. Кіссінджера на переговори до Пекіну [32, d, 90]. Спілкування між американською і китайською адміністраціями тоді проходило тільки через М. Ях'я Хана і

МЗС Пакистану – саме вони передавали повідомлення з Вашингтона до Пекіна й у зворотному напрямку [276, р. 75].

Найбільш кризову фазу до війни 1971 р. американо-індійські відносини пройшли на початку 1970 р., коли Індія закрила 5 американських культурних центрів, звинувативши їхній персонал у «небажаній політичній діяльності» [32, docs. 49, 50; 41, 24.02.1970, р. 18; 54, 3.03.1970, р. 6]. США вимагали надати докази звинувачень, але не отримали їх, тож Р. Ніксон доручив розглянути питання про певне скорочення допомоги Індії, однак підкреслив, що хоче «самого невеликого скорочення, а не штурму» у відносинах з Нью-Делі [32, docs. 51, 52].

У скандал із культурними центрами був опосередковано втягнутий і СРСР. Річ у тому, що з 1954 р. Індія не дозволяла іншим державам відкривати культурні центри за межами Делі чи консульських міст, проте дозволила продовжити роботу 5 американських центрів (Лакхнау, Патна, Хайдарабад, Бангалор, Тривандрам) [293, р. 186]. СРСР хотів відкрити аналогічний центр у Тривандрам і домогся дозволу, але в грудні 1969 р. будівля впала, поховавши під завалами 9 робітників [32, d. 47]. Коли деталі історії стали відомі широкому загалу, Індія вирішила водночас і анулювати дозвіл для СРСР, і закрити американські центри [293, р. 187].

Після історії з центрами індійський уряд продовжив тиск на закордонні представництва: у жовтні 1970 р. було заявлено, що Американське агентство міжнародного розвитку тримає в Індії «занадто багато» співробітників, а американські дипломати мають надто тісні стосунки з індійською опозицією, підтримують і фінансують її [32, d. 92]. Частина персоналу агентства відкликали, але звинувачення щодо зв'язків з опозицією США заперечили [32, docs. 92, 97, 112].

Втім, наявні документальні матеріали дозволяють поставити під сумнів правдивість заяв Вашингтону. По-перше, в кількох документах ЦРУ фігурували «місіонери», які знаходилися в найбільш небезпечних районах Південної Азії, знали про таємні постачання зброї та вміло орієнтувалися у

поточній політичній ситуації [55, 31.03.1966; 14.04.1971, 30.07.1971]. По-друге, в одному з документів Держдепартаменту за 1967 рік сказано, що одним з основних інформаторів США про події в Індії стала «друга персона» у Міноборони цієї країни [33, d. 468]. По-третє, є відомості про те, що віцепрем'єр-міністр Індії М. Десаї інформував американців про контакти між урядами СРСР та Індії, за що йому платили 20 тис. дол. на рік [199, p. 451].

Частина авторів пояснює погіршення американо-індійських відносин особистою позицією Р. Ніксона, який прихильно ставився до М. Ях'я Хана і негативно – до І. Ганді [22, p. 270; 32, d. 90; 68, p. 341; 97, с. 160; 314, p. 96]. Прихильники цієї версії пишуть про негостинність прийомів Р. Ніксона в Індії порівняно з Пакистаном під час його візитів у 1960-х рр., наводять історії про взаємні «любов'язності» Р. Ніксона і І. Ганді [30, p. 189; 276, p. 74].

Проте слід розуміти, що зовнішня політика США не будувалася на емоціях президента, зокрема у випадку з «одноразовим винятком» 1970 р.: Р. Ніксон спробував дати Пакистану летальну зброю, але майже всі відомства виступили проти цього та досягли свого. Не варто абсолютизувати і тезу про завжди теплий прийом Р. Ніксона в Пакистані: був зафіксований випадок, коли натовп закидав його машину камінням [41, 20.04.1967, p. 18]. Щоправда, це сталося до обрання Р. Ніксона президентом США.

Перший візит Р. Ніксона до Індії як президента США відбувся влітку 1969 р. в рамках турне по країнах Азії. В Індії його зустріли привітно, оскільки візит збігся у часі з успішним запуском «Аполлона-11», за яким спостерігала чимала кількість індійців. Відповідно, візит Р. Ніксона сприяв тимчасовому покращенню ставлення індійського суспільства до США [54, 29.05.1969, p. 4, 14.06.1969, p. 2, 31.07.1969, p. 6, 4.08.1969, p. 2].

Разом із тим, враховуючи поступове загострення відносин між Індією та Пакистаном, під час турне Р. Ніксон утримувався від надання будь-яких запевнень щодо збереження або послаблення військового ембарго для цих країн [41, 29.05.1969, p. A19, 2.08.1969, p. 1].

Індійсько-пакистанські відносини, як і раніше, були ускладнені через невіршену кашмірську проблему, окремі прикордонні інциденти і періодичні зіткнення між індістами і мусульманами [57, 8.05.1970, р. 3]. Крім того, під час передвиборчої кампанії 1970 р. пакистанські політики декларували гасло «індійської загрози» [57, 16.06.1970, р. 5; 97, с. 180-181].

Чергове загострення стосунків відбулося в лютому 1971 р., коли кашмірські сепаратисти захопили літак рейсу Срінагар – Джамму та змусили пілотів приземлитися в Лахорі. Відпустивши пасажирів, зловмисники затребували визволення з індійських тюрем 30 своїх соратників, але відповіді не дочекалися та підірвали літак [56, 17.02.1971].

Пакистан засудив зловмисників, проте Індія все одно звинуватила в інциденті Ісламабад, почала вимагати компенсацію і заборонила польоти пакистанських літаків над своєю територією [32, d. 113; 38; 54, 17.02.1971, р. 3; 56, 16.02.1971; 66, 5.02.1971, р. А23]. М. Ях'я Хан звернувся до США з проханням вплинути на Індію, щоб вона припинила потік звинувачень, але Р. Ніксон обмежився тим, що закликав обидві країни вирішувати протиріччя шляхом двостороннього діалогу [32, d. 116].

Не можна сказати, що інцидент з літаком на той час був головною проблемою для Пакистану. На початку 1971 р. загострився довготривалий конфлікт між його західною і східною частинами. Населення східної провінції, на відміну від західної, було практично однорідним і складалося переважно з бенгальців.

Бенгальська проблема виникла майже одночасно з самим Пакистаном: хоч пакистанці та бенгальці мали спільну релігію (іслам), західну і східну частину країни відділяли 1500 км території, існували культурні і мовні відмінності. Бенгальці були незадоволені тим, що на розвиток їхньої провінції виділялося замало коштів, а вся реальна влада, контроль над економікою та армією зосереджувався в руках західних пакистанців.

Американська преса звернула увагу на бенгальський рух за автономію у 1966 р., після висунення місцевою партією «Авами ліг» (Народна ліга)

програми «Шість пунктів» [61, 24.04.1966, р. Е4]. Документ містив вимоги щодо федералізації Пакистану, проведення прямих парламентських виборів на основі загального виборчого права, розділення фінансових систем, створення власних воєнних або парамілітарних сил Східного Пакистану тощо [51]. Для західнопакистанських політиків ці вимоги були неприйнятними, тож іще М. Айюб Хан не виключав, що справа може дійти до громадянської війни [57, 22.03.1966; 229, р. 293-294].

Вирішальним фактором, який перетворив локальну проблему на причину масштабного воєнного конфлікту, можна вважати крах режиму М. Айюб Хана, який після перенесеної у 1968 р. хвороби став менше цікавитися державними справами та поступово втрачав важелі впливу [33, d. 502; 55, 19.02.1968, 11.07.1968; 57, 1.12.1968, р. 6; 61, 25.04.1968, р. 7].

М. Айюб Хана критикували за фаворитизм, невдачі у Кашмірі і надмірну зорієнтованість на США, а владу в цілому – за корумпованість і недостатню увагу до вирішення внутрішньодержавних проблем [32, d. 1; 210, р. 296]. Зростання військових витрат випереджало темпи зростання економіки, що призвело до нестачі коштів на імпорт необхідних промислових товарів [126, с. 18]. Результати економічних реформ, проведених за рекомендаціями МВФ і Світового банку, були неоднозначні. З одного боку, макроекономічні показники Пакистану впевнено зростали, а з іншого – на рівні життя населення це майже не відображалось, ціни на товари першої необхідності постійно збільшувалися [61, 19.01.1968, р. 66]. Крім того, спецтрибунал ООН щодо індо-пакистанської суперечки за Качський Ран у лютому 1968 р. вирішив віддати Пакистану лише 10% земель, на які той претендував [41, 20.02.1968, р. 18; 57, 24.02.1968, р. 9; 60].

Військові певний час залишалися вірними М. Айюб Хану, що давало йому високі шанси на збереження влади [32, docs. 1, 2; 55, 14.11.1968]. На користь чинного президента було і те, що практично всі лідери опозиції мали заплямовану репутацію через корупцію, непотизм, аморальну поведінку [32, d. 1]. Єдиним опозиціонером з бездоганною репутацією

залишився экс-маршал авіації А. Кхан [55, 29.11.1968, 4.01.1969; 61, 16.12.1968, р. 5, 21.12.1968, р. 8].

Якщо казати про суспільну підтримку М. Айюб Хана, то можна чітко окреслити дві тенденції. З одного боку, на президента вчинялися замаху, а з іншого – він був одностайно переобраний лідером Мусульманської ліги [41, 11.11.1968, р. 4, 9.02.1969, р. А11]. Армія ж поступово розчаровувалася у головнокомандуючому, бо він поводив себе апатично, тоді як, на думку військових, треба було діяти рішуче [55, 4.12.1968, 7.12.1968, 19.12.1968]. Відповідно, М. Айюб Хану треба було враховувати наявність конкуренції з боку А. Кхана та окремих амбіційних генералів [61, 7.12.1968, р. 9].

Питання було в тому, чи бажає сам М. Айюб Хан залишатися при владі в умовах наростаючого невдоволення та протестів, що супроводжувалися зіткненнями з поліцією і жертвами серед демонстрантів [32, docs. 2, 3, 4; 55, 12.11.1968, 28.12.1968; 57, 14.12.1968. р. 2]. Для відновлення порядку у містах довелося використовувати армію та вводити комендантську годину [32, d. 4; 56, 27.01.1969].

Американці стежили за подіями в Пакистані, і в ЦРУ врешті зробили висновок, що М. Айюб Хан опинився у патовій ситуації: репресії посилювали спротив, а поступки могли розцінюватися як прояв слабкості [56, 30.01.1969; 58, 28.11.1968, р. 82А].

Президент Пакистану обрав шлях поступок, виконав ключові вимоги опозиції [32, d. 6; 56, 21.02.1969, 24.02.1969]. Він вивів із міст армію, скасував комендантські години, звільнив політв'язнів та заарештованих за участь у протестах тощо [56, 3.02.1969, 14.02.1969, 18.02.1969; 61, 15.02.1969, р. 1]. Незважаючи на це, опозиційні лідери відмовилися від зустрічі з президентом, а у Східному Пакистані вперше пролунали припущення про вихід зі складу держави [32, d. 9]. Посольство США й американська розвідка не виключали, що протистояння у східній провінції може завершитися війною і створенням слабкої держави, що легко могла підпасти під вплив Індії, Китаю чи СРСР [32, docs. 17, 18].

Не домовившись з опозицією, М. Айюб Хан оголосив, що не братиме участі у виборах. Після цього він все-таки зустрівся з опозиціонерами, але ті відхилили його пропозицію про надання автономії Східному Пакистану як неприйнятну [32, d. 9; 56, 24.02.1969]. Це підштовхнуло президента до нових поступок: він погодився ввести пряме виборче право і повернутися до парламентського правління [56, 12.03.1969]. Втім, цих заходів виявилось недостатньо, ситуація виходила з-під контролю влади. У Східному Пакистані провінційний уряд фактично передав владу студентським лідерам, проходили страйки, зіткнення протестувальників із силовиками тощо. Лідер «Авами ліг» М. Рахман заявляв про беззмістовність будь-яких поступок, які не вирішували питання про статус його регіону [41, 9.03.1969, р. А8; 56, 13.03.1969, 18.03.1969, 19.03.1969, 24.03.1969].

25 березня 1969 р. М. Айюб Хан добровільно пішов у відставку, призначивши командуючого армією генерала М. Ях'я Хана в. о. президента Пакистану [32, Дос. 14; 66, 26.03.1969, р. А1]. Новий лідер пообіцяв проведення конституційної реформи і підготовку країни до парламентських виборів [56, 25.03.1969, 26.03.1969]. Він заявив, що вважає себе лише тимчасовим керівником держави і планує передати владу цивільним не пізніше, ніж через 2 роки [56, 1.04.1969, 25.04.1969].

Одним із перших рішень М. Ях'я Хана стало введення воєнного стану, але, враховуючи обіцянки щодо виборів, він розглядав його як тимчасовий захід для стабілізації ситуації [32, d. 14]. Також він продемонстрував бажання вирішити проблему статусу Східного Пакистану [56, 28.07.1969]. Наприклад, у серпні 1969 р. М. Ях'я Хан запропонував М. Рахману прем'єрську посаду в обмін на відмову від вимоги про широку автономію, але відповіді не отримав [56, 22.08.1969].

Надалі було здійснено низку кроків, які, на наш погляд, свідчили про відсутність у М. Ях'я Хана намірів перетворювати свій режим на військову диктатуру. Він відмовився запроваджувати цензуру в ЗМІ, не заборонив партії, дозволив відновити діяльність освітніх закладів, погодився знизити

плату за навчання, оголосив про початок боротьби з корупцією, планував розширити представництво бенгальців в органах влади тощо [32, d. 17; 56, 31.03.1969]. Парламентські вибори М. Ях'я Хан призначив на 5 жовтня 1970 р., пообіцявши до кінця того ж року зняти обмеження на політичну діяльність, введені одночасно з воєнним станом [56, 29.11.1969, 31.12.1969].

Загалом США ставилися до нового пакистанського лідера позитивно і пообіцяли продовжити економічну допомогу [32, docs. 18, 23]. Однак сам факт введення воєнного стану створював для американської адміністрації певні труднощі. По-перше, суспільна думка і Конгрес могли виступити проти тісної співпраці з військовим режимом. По-друге, законодавчі норми обмежували військові продажі у випадках, коли вони могли сприяти «озброєнню диктаторів, що спираються на армію» [32, docs. 15, 17].

Виконуючи свої обіцянки, М. Ях'я Хан порівну розподілив між пакистанцями і бенгальцями посади в уряді, оголосив про намір вдвічі збільшити представництво вихідців зі сходу в армії і розширити присутність депутатів із більш населеної східної провінції у національному парламенті (162 місця порівняно зі 138 для західної провінції) [85, с. 172-173].

Однак подібні кроки М. Ях'я Хана або мотиви їх здійснення нерідко перекреслювалися іншими діями, що лише загострювало протистояння. Дійсно, в 1967-1970 рр. пакистанська влада збільшувала частку східної провінції під час розподілу бюджетних коштів, але інколи (наприклад, 1970 р.) це робилося для набуття прихильності США в питанні про надання «одноразового винятку» [61, 3.10.1967, р. 8; 71, с. 27].

Ситуація додатково погіршилася через літні повені 1970 р. М. Ях'я Хан відвідав постраждалі райони, оцінив наслідки і вирішив перенести парламентські вибори на 7 грудня [32, d. 74]. Він сподівався, що це рішення не буде сприйняте як відмова або затягування повернення до цивільного правління, але частина пакистанських політиків саме так це і розцінила, водночас звинувативши президента у намірі «продати країну» США [32, docs. 87, 90; 61, 29.11.1969, р. 3].

У будь-якому разі, в США не вірили, що вибори можуть врегулювати кризу, адже депутатам Національної асамблеї було необхідно за 120 днів від початку своєї діяльності розробити Конституцію, яка б влаштувала обидві частини країни [32, docs. 85, 119]. З огляду на це, у жовтні 1970 р. Нацрозвідка дійшла до висновку, що через деякий час Пакистан «скоріше розпадеться, ніж не розпадеться», а шанси на вирішення конфлікту інтересів «є або незначними, або нульовими» [32, d. 87]. ЦРУ не сумнівалося в перемозі «Авами ліг» на виборах, тож прогнозувало «радикальні економічні і соціальні зміни» у випадку різкого зростання представництва Східного Пакистану в органах влади [56, 9.12.1970].

Потенційним випробовуванням для двох частин Пакистану на можливість домовитись стала ліквідація наслідків стихійного лиха: 12 листопада 1970 р. східну провінцію вразив штормовий циклон «Бхола», який, окрім руйнувань і масової загибелі людей, призвів до поширення епідемій тифу і холери [61, 18.11.1970, р. 1]. Одразу після катастрофи Р. Ніксон доручив надіслати до постраждалих районів продовольство і матеріальну допомогу, надав для різноманітних операцій 10 розвідувальних гвинтокрилів і 50 моторних катерів [32, docs. 96, 101]. Пізніше Р. Ніксон стверджував, що Східний Пакистан у листопаді 1970 р. зіткнувся з «найбільшою природною катастрофою цього століття, якщо не всієї писемної історії» [46, р. 5].

Повільна реакція пакистанського уряду на події у східній провінції викликала невдоволення у США, бо Ісламабад заздалегідь отримував від американців попередження про циклон [32, d. 100; 41, 21.11.1970, р. A20]. Станом на 16 листопада 1970 р. Західний Пакистан не надіслав до Східного будь-якої допомоги, а надані американцями транспортні літаки С-130 залишалися у Равалпінді [310, р. 26]. У Вашингтоні знали, що уряд Пакистану проявляє байдужість не вперше: у травні 1964 і грудні 1965 р. під час менш руйнівних для східної провінції циклонів чиновники поводитися так само [56, 17.12.1965].

Пасивність центрального уряду очікувано викликала невдоволення серед бенгальців [32, d. 98]. Вони стверджували, що жертвами катаклізму стали понад 1,5 млн осіб, і більшість із них – через недбалість уряду. Проте американські дипломати вказували, що подібні звинувачення є надуманими, а цифри бенгальці умисно завищили для привернення додаткової уваги до себе [22, p. 275; 32, d. 102; 66, 27.11.1970, p. A10].

Офіційні дані від Ісламабаду різнилися: в період з 15 по 20 листопада чиновники називали цифри від 55 до 500 тис. загиблих [41, 15.11.1970, p. 1, 16.11.1970, p. A5, 18.11.1970, p. A1, 20.11.1970, p. A15; 61, 17.11.1970, p. 1, 20.11.1970, P. 1]. 25 листопада представник уряду Пакистану заявив про 168 тис. загиблих, тоді як американська розвідка доповідала про 500 тис. [32, d. 95].

Слід зазначити, що М. Ях'я Хан для подолання наслідків циклону попросив у Великобританії 3 кораблі з 7 гвинтокрилами, кількома малими човнами та фабрикою з очищення води на борту [32, d. 99]. Після жорсткої критики він поїхав до Східного Пакистану і почав особисто контролювати хід рятувальної операції [32, d. 101].

За підсумками операції США надали Пакистану допомоги на 9 млн дол., перевезли понад 450 тис. тон продовольства і готувалися виділити ще 400 тис. тон зерна [32, d. 107; 66, 26.11.1970, p. A1]. Завдяки своїм діям і піар-кампанії, що їх супроводжувала, американці отримували додаткові репутаційні бали [41, 22.11.1970, p. 3; 54, 29.11.1969, p. 21].

У середині грудня інтерес преси і політиків до наслідків «Бхоли» знизився, тож на перший план вийшли підсумки виборів до Національної асамблеї Пакистану та регіональних асамблей [66, 19.12.1970, p. A18]. В історії Пакистану це були перші загальні вибори, на яких могло проголосувати близько 40 млн виборців [41, 7.12.1970, p. A5].

У західній частині країни перемогу здобула «Пакистанська народна партія» З. А. Бхутто, у східній – «Авами ліг» М. Рахмана (288 з 300 місць). Остання отримала більшість і у національному парламенті (160 місць із

300), а разом із нею – можливість забезпечити Східному Пакистану автономію [32, d. 104]. Коментуючи результати виборів, директор Бюро розвідки і досліджень Держдепартаменту Р. Клайн припустив, що коли у майбутній Конституції Пакистану не буде відображено прийнятний для східної провінції рівень автономії, то вона просто оголосить про вихід зі складу країни [275, р. 4; 312, р. 1103].

Як і очікувалося, З. А. Бхутто і М. Рахман не змогли дійти згоди щодо проекту Конституції, а М. Ях'я Хан наполягав, що не віддасть владу цивільним ціною розпаду країни [32, d. 118]. США намагалися не втручатися, але вирішили для себе, що розпад Пакистану суперечить їхнім інтересам, оскільки у Вашингтоні побоювалися, що нова держава буде ворожою до американців і дружньою до СРСР [242, р. 325]. Тож ми вважаємо за доцільне казати про те, що американська адміністрація виступала за єдність Пакистану не заради підтримки Ісламабаду, а заради збереження статус-кво в тій частині Південної Азії, яка розташовувалася поруч із проблемними для США В'єтнамом, Лаосом і Камбоджею.

Відсутність компромісів змусила М. Ях'я Хана відтермінувати початок роботи Національної асамблеї, що викликало хвилю критики у Східному Пакистані [64, d. 10; 71, с. 28-29]. Надалі він не змінив своєї позиції, і 1 лютого 1971 р. пригрозив надати КНР порт у Бенгальській затоці, щоб китайці допомогли у придушенні східнопакистанської опозиції [312, р. 1103].

США в той час вже налагоджували свої відносини з КНР, тож цю заяву пакистанського президента залишили без уваги – Ісламабад ще був потрібен американцям як посередник, відносини з яким псувати не варто. Вашингтон не звертав уваги на антиамериканські настрої пакистанського суспільства [294, р. 35]; не скористався тим, що більшість бенгальських партій була позитивно налаштована до США; не сповістив бенгальців про підготовку пакистанської армії до силової операції «Прожектор» у Східному Пакистані, хоча і знав про неї [290]. Навпаки, Дж. Фарланд попередив М. Рахмана, що

занадто активні дії «Авамі ліг» не отримують підтримки з боку США [89, с. 71].

Втім, провину за початок силової операції «Прожектор» не можна покласти лише на М. Ях'я Хана і пакистанський генералітет. На нашу думку, З. А. Бхутто і М. Рахман своєю непоступливістю сприяли доведенню ситуації до критичного стану, тоді як М. Ях'я Хан не припиняв спроб врегулювати суперечки мирним шляхом [54, 27.02.1971, р. 1; 56, 17.02.1971]. По мірі загострення протиріч у нього залишалось два можливих варіанти дій: зберегти єдину країну з непрацюючою політичною системою чи дозволити Східному Пакистану стати незалежним [56, 20.02.1971].

Президент Пакистану регулярно пропонував політичним лідерам зустріч для обговорення проблемних питань, але не зумів домогтися позитивної відповіді і призначив відкриття роботи Національної асамблеї на 25 березня 1971 р. [56, 4.03.1971, 6.03.1971]. М. Рахман відмовлявся від зустрічей, бо вважав, що вихід з кризи стане можливим лише після скасування воєнного стану і формування окремих урядів у Східному і Західному Пакистані [56, 8.03.1971, 13.03.1971, 16.03.1971].

Остання спроба домовитися була здійснена М. Ях'я Ханом у середині березня 1971 р., коли він приїхав на переговори з М. Рахманом до Дакки [56, 10.03.1971, 12.03.1971, 15.03.1971], згодом до них приєднався З. А. Бхутто [56, 20.03.1971, 22.03.1971].

За даними ЦРУ, учасники переговорів домовилися про скасування воєнного стану, початок роботи цивільних регіональних урядів, створення тимчасового загальнонаціонального Кабміну і погодилися на ще одне відтермінування запуску Національної асамблеї [56, 23.03.1971]. Однак 24 березня М. Рахман заперечив наявність будь-яких домовленостей, а наступного дня у Східному Пакистані почалася воєнна операція «Прожектор», спрямована на силове придушення бенгальського руху [56, 23.03.1971]. У перші дні до неї залучили 33 тисячі військових (при загальній кількості населення провінції в 60 млн чоловік), а у вересні чисельність

пакистанського контингенту зросла до 70 тис. чоловік [15; 23.04.1971, 14.09.1971].

Операція була негативно сприйнята американською суспільною думкою і частиною адміністрації [17, с. 129; 54, 30.06.1971, р. 5; 64, d. 2; 149, р. 10]. Пакистанці повністю заборонили політичну діяльність і визнали протизаконним оголошений бенгальцями тритижневий бойкот центрального уряду, в різних районах провінції почалися сутички між армією і місцевими жителями [56, 26.03.1971]. М. Рахмана звинуватили у зраді і заарештували, а інші лідери тепер вже забороненої «Авами ліг» втекли до Індії і там 26 березня оголосили про незалежність Бангладеш [69, с. 458]. М. Ях'я Хан поясняв населенню, що введення військ у Східний Пакистан було необхідною умовою для збереження єдності країни [56, 27.03.1971].

Американське генконсульство в Дацці зробило висновок, що армія діє «занадто жорстоко», цілеспрямовано здійснює облави на членів «Авами ліг» і бенгальську інтелігенцію, що її підтримувала [56, 28.03.1971, 29.03.1971]. Таку поведінку військових генконсул США А. Блад назвав «вибірковим геноцидом», жертвами якого в перші дні стало приблизно 4-6 тис. осіб [64, docs. 1, 5]. Дипломат закликав американську владу засудити дії Ісламабаду і почати евакуацію американців з регіону [66, 7.06.1971, р. А8; 161, р. 293]. Емоційність листів-звернень коштувала генконсулові посади – його місце в червні зайняв Г. Співак [22, р. 296-297; 30, р. 178; 64, docs. 7, 8; 195, р. 82].

Посольство США в Ісламабаді було незгодне з думкою дипломатів даккського генконсульства [129, р. 2995]. Посол США в Пакистані Дж. Фарланд, який товаришував з М. Ях'я Ханом, пропонував обмежитися «глибокою стурбованістю». В той же час посол США в Індії К. Кітінг підтримував позицію А. Блада, вимагаючи термінового засудження операції «Прожектор» і введення повного ембарго на військові постачання Пакистану [22, р. 274; 64, d. 5; 195, р. 81].

Держдепартамент був солідарним з думкою К. Кітінга, а в Конгресі були занепокоєні використанням у Східному Пакистані американської

зброї. Представники Білого дому у відповідь говорили про можливість її використання Пакистаном для забезпечення внутрішньої безпеки і територіальної цілісності [136, р. 46]. Постпред США в ООН Дж. Буш наполягав, що Вашингтон не підтримує операцію і вжив заходів щодо припинення економічної і військової допомоги Пакистану, тому критика щодо «потурання» пакистанцям є несправедливою [31, р. 165; 64, d. 30; 73, с. 239-240; 99, с. 20; 190, р. 124; 247, р. 72; 256, р. 245; 312, р. 1104].

Варто відзначити, що Р. Ніксон і Г. Кіссінджер виявилися фактично єдиними впливовими американськими політиками, що виступили за «нахил» до Пакистану і мовчазну згоду з «Прожектором» – в Конгресі і Держдепартаменті були впевнені, що реальна незалежність Бангладеш неминуча і що утворення «прозахідної» держави замість Східного Пакистану ніяк не впливало на інтереси США у Південній Азії [226, р. 92; 314, р. 177]. РНБ також запропонувала розглянути питання про те, чи не був розділ Пакистану на дві частини так само вигідним для США, як і існування єдиної країни, однак Г. Кіссінджер цю пропозицію відхилив [312, р. 1104]. Для громадськості більш помітними були саме зусилля Р. Ніксона і Г. Кіссінджера у негласній підтримці Пакистану, через що в Індії стрімко зростали антиамериканські настрої [41, 4.07.1971, р. 6; 140, р. 536]. Але навіть такий розклад викликав претензії з боку Ісламабаду: пакистанцям не подобалася критика з боку американської преси [54, 27.03.1971, р. 10; 56, 30.03.1971; 136, р. 45].

Ситуація у Східному Пакистані викликала обурення і в Індії. Вже 28 березня один з високопоставлених індійських військових говорив американському дипломату в Калькутті, що армія Індії може постачати бенгальцям зброю та амуніцію, а також готує план вторгнення у Східний Пакистан і не виключає його реалізації [56, 28.03.1971].

В публічному полі індійська влада тоді обмежилася резолюціями солідарності з бенгальцями та зверненнями до ООН, і тільки 28 квітня звинуватила пакистанських військових у перетині кордону і вбивстві 5

індійців, що не хотіли видавати місцезнаходження бенгальських партизан («мукті бахіні»), які втекли до Індії [56, 1.04.1971; 66, 28.04.1971, р. А1]. Якщо ж хтось звинувачував у перетині кордонів Індію, то з боку Нью-Делі одразу виникали заперечення [57, 2.04.1971, р. 2].

Г. Кіссінджер розраховував, що до травня 1971 р. пакистанські війська зуміють здолати погано організований бенгальський рух, але армії вдалося відновити контроль лише над великими містами, в яких проживало не більше 10% населення Східного Пакистану [61, 26.03.1971, Р. 2; 64, d. 9; 312, р. 1104]. Крім того, пакистанські військові не відрізнялися дисциплінованістю: було зафіксовано два випадки, коли вони пограбували американців, задіяних у роботі лабораторії з вивчення холери в Дацці [56, 4.04.1971].

Поступово американська адміністрація окреслила свої задачі щодо ситуації у Східному Пакистані: було вирішено, що США будуть домагатися підписання між конфліктуючими сторонами проміжної угоди, що дозволить створити основу для надання автономії Східному Пакистану [64, d. 9; 312, р. 1105]. У Білому домі вважали, що така тактика дозволяла при мінімальному втручанні тиснути на М. Ях'я Хана і при цьому зберегти нормальні відносини з Пакистаном [169, р. 78; 246, р. 561; 247, р. 73; 278, р. 16; 300, р. 211]. Г. Кіссінджер звернув увагу на те, що Ісламабад не поспішає йти назустріч опонентам і своєю непоступливістю може довести кризу до повномасштабної війни з Індією [64, d. 23]. Держдепартамент також не виключав можливість початку воєнного конфлікту і попереджав, що в ньому можуть узяти участь СРСР і КНР [64, d. 12].

За цих умов викликали питання американські військові постачання Пакистану, які тоді обмежувалися переважно нелетальним обладнанням [212, р. 53]. Адміністрація США запевняла, що після початку «Прожектора» жодних постачань не було і не планувалося, однак преса регулярно писала про протилежне [61, 10.04.1971, Р. 1, 16.04.1971, Р. 4]. Щоб прояснити ситуацію, 6 квітня 1971 р. США офіційно ввели повторне ембарго,

погодившись зняти його тільки після врегулювання ситуації у Східному Пакистані, через що у «підвішеному» стані опинилися постачання на 35 млн дол. [64, docs. 22, 30; 294, p. 35]. Незважаючи на це, журналісти продовжували виявляти нові випадки постачань [41, 25.06.1971, p. 11; 58, 8.07.1971, p. 12; 66, 23.06.1971, p. A23]. К. Кітінг і посол Пакистану в США А. Хілалі у відповідь закликали «не вірити всьому, що пишуть у ЗМІ» [4, арк. 132, 134-136; 54, 31.08.1971, p. 2].

Сенатор Е. Кеннеді, категоричний противник «Прожектора», підрахував, що з березня по вересень 1971 р. до Пакистану за старими ліцензіями було надіслано військового обладнання на 3,8 млн дол., тоді як його колега Ф. Черч заявляв про 35 млн дол. [61, 7.12.1971, p. 16; 64, d. 17; 89, с. 75; 311, p. 298]. Усі ці суми Білий дім приписував «бюрократичним тонкощам» і запевняв, що проти жителів Східного Пакистану американська зброя не застосовувалася [66, 23.06.1971, p. A2, 25.06.1971, p. A23, 30.06.1971, p. A17; 198, p. 18; 247, p. 72].

Представники РНБ виправдовували продовження постачань за старими ліцензіями тим, що повне ембарго буде розцінене Пакистаном як спроба втручання в його внутрішні справи і заблокує спроби досягти нормальних умов повернення біженців [64, docs. 17, 23; 311, p. 298-299; 312, p. 1107; 66, 29.06.1971, p. A16]. Пізніше, вже під час індо-пакистанської війни, Г. Кіссінджер рекомендував правителям Ірану та Йорданії «сміливо надсилати» до Пакистану винищувачі F-104 і пообіцяв надіслати літаки їм на заміну [276, p. 77]. Рекомендація була виконана, але дані про неї потрапили до преси та викликали скандал [61, 29.03.1972, P. 1].

Постачання через треті країни робилися таємно, а у публічному полі американці 8 листопада заявили про введення повного ембарго [31, p. 163-164; 41, 9.11.1971, p. A10; 64, d. 16]. Індія в цей же проміжок часу мала отримати 5 тис. тон радянського військового обладнання, тож такий контраст викликав обурення в Пакистані, і надалі ембарго сприймалося

пакистанцями як один з факторів, що посприяли розпаду країни на дві частини [66, 11.11.1971, р. А5; 277, р. 42].

Крім того, з 5 серпня 1971 р. зусиллями Конгресу було заблоковано й економічну допомогу Пакистану (75-80 млн дол. кредитів) [71, с. 68; 300, р. 211]. Нью-Делі вимагав цього як мінімум з червня, тож рішення Конгресу можна вважати таким, що відповідало інтересам Індії [66, 20.06.1971, р. В6]. Найактивніше за замороження допомоги Пакистану виступали сенатори Ф. Черч і У. Саксбі, а от Р. Ніксон був проти, адже сподівався використати ці кредити як важіль впливу на М. Ях'я Хана [4, арк. 157-159; 61, 28.06.1971, Р. 2; 66, 9.06.1971, р. А18]. Також президент США вважав, що замороження економічної допомоги погіршить становище біженців зі Східного Пакистану [46, р. 849].

Зазвичай дослідники вважають, що військові постачання були одним із проявів політики «нахилу» до Пакистану, але, на нашу думку, вони завдавали Пакистану більше шкоди, ніж користі. По-перше, постачання на 35 млн дол. не могли нівелювати військове відставання Пакистану від Індії. По-друге, дані про американські постачання наносили Пакистану репутаційні втрати в очах світового співтовариства, навіть якщо отримуване обладнання не мало жодних стосунків до операції «Прожектор». По-третє, порушенням ембарго США могли створити в Пакистані ілюзію, що він буде підтриманий Вашингтоном у випадку війни з Індією. По-четверте, постачання могли відволікти Ісламабад від усвідомлення того, що обладнання стало свого роду подякою за сприяння у налагодженні зв'язків з китайцями та не було реальною допомогою на випадок воєнного конфлікту.

У зв'язку з цим слід відзначити ще один аспект проблеми. Мотиви замороження допомоги Пакистану загалом зрозумілі, але у США були підстави вжити подібних обмежувальних заходів і щодо Індії, яка практично з перших днів операції «Прожектор» допомагала бенгальським партизанам [29, 6.12.1971, р. 4; 57, 26.11.1971, р. 3]. Спочатку ЦРУ вказувало на це на

рівні припущень, але згодом звіти стали більш конкретними: Індія постачала партизанам зброю, навчала їх та давала прихисток на своїй території [4, арк. 157-159; 41, 16.08.1971, р. А5]. Власне, Індія не приховувала цього, але США все одно обмежилися критикою і не ввели жодних санкцій [56, 7.04.1971, 10.04.1971, 14.04.1971, 13-15.10.1971, 28.10.1971].

Таким чином, напередодні операції «Прожектор» американці намагалися поводитися як сторонні спостерігачі, що не втручаються у внутрішні справи Пакистану, не поспішаючи ані допомагати, ані активно засуджувати дії пакистанської влади. Аналогічно щодо Пакистану адміністрація діяла і після 25 березня 1971 р., що цілком відповідало доктрині Ніксона – мінімальне втручання в конфлікти на території Азії. Конкретних прикладів допомоги Пакистану, окрім обмежених військових постачань, навести неможливо, однак навіть нейтралітет і невтручання, до яких поки що схилялися Р. Ніксон і Г. Кіссінджер, сприймалися багатьма іншими членами адміністрації, Конгресом і суспільством як ознака «нахилу». Що стосується відносин США з Індією, то вони були зіпсовані раніше за початок кризи в Пакистані, тож подальшу антиіндійську риторику Р. Ніксона навряд чи варто оцінювати тільки як прояв схильності до Пакистану.

4.2. Інтернаціоналізація бенгальської кризи та дії США під час індо-пакистанської війни

На початку літа 1971 р. криза у Пакистані почала виходити за рамки «внутрішнього конфлікту», адже з кожним днем збільшувалася ймовірність початку індійсько-пакистанської війни, а США та СРСР, бажаючи її попередити, активізували свої дипломатичні зусилля. Опосередковано причетною до конфлікту виявилася КНР, що влітку 1971 р. почала проводити переговори з США.

У червні 1971 р. рух «мукті бахіні», незважаючи на допомогу Індії, опинився на межі знищення, тож М. Ях'я Хан закликав своїх співвітчизників подякувати Богові за успіх операції «Прожектор». Після низки таких заяв Дж. Фарланд порекомендував керівництву США відмовитися від будь-яких дипломатичних зусиль, адже, на його думку, справа все одно мала закінчитися війною [195, р. 82]. Г. Кіссінджер теж закликав до невтручання, вважаючи, що активні дії можуть призвести лише до втрати важелів впливу на Пакистан [64, d. 13].

Всупереч цим закликам, влітку і восени 1971 р. США послали свою увагу до Південної Азії та ініціювали низку переговорів з індійськими, пакистанськими, бенгальськими, радянськими і китайськими політиками [78, с. 120; 275, р. 3]. Метою цих переговорів представники Білого дому вважали саме недопущення нової індо-пакистанської війни [64, d. 21].

Переговори з бенгальським урядом у вигнанні виявилися невдалими. За однією з версій, вони були припинені через тиск на цей уряд з боку індійців, а за іншою – через те, що бенгальці не надали своєму представнику повноважень на ведення діалогу з США, бо той пішов на контакт з американцями з власної ініціативи [30, р. 188; 89, с. 73; 275, р. 6-8; 281, р. 194; 312, р. 1108-1109].

Переговори з Індією також не дали очікуваних результатів. Під час свого візиту до цієї країни влітку 1971 р. Г. Кіссінджер оголосив, що захист Індії не входить до системи військових зобов'язань США, але пообіцяв підтримку у разі агресії з боку КНР [30, р. 177; 64, docs. 14, 15; 71, с. 37]. Прибувши після цього до Пакистану і оцінивши ситуацію, Г. Кіссінджер охарактеризував становище М. Ях'я Хана і його режиму як «плачевне», бо шляхи рішення кризи так і не були знайдені [53, d. 22; 64, d. 25].

Візит І. Ганді до США та її зустріч із Р. Ніксоном (листопад 1971 р.) теж завершилися безрезультатно [255, р. 55]. У цьому випадку деякі автори знову вказують на взаємну неприязнь лідерів як на причину провалу переговорів [175, р. 340; 255, р. 57; 293, р. 198]. На нашу ж думку, в умовах

регіональної кризи, що зайшла в глухий кут, інший підсумок переговорів був малоімовірний.

Р. Ніксон та І. Ганді не дійшли згоди щодо строків вирішення кризи: перший відводив на це два роки, тоді як індійський прем'єр наполягала на необхідності негайних дій [41, 4.11.1971, р. 2; 179, р. 336]. Індія була проти американської пропозиції про взаємне з Пакистаном відведення військ від кордону, а США вважали неприйнятною вимогу Нью-Делі про виведення пакистанських військ зі Східного Пакистану [66, 21.10.1971, р. А15; 242, р. 336]. Сам Р. Ніксон пізніше визнавав, що І. Ганді діяла відповідно до інтересів Індії [42, р. 525; 64, d. 27; 78, с. 121; 129, р. 2995].

Одним із ключових факторів, що серйозно загострив стосунки і призвів до початку війни між Індією і Пакистаном, став масовий відтік населення з району проведення операції «Прожектор». Біженці оселялися переважно в прикордонних, слаборозвинутих регіонах Індії. Причиною міграційної кризи називають репресії, використання військової техніки в рамках «Прожектора» [56, 31.03.1971] та скорочення господарської активності внаслідок бойових дій [56, 10.04.1971, 12.04.1971, 14.04.1971, 28.05.1971]. Збитки місцевій економіці наносили як пакистанські військові, так і бенгальські партизани, які атакували лінії електропередач, підприємства чайної і джутової промисловості, готелі, мости тощо [56, 21.07.1971, 22.07.1971, 27.07.1971, 17.08.1971, 3.09.1971, 17.09.1971, 1.10.1971].

Пакистанська влада на ускладнення гуманітарної ситуації практично не реагувала, і лише з червня почала подавати запити про гуманітарну допомогу [56, 7.06.1971, 25.09.1971, 8.11.1971]. Іноземні донори надавали її, але будь-які інші запити відхиляли, бо з'ясувалося, що частина допомоги, отримана Пакистаном після штормового циклону 1970 р., пішла на військові потреби [56, 7.06.1971, 23.06.1971, 21.07.1971].

На початку червня в Індії перебувало вже близько 5 млн біженців. Сотні прибульців щоденно вмирали від недоїдання та холери, епідемія якої з таборів біженців розповсюдилася на всю Західну Бенгалію [66, 10.06.1971,

р. А24; 311, р. 295]. 17 червня в Індії заявляли вже про 6 млн біженців, але посольство США вважало більш реальною цифрою в 4 млн [64, d. 13; 312, р. 1106].

Держдепартамент спочатку хвалив Індію за стриманість у реагуванні на наплив біженців, однак у Раді національної безпеки пізніше стверджували, що Нью-Делі намагався зробити з цієї проблеми привід для війни з Пакистаном [4, арк. 82; 57, 30.10.1971, р. 3; 64, d. 19]. Дійсно, по мірі прибуття біженців в Індії зростала кількість офіційних осіб, які вважали ймовірним початок воєнної інтервенції у Східний Пакистан [56, 21.05.1971, 9.06.1971, 23.10.1971]. Існує думка, що Нью-Делі міг розцінювати наплив біженців в економічно найвідсталіші райони країни як форму непрямой агресії з боку Пакистану [311, р. 303].

За приблизними підрахунками, на утримання біженців упродовж другої половини 1971 р. треба було зібрати 400 млн дол., однак на початку липня міжнародне товариство надало лише 120 млн дол., з них 70,5 млн – США [56, 11.07.1971]. Р. Ніксон наполягав, що його країна має допомогти біженцям і залучити до цього інші держави [46, р. 1151; 61, 3.06.1971, р. 16; 64, d. 21]. Американці постачали до таборів продовольство, вакцини і медикаменти, допомагали у транспортуванні прибулих у менш населені штати, надавали засоби пересування співробітникам ВООЗ, гвинтокрили, вантажівки тощо [26, 10.08.1971, р. А6; 31, р. 171; 41, 19.07.1971, р. 4; 57, 18.07.1971, р. 2; 66, 9.06.1971, р. А18, 13.06.1971, р. А16]. Зокрема, американці брали участь у перевезенні біженців з Трипури, куди прибули 500 тис. чоловік при загальному населенні штату в 1,55 млн чоловік [4, арк. 72; 44]. Водночас США продовжували надсилати продовольчу допомогу постраждалим від циклону 1970 р. [26, 5.01.1971; 61, 20.09.1971, Р. 4].

Необхідно враховувати, що допомога США не могла зняти економічного навантаження з Індії, і це призводило до звинувачень на адресу американців у неефективності їхньої діяльності з боку переважно

індійських авторів і мемуаристів [4, арк. 157-159; 30, р. 178; 38; 78, с. 120; 217, р. 61]. Пакистанські дослідники, навпаки, вважали допомогу США біженцям суттєвою, бо на неї було виділено понад 250 млн дол. [64, docs. 12, 23, 30, 31; 133, р. 14; 297, р. 78]. Таку ж суму Р. Ніксон просив у Конгресу виділити додатково в разі необхідності [31, р. 165]. Він же заявляв, що США «дали біженцям більше, ніж усі інші нації разом узяті» [46, р. 1151; 151, р. 33].

У свою чергу, конгресмени продовжували критикувати дії Білого дому. Сенатори Е. Кеннеді і К. Галлахер виступили проти багатомільйонного проекту Американського агентства міжнародного розвитку, спрямованого на переконання біженців повернутися додому за гроші, і його реалізацію було відкладено [242, р. 333]. Деякі сенатори, зокрема Е. Кеннеді і Ч. Персі, особисто побували в таборах біженців, після чого ще активніше наполягали, що «репресії у Східному Пакистані мають припинитися» [54, 15.09.1971, р. 16].

У серпні кількість біженців сягнула 7 млн осіб, тож І. Ганді заявила, що ситуація виходить з-під контролю попри всі зусилля індійського уряду [64, docs. 22, 24; 312, р. 1107]. Утримання біженців коштувало 2-3 млн дол. на добу, що створювало відчутне навантаження на індійський бюджет – країні довелося на 20% знизити витрати на розвиток економіки і підіймати податки [56, 5.06.1971; 57, 21.05.1971, р. 3; 57, 8.07.1971, р. 2; 66, 29.05.1971, р. А13; 71, с. 33; 146, р. 176].

За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці 1971 р. в Індії знаходилося 9,7-9,8 млн біженців [109, с. 290; 310, р. 28; Додаток 3]. Їх масований наплив нерідко викликав невдоволення серед місцевого населення, зважаючи на те, що зі Східного Пакистану прибувало чимало мусульман, а це могло призвести і до зіткнень на релігійному ґрунті [56, 28.04.1971, 11.07.1971, 1.10.1971, 14.05.1971, 15.06.1971].

Позиція М. Ях'я Хана щодо біженців була доволі суперечливою. Навесні, закликаючи біженців повертатися додому, він визнавав, що їхня

кількість становить 3,3 млн осіб [56, 23.05.1971]. Тоді його дані збігалися з індійськими, але коли Нью-Делі заявляв уже про 9-10 млн біженців, Ях'я Хан знову наполягав на цифрі 3,3 млн [156, р. 750], а наприкінці жовтня – 2 млн, хоча становище у Східному Пакистані впродовж року тільки погіршувалося [56, 1.11.1971]. Подив світової спільноти викликала і поведінка пакистанської адміністрації в цілому: вона критикувала Індію за прийом біженців, і, осилаючись на свою обіцянку про амністію для бенгальців, вимагала, щоб індійці переконали прибульців повернутися додому [56, 20.06.1971; 66, 28.05.1971, р. А23].

Не менш важливим під час вивчення південноазіатської кризи 1971 р. є дослідження впливу «китайського фактора». Можна стверджувати, що США самі посприяли залученню КНР у перебіг кризи, адже вели діалог з Пекіном через Ісламабад [53, d. 25; 96, с. 74; 97, с. 159; 127, с. 691; 177, р. 140]. Передусім це стосується таємного візиту Г. Кіссінджера до Китаю, під час якого він погодив прибуття Р. Ніксона в Пекін у 1972 р [191, р. 27; 314, р. 57].

Візит Г. Кіссінджера до КНР відбувся під час його літнього туру по країнах Південної Азії. Перебуваючи в Ісламабаді, радник Р. Ніксона раптово «захворів і поїхав на лікування» до гірських районів Пакистану, звідки й вилетів до Китаю на пакистанському літаку [276, р. 75]. Про деталі місії Р. Ніксон розповів під час телезвернення 15 липня, і це стало медійною сенсацією [284, р. 404].

Індія на офіційному рівні висловила схвалення зусиллям США, хоч у неї і були приводи для невдоволення: візит Г. Кіссінджера вважався таємним, однак індійське керівництво завчасно про нього дізналося [34]. Відповідно, індійці сприйняли підготовку і саму суть місії Г. Кіссінджера як прояв зміни політики США в Азії та перешкоду нормалізації відносин [89, с. 75].

Після перемовин Г. Кіссінджера у Пекіні американці стали доброзичливо ставитися до постачань китайського військового обладнання

Пакистану, з чого американський спеціаліст у сфері ВМС А. Хайнс зробила висновок про те, що Білий дім тоді хотів налагодити відносини з КНР більше, ніж зберегти їх з Індією, яка завжди виступала проти іноземних військових поставок для Пакистану [64, d. 23; 198, p. 17]. Подібний стан справ цілком відповідав доктрині Р. Ніксона: США налагоджували контакти з беззаперечним лідером Східної Азії, пожертвувавши відносинами з менш пріоритетним партнером на той момент – Індією.

Позиція пакистанців була іншою. Вони вважали, що зробили для США величезну послугу і можуть розраховувати на посилення американської підтримки [232, p. 3; 290]. У реальності все було навпаки: після візиту Р. Кіссінджера до Китаю Пакистан втратив своє значення як країна-посередник. Спершу американо-китайські контакти здійснювалися через американське і китайське посольства в Парижі, а наприкінці 1971 р., коли КНР вже стала членом ООН, прямі переговори могли проходити і в Нью-Йорку [156, p. 756; 293, p. 196; 314, p. 179]. Єдине, що могло створити серйозні проблеми для Білого дому, – крах Пакистану до моменту, коли він ще був потрібний як посередник, але цього не сталося [301, p. 12; 312, p. 1105, 1107].

З огляду на все це, цілком обґрунтованою виглядає версія про те, що «нахил» США до Пакистану за своєю суттю був «нахилом» до КНР [255, p. 68; 276, p. 75]. Пізніше Г. Кіссінджер визнавав, що і сам не вірив у здатність Західного Пакистану утримувати Східний, не планував допомагати Ісламабаду в цьому і розглядав останнього суто як сполучну ланку в американо-китайських контактах [314, p. 178]. Чимало авторів вважають, що прихильність Р. Ніксона до Пакистану взагалі була результатом зусиль М. Ях'я Хана в організації американо-китайських контактів [4, арк. 125-126; 64, d. 36; 78, с. 120; 133, p. 14; 152, p. 15; 169, p. 77; 195, p. 81; 201, p. 76; 219, p. 8; 294, p. 34; 311, p. 297, 303].

Індія за цих умов пішла на підписання договору про дружбу і співробітництво з СРСР, яке відбулося 9 серпня 1971 р. [8; 161, p. 294; 244,

р. 1058]. Незадовго до підписання документу індійці вдалися до критики США і Пакистану, звинувативши Вашингтон у тому, що він своїми діями сам підштовхнув Нью-Делі до зближення з Москвою [4, арк. 110; 41, 11.08.1971, р. А4; 57, 28.07.1971, р. 2; 267, р. р. 207].

Угода мала консультативний характер, але США розкритикували її та розцінили як засіб попередження атаки Пакистану чи Китаю на Індію [17, с. 129; 68, р. 347; 71, с. 39; 251, р. 253; 311, р. 296]. Прем'єр-міністра Індії було звинувачено у відході від принципів неприєднання і попереджено про можливе скорочення обсягів економічної допомоги [64, d. 28; 77, с. 257; 255, р. 57]. До Москви США звернулися з вимогою стримувати її нового союзника, а інакше погрожували «відійти від своєї нейтральної позиції» [127, с. 694; 201, р. 77].

Задля збереження нормальних робочих відносин із США уряд Індії запропонував їм підписати аналогічну угоду, але отримав відмову [38]. Також індійці запевняли, що підписаний з СРСР документ не передбачав дозволу на створення радянської військово-морської бази на індійській території [242, р. 332].

У Москві наполягали, що угода не несе в собі загроз для Пакистану [57, 12.08.1971, р. 4]. США, вочевидь, теж не хотіли надто загострювати відносини, і 14 серпня у Держдепартаменті заявили, що «залишаються друзями з Індією, хай і мають певні розбіжності» [41, 14.08.1971, р. 14]. Також слід пам'ятати, що 1971 р. основним пріоритетом для США були переговори з КНР з питань В'єтнаму, тож попередження на адресу Індії були скоріше декларативними [241, р. 103].

Із початком індо-пакистанської війни США стали активніше висувати претензії до СРСР і чітко окреслювали можливі наслідки його непоступливості [64, d. 33; 312, р. 1111]. США натякали, що занадто активна підтримка Індії з боку Москви може призвести до зриву переговорів щодо угоди ОСО-1, нових проблем на Близькому Сході, обмежень у торгівлі тощо [38]. У відповідь на це генсек ЦК КПРС Л. Брежнєв закликав до припинення

вогню, проведення переговорів і виступив проти можливого нападу Індії на Західний Пакистан [64, d. 32; 312, p. 1113, 1116].

Питання про дату початку індо-пакистанської війни залишається дискусійним. Офіційна дата, 3 грудня 1971 р., є датою перших авіаатак Пакистану на індійські аеродроми, але навіть автори з Індії визнавали, що ці атаки були спровокованими і розцінювалися в Ісламабаді як відповідь на дії Індії у Східному Пакистані [30, p. 202; 109, с. 291; 133, p. 15; 167, p. 155; 199, p. 457; 255, p. 55]. На це вказує і зведення ЦРУ від 6 жовтня, у якому сказано, що М. Ях'я Хан планує авіаудар по Індії, але ще не прийняв рішення, бо розумів, що остання має військову перевагу [56, 6.10.1971].

Частина американської адміністрації вважала дії Індії в листопаді-грудні вимушеною відповіддю на невмілі дії пакистанського керівництва під час усієї кризи [29, 8.12.1971, p. 2; 64, d. 2]. Р. Ніксон і Г. Кіссінджер, однак, заявляли, що війна почалася 21 листопада з прикордонної операції, що була проведена індійцями на підтримку бенгальських сепаратистів [64, d. 30]. Дійсно, з наступного дня повідомлення про участь індійських військ в операціях на території Східного Пакистану стали з'являтися все частіше [56, 26.11.1971, 28.11.1971, 30.11.1971, 1.12.1971; 57, 30.11.1971, p. 10; 255, p. 56-57], однак США визнавали, що ці операції проводилися в основному для придушення артилерійського вогню Пакистану, тож порекомендували останньому утриматися від обстрілів, а Індію – припинити порушення кордонів [61, 12.11.1971, P. 5; 68, p. 350; 89, с. 77].

М. Ях'я Хан з 23 листопада заявляв, що проти його країни здійснено «іноземну агресію», проте Індія лише 25 листопада визнала, що її війська і танки перетинали кордон «з метою самооборони» [56, 22-25.11.1971]. Загалом листопад 1971 р. став у індійсько-пакистанських відносинах періодом, коли обидві країни регулярно звинувачували одна одну в агресії, щодня збільшуючи масштабність звинувачень [56, 6.11.1971, 10.11.1971, 12.11.1971, 22.11.1971; 57, 19.11.1971, p. 3; 58, 24.11.1971].

Реагуючи на дані про напади з боку Індії, Р. Ніксон знову пригрозив їй скасуванням економічної допомоги і запропонував помічникам провести піар-кампанію зі звинуваченнями на адресу Нью-Делі, щоб відволікти увагу суспільства від обговорення фактів порушення військового ембарго щодо Пакистану [64, docs. 23, 28].

Погрози припинення допомоги Індії Ніксон почав реалізовувати тільки на початку грудня 1971 р. 2 грудня було оголошено про припинення видачі ліцензій на придбання Індією американської амуніції і запчастин для військового обладнання, про відмову від продовження старих [31, р. 163-164; 64, d. 36; 254, р. 9]. Останній крок адміністрація вважала відповіддю на небажання Індії відвести війська на свою територію [29, 2.12.1971, р. 1; 306, р. 213]. В Ісламабаді ж поширення ембарго на Індію сприйняли як визнання Вашингтоном «факту прямої участі Індії в агресії проти Пакистану» [63, 3.12.1971, р. 1, 8.12.1971, р. 5].

Після введення ембарго також було оголошено про замороження економічної допомоги для Індії на 87,6 млн дол., до того ж Вашингтон пригрозив розірвати дипломатичні відносини у випадку подальшого загострення ситуації [64, d. 28; 312, р. 1111]. Затримку економічної допомоги Держдепартамент пояснив бажанням США впевнитися, що вони не вкладують в економіку Індії ті кошти, які могли полегшити їй проведення воєнної операції проти Пакистану [31, р. 164; 37, 7.12.1971, р. 1]. І. Ганді у відповідь заявила, що не планує змінювати своїх планів через дії Вашингтона [61, 3.12.1971, Р. 1]. У колах адміністрації США також критикували введені санкції, адже через них було припинено фінансування радарних об'єктів на півночі Індії, які більше були потрібні Вашингтону, аніж Нью-Делі [61, 4.12.1971, Р. 10].

Варто відзначити, що американці намагалися використати антиіндійські санкції і для покращення відносин із КНР. Зокрема було скасовано фінансування багатьох проектів, що забезпечували Індії стеження

за непало-тибетським кордоном – цим Р. Ніксон хотів показати, що китайцям не варто очікувати від нього ворожих дій [242, р. 336].

У рамках запропонованої президентом США піар-кампанії Індію було відкрито названо агресором, зокрема з трибуни ООН [64, docs. 33, 45; 160, р. 2545; 311, р. 298]. Р. Ніксон обґрунтовував свої слова тим, що Індія грубо порушила Статут ООН, адже її дії загрожували розчленуванням одній із країн-членів організації [255, р. 58]. Активніше за всіх в адміністрації проти Індії виступав Г. Кіссінджер, який заявляв, що у питаннях виділення допомоги Р. Ніксон бажає діяти лише проти Індії, а також пропонував затримати в портах вже оплачені Нью-Делі товари на 123 млн дол. [64, d. 28; 71, с. 53; 256, р. 245]. Втім, подібні заяви Г. Кіссінджера робилися кулуарно, а для публіки прес-секретар Р. Ніксона Р. Зіглер пояснював загальну американську позицію так: «США не залучені до конфлікту з фізичної або військової точки зору, але в них є власна думка, яка висловлюється на трибуні ООН представниками Держдепартаменту» [31, р. 164-165].

Спікер Держдепартаменту наполягав, що головну відповідальність за початок війни несе Індія, але визнавав, що криза виникла «завдяки» Пакистану [29, 6.12.1971, р. 4; 61, 4.12.1971, р. 1; 64, d. 30; 100, с. 162]. В ООН представник США Дж. Буш запевняв, що його країна розуміла ризики, пов'язані з масштабним потоком біженців і вважала «Прожектор» «трагічною помилкою», але не вбачала в цих явищах виправдання «масованого вторгнення й агресії Індії у Східному Пакистані» [31, р. 165; 65].

Пізніше, в лютому 1972 р., Р. Ніксон заявив, що до початку війни США змогли домогтися від Пакистану гарантій відмови від страти М. Рахмана, згоди на переговори з бенгальськими лідерами, яких не звинувачували в здійсненні тяжких злочинів, амністії всіх біженців, заміни військового губернатора Східного Пакистану на цивільного, розробки плану повернення до цивільного управління і т. ін., тож Індія нібито не мала реальних приводів

починати збройний конфлікт [22, р. 276; 31, р. 171]. Індія такі звинувачення заперечувала [37, 9.12.1971, р. 1].

Усі ці заяви Р. Ніксона відповідають дійсності, але він не врахував кілька фактів. По-перше, бенгальці проголосили незалежність 26 березня, і це рішення підтримала більшість населення, тож будь-яка дискусія про автономію, особливо на фоні «Прожектора», була б малоефективною. По-друге, ті бенгальські політики, що були згодні на автономію, в основному були лояльні до Ісламабаду і не мали підтримки серед населення. По-третє, М. Ях'я Хан довгий час не погоджувався на переговори з М. Рахманом, що, з урахуванням популярності останнього в Східному Пакистані, робило практично марними інші ініціативи з примирення [29, 9.12.1971, р. 5; 37, 4-5.12.1971, р. 2; 56, 26.08.1971]. Заступник держсекретаря у справах Близького Сходу та Південної Азії К. ван Холлен пізніше писав, що через поєднання названих факторів будь-які американо-пакистано-бенгальські переговори не могли бути успішними, тож заяви Вашингтону про те, що Індія почала війну, «коли всі майже сіли за стіл переговорів», не відповідали дійсності [68, р. 349]. Відзначимо, що 1971 р. К. ван Холлен виступав проти того, як адміністрація США веде політику у Південній Азії, і регулярно сперечався з Г. Кіссінджером з цього приводу [39].

Індо-пакистанська війна продовжувалася до 16 грудня 1971 р., однак поразка Пакистану була передбачена американською розвідкою ще за кілька років до початку конфлікту [33, docs. 259, 451]. Єдиним фактором, що міг попередити це, вважався вступ КНР у війну на боці Пакистану, але Пекін обмежився усною підтримкою [66, 24.11.1971, р. A12].

Відповідно, результат дій індійської армії в Східному Пакистані був цілком передбачуваним, але залишалося відкритим питання про те, чи не планує Індія атакувати Західний Пакистан [31, р. 169; 42, р. 526]. Г. Кіссінджер заявляв, що розвідка надала йому беззаперечні дані про підготовку такого нападу [38; 147, р. 203; 154, р. 259; 255, р. 59, 62; 311, р. 299; 312, р. 1112-1113]. Р. Ніксон не виключав, що оголосить Індії війну,

якщо вона все-таки здійснить подібний напад [29, 21.12.1971, р. 1]. Однак припущення Р. Ніксона дисонували з діями: коли Ісламабад, апелюючи до оборонної угоди 1959 р., натякав США на бажаність участі у конфлікті, з Вашингтона завжди відповідали, що договір передбачав втручання американців тільки у разі нападу на Пакистан з боку комуністичних держав [71, с. 43; 99, с. 24]. Це твердження Вашингтона залишилося незмінним навіть після того, як індійська армія знищила або пошкодила під час обстрілів кілька американських літаків і кораблів [29, 6.12.1971, р. 1; 37, 7.12.1971, р. 2; 61, 6.12.1971, Р. 17]. США обмежилися звинуваченнями, а Індія, зі свого боку, не заперечувала, що американські транспортні засоби дійсно могли потрапити під обстріл її армії [61, 7.12.1971, р. 16; 242, р. 336].

З цих фактів видно, що обидві сторони намагалися не доводити справу до відкритого військового протистояння. Те саме можна сказати про СРСР і США, адже не виключалося, що індо-пакистанське протистояння згодом зможе призвести до ядерної конфронтації двох наддержав [4, арк. 157-159; 61, 12.12.1971, р. 1]. Війна у Південній Азії могла зірвати заплановані на 1972 рік візити президента США до Москви і Пекіна, особливо в разі втручання КНР [29, 9.12.1971, р. 21]. У такому разі була б провалена вся зовнішньополітична діяльність Р. Ніксона, і він би втратив шанси на перемогу у президентських виборах 1972 р. [175, р. 349].

Таким чином, договір 1959 р. не приніс Пакистану жодної користі, адже із заяв керівників цієї держави випливало, що вони підписували цю угоду з США переважно заради допомоги у можливих конфліктах з Індією.

Повернемося до питання про ймовірну атаку Індії на Західний Пакистан. Заступник держсекретаря у справах Близького Сходу та Південної Азії Д. Сіско і К. ван Холлен називали твердження та інформацію Г. Кіссінджера надуманими, а голова Центральної розвідки Р. Хелмс пізніше визнав, що президентському раднику були представлені хибні дані [66, р. 352; 276, р. 77; 314, р. 192]. Інші члени Вашингтонської групи спеціальної дії, створеної задля координації зусиль адміністрації США щодо

південноазіатської кризи, теж сумнівалися у вірогідності нападу Індії на Західний Пакистан [276, р. 76]. Окрім того, позиція Г. Кіссінджера була розкритикована у мемуарах віце-маршала ВВС Індії К. Кака [38].

Індійські дипломати в грудні 1971 р. запевняли, що їхня країна не збирається нападати на Західний Пакистан [54, 9.11.1971, р. 3; 312, р. 1113]. Для індійської влади було зрозумілим, що Збройні сили Індії у Західному Пакистані зустрінуть вороже, а сама країна опиниться в міжнародній ізоляції як агресор [133, р. 17; 174, р. 165; 191, р. 53; 220, р. 4; 246, р. 567; 300, р. 211]. СРСР, від якого США вимагали «натиснути» на Індію, за результатами спецпереговорів із Нью-Делі підтвердив, що ніякої атаки на Західний Пакистан не планується [127, с. 694].

Окремо варто відзначити американські побоювання з приводу ймовірної окупації Індією пакистанської частини Кашміру [30, р. 213; 66, 10.02.1972, р. А12; 293, р. 201]. У цьому випадку Індія вже не так впевнено говорила про відсутність загарбницьких планів і натякала про те, що рішення з приводу Кашміру залежатиме від ситуації на фронтах [30, р. 214; 56, 13.12.1971; 64, d. 32; 255, р. 63; 312, р. 1113]. Чіткі гарантії ненападу були отримані від Нью-Делі тільки 14 грудня, коли вже була очевидною поразка пакистанської армії у Східному Пакистані [64, d. 42; 179, р. Р. 340].

Нерідко дослідники, відстоюючи теорію про «нахил» США до Пакистану, вказують на активні дії американців в ООН [61, 26.11.1971, р. 13]. Дійсно, Вашингтон повторював тези Ісламабаду про окупацію індійськими військами Східного Пакистану, вимагав негайного припинення вогню, домагався відведення військ і не погоджувався на визнання Бангладеш [23, р. 55; 30, р. 206; 31, р. 168; 61, 7.12.1971, р. 16; 63, 7.12.1971, р. 3; 64, d. 36; 164, р. 105].

В свою чергу, СРСР лобював інтереси Індії і виступав з критикою американських ініціатив. Через це обговорення південноазіатської кризи у Радбезі зайшло в глухий кут, адже будь-яке голосування завершувалося

використанням права вето однією зі сторін [30, р. 207; 37, 6.12.1971; 61, 10.12.1971, р. 16; 64, docs. 28, 38, 45; 127, с. 693; 242, р. р. 335; 278, р. 16].

У Генасамблеї дискусії теж завершилися безрезультатно [37, 8.12.1971, р. 1]. Індію 104 голосами закликали до припинення вогню і відведення військ, однак ці рекомендації були проігноровані [1; 64, d. 36; 312, р. 1113]. США критикували Індію за невиконання резолюції, але на перебіг подій у Південній Азії це ніяк не вплинуло [61, 11.12.1971, р. 12; 63, 11.12.1971, р. 3; 64, d. 45; 127, с. 693]. Крім того, І. Ганді заявляла, що буде всіма силами домагатися забезпечення незалежності Бангладеш і припинить вогонь після входження цієї республіки в ООН [26, 10.12.1971, р. 1; 37, 14.12.1971, р. 1; 58, 13.12.1971, р. 1; 63, 15.12.1971, р. 1-3].

З усього цього можна зробити висновок про те, що американська підтримка Пакистану в ООН виявилася суто символічною і не дала Ісламабаду нічого конкретного. Дослідники ж активно звертають увагу на цю тему, бо вона широко висвітлювалася пресою, і якщо її досліджувати ізольовано від інших, то може скластися враження, що США повністю підтримали Пакистан.

В останні дні індо-пакистанської війни чимала увага світового співтовариства була зосереджена на маневрах 74-ї оперативної групи 7 флоту США у Бенгальській затоці. За офіційною версією, вона була відправлена для евакуації іноземців з району бойових дій у Східному Пакистані [220, р. 2]. Однак таке пояснення задовольнило навіть не всіх співробітників американської адміністрації [30, р. 214; 48; 68, р. 356; 78, с. 122; 98, с. 68; 159, р. 2; 183, р. 64; 220, р. 2, 3; 297, р. 79], адже, по-перше, всі бажаючі іноземці були евакуйовані до 12 грудня [64, docs. 38, 39], а 74-та група 13-14 грудня лише пройшла Малаккську протоку [64, d. 36; 172, р. 3; 183, р. 64; 273, р. 308, 311; 311, р. 300]. По-друге, до складу групи було включено авіаносець «Ентерпрайз» із 80 винищувачами-бомбардувальниками, три ракетні есмінці і гвинтокрилоносець «Тріполі», що теж викликало недовіру до офіційної версії [58, 22.12.1971, р. 44D; 63,

17.12.1971, р. 1]. По-третє, в західній пресі з'явилася інформація, що групу дійсно відправили для евакуації, але під час перебування у Сінгапурі моряки отримали нові розпорядження, «виконання яких мало залежати від ситуації в Дацці» [37, 13.12.1971, р. 2, 16.12.1971, р. 1]. На користь офіційної версії говорить тільки те, що відправка подібної групи обговорювалася у Вашингтоні ще у листопаді [64, d. 26].

Думки про реальні причини відправки 74-ї групи різняться. Існує версія про те, що США розглядали можливість десантування військ у Східному Пакистані для подальшої участі у конфлікті [30, р. 214; 183, р. 64; 233, р. 48; 297, р. 79; 311, р. 293], але, з огляду на все вищезазначене, ми вважаємо цю тезу малоімовірною.

Припущення про те, що американці відправили кораблі для врівноваження радянської військово-морської присутності, теж ставиться під сумнів, адже флот СРСР активізувався в Індійському океані у відповідь на маневри 74-ї групи [159, р. 2; 255, р. 66; 220, р. 3-4]. Ще одна з існуючих в історіографії версій передбачає, що маневри частини 7-го флоту були відповіддю на ветовання американських резолюцій в Радбезі ООН з боку СРСР [234, р. 5].

Автори, що симпатизують Індії, традиційно характеризують дії 74-ї групи як безглуздий «ядерний шантаж», засіб залякування або захід, що «знищив довіру» в індо-американських відносинах [22, р. 112; 38; 98, с. 68; 109, с. 291; 127, с. 674, 694; 152, р. 25, 32; 174, р. 167; 258; 285, р. 1]. Офіційний Нью-Делі висловив тривогу щодо дій американських кораблів, але темпи наступу у Східному Пакистані не змінив, заявивши про відмову піддаватися тиску [26, 15.12.1971, р. 5; 30, р. 214; 183, р. 64; 189, р. 2; 200, р. 271; 272, р. 9; 298, р. 38; 301, р. 12]. Якщо маневри 74-ї групи дійсно призначалися для залякування Індії, то вони виявилися марними ще й тому, що СРСР на офіційному рівні пообіцяв Індії не допустити втручання 74-ї групи в конфлікт [21, р. 323; 288, р. 244].

Відповідно, дії 74-ї групи ніяк не вплинули на результат індо-пакистанської війни, але разом із посиленням радянської присутності в Індійському океані могли вплинути на рішення Індії щодо нарощування сил власного флоту й активізації роботи над ядерною програмою [125, с. 48; 195, р. 85; 205, р. 306; 215, р. 177; 313, р. 43].

Відправка 74-ї групи майже збіглася в часі з придбанням США у Великобританії військово-морської бази на острові Дієго-Гарсія і поступовим виведенням британських ВМС з Індійського океану [220, р. 1; 252, р. 419]. Крім того, з Бахрейном було підписано угоду про збереження постійної військово-морської станції на острові у Перській затоці і про передачу американцям частини британської бази, яка раніше використовувалася США як домашній порт для трьох малих кораблів. Не варто забувати і про те, що в Саттахіпі (Південний Таїланд) у США був великий комплекс постачання [204, р. 72].

СРСР також нарощував свою присутність в Індійському океані. Москва направила до цього регіону дві атомні субмарини з крилатими ракетами і 5 надводних бойових кораблів, що в сумі довело радянське представництво до 22 бойових кораблів і кораблів підтримки [56, 29.12.1971].

Враховуючи все це, можна припустити, що дії 74-ї групи варто прив'язувати не до південноазіатської кризи, а до поступового нарощування американської військово-морської присутності в Індійському океані, яке для відволікання уваги і пом'якшення реакції СРСР на офіційному рівні обґрунтували необхідністю «евакуації іноземців». До того ж перед індо-пакистанською війною як США, так і СРСР намагалися не привертати зайвої уваги до дій своїх кораблів у Індійському океані [56, 29.12.1971; 308, р. 11-12].

Кораблі 7-го флоту залишалися в Бенгальській затоці до 10 січня 1972 р. Після цього Міноборони США заявило, що віднині американські кораблі частіше патрулюватимуть води Індійського океану [24; 25; 105].

Що стосується подій у Східному Пакистані, то, зазнаючи від Індії поразку за поразкою, представники пакистанської адміністрації попросили американців про сприяння у переговорах щодо припинення вогню [64, d. 38]. 16 грудня було досягнуто домовленостей про припинення бойових дій у Східному Пакистані, після чого Індія в односторонньому порядку припинила вогонь уздовж усього кордону з Пакистаном [96, с. 81]. 17 грудня М. Ях'я Хан теж оголосив про припинення вогню [18, с. 22; 31, р. 143; 99, с. 23].

На момент завершення війни відносини між Індією та США залишалися напруженими, а публікація в американських ЗМІ секретних документів лише погіршила ситуацію [9, с. 92-93; 87, с. 678; 168, р. 274]. В даному випадку йдеться про документи з засідань Вашингтонської групи спеціальної дії, які вдалося отримати журналісту Дж. Андерсону і на які згодом спиралися автори, що писали про кризу 1971 р. з критичних щодо США позицій [41, 7.01.1972, р. А1; 42, р. 531; 54, 6.01.1972, р. 1; 57, 6.01.1972, р. 1; 61, 5.01.1972, р. 16, 12.01.1972, р. 6; 80, с. 166-167; 200, р. 272].

Ті документи, що потрапили у загальний доступ, підводили до висновку про те, що США цілеспрямовано діяли проти Індії і відмовлялися визнавати факт репресій у Східному Пакистані. Проте навряд чи Дж. Андерсону вдалося отримати увесь необхідний масив документів, який дозволив би відтворити об'єктивну картину американської політики в Південній Азії [133, р. 12]. Дж. Андерсон був скептично налаштований до адміністрації Р. Ніксона, і документи, вирвані з контексту, стали для нього ефективним способом критики.

У своїй книзі, написаній незабаром після подій 1971 р., Дж. Андерсон дорікає США за те, що вони штучно затримали припинення індо-пакистанської війни. Справа в тому, що пакистанський генерал А. Ніязі прийшов до американського генконсульства в Дацці о 18:30 14 грудня і попросив передати Індії пропозицію про припинення вогню, бо його

власний радіопередавач був пошкоджений бомбардуваннями. У розташування індійської армії повідомлення від А. Ніязі потрапило тільки о 12:56 15 грудня, пройшовши перед цим через офіс Держдепартаменту, посольство США в Ісламабаді, кабінет М. Ях'я Хана, посольство США в Нью-Делі й американських шифрувальників. Таким чином, на передачу одного листа, здатного вирішити результат війни, пішло 18 годин 26 хвилин, і Дж. Андерсон побачив у цьому невідповідність публічним заявам адміністрації про необхідність якнайшвидшого припинення конфлікту [21, р. 324-325].

Однак усю цю ситуацію можна розглядати інакше, враховуючи основні пріоритети доктрини Р. Ніксона. Якщо порівняти їх з подіями в Східному Пакистані в грудні 1971 р., то видно, що регіональний лідер (Індія) вирішував назрілу проблему, і США цьому не заважали [61, 15.01.1972; 133, р. 15; 195, р. 84; 294, р. 35].

15 грудня індійські війська взяли Дакку, чим фактично визначили існування незалежної Бангладеш і довели війну з Пакистаном до логічного завершення, тоді як припинення бойових дій 14 грудня могло призвести до довгих і безплідних дебатів про відведення озброєнь (при цьому обидві сторони, безсумнівно, оголосили б про свою перемогу), обміну полоненими і територіями, або, як варіант, до створення ще одного замороженого конфлікту на зразок кашмірського і консервації накопичених проблем Східного Пакистану. Варто відзначити й те, що більшу частину часу лист А. Ніязі знаходився в структурах Держдепартаменту, який, за словами Р. Ніксона, «в грудні 1971 р. вважав відділення Східного Пакистану неминучим, радив не втручатися та дати трапитися цьому» [42, р. 526].

Сама по собі війна не була тим засобом, який США сподівалися використати як інструмент для вирішення східнопакистанської проблеми, але задовго до її початку у Білому домі визнавали, що розкол Пакистану майже неминучий, а воєнна поразка останнього в конфлікті з Індією – абсолютно неминуча. Таким чином, Вашингтону було вигідніше, щоб Індія

(регіональний лідер) самостійно вирішила східнопакистанське питання, ніж зупиняти війну і перетворювати її на заморожений конфлікт. У цю гіпотезу вписується навіть антиіндійська риторика Р. Ніксона і Г. Кіссінджера, якою вони могли приховувати свої справжні наміри. З урахуванням того, що напередодні і під час кризи 1971 р. Індія завжди діяла по-своєму, Білий дім міг бути впевнений у тому, що його заклики і звинувачення не призведуть до припинення бойових дій. Не виключено, що США могли свідомо штовхати Ісламабад до поразки, створюючи ілюзію його підтримки за явної слабкості Пакистану порівняно з Індією. Деякі сучасні пакистанські автори дотримуються саме такої думки [195, р. 83; 201, р. 76].

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що після кризи США виявилися в числі тих, хто виграв, незважаючи на те, що їхній нібито союзник у Південній Азії – Пакистан – повністю програв. Якщо ж говорити про Азію загалом, то США домоглися головного: поліпшення відносин із Китаєм, нехай їм навіть довелося для цього публічно декларувати пропакистанську позицію і вести антиіндійську риторичку. Додатково можна відзначити, що були успішними і переговори з СРСР: жорстка позиція США з питань Південної Азії призводила до поступок з боку Москви, що дозволило обом наддержавам продовжувати працю над процесом «розрядки».

Не можна заперечувати, що безпосередньо під час війни США зайняли відверто антиіндійську позицію, але, разом з тим, не поспішали реально допомагати Пакистану (його підтримка в ООН навряд чи могла щось дати, й американці самі це визнавали), оскільки для Сполучених Штатів такі дії могли коштувати нової конфронтації з СРСР і серйозних політичних скандалів.

На наш погляд, позиція США допомогла Індії, хоча у Нью-Делі впродовж 1971 р. неодноразово висловлювали обурення нею. Індія виявилася країною, що не просто перемогла в черговій війні з Пакистаном, а своїми силами змінила розстановку сил у Південній Азії, посприяла створенню нової держави і стала беззаперечним регіональним лідером. Так,

США не схвалювали дій Індії, але, що було вкрай важливо для останньої, практично не заважали їм.

4.3. Післякризове врегулювання і нормалізація відносин США із Індією та Пакистаном

Після кризи 1971 р. всім її учасникам було необхідно налагоджувати взаємовідносини, відновлювати розірвані зв'язки у різних сферах і домовлятися одне з одним щодо параметрів співіснування у майбутньому. Оскільки рівень взаємної ворожості між Індією і Пакистаном заважав багатьом з наведених пунктів, ці країни могли залучати як посередників США, СРСР і КНР. Американці завдяки подібним зусиллям могли б відновити свої стосунки з учасниками нещодавньої війни, тож були не проти виступити у ролі медіатора, а разом із тим переглянути власні погляди на ситуацію у Південній Азії і визначити нові пріоритети своєї політики в регіоні.

Внаслідок війни індійська економіка постраждала не дуже сильно і могла впоратися з проблемами за рахунок невеликого підвищення податків [56, 23.12.1971; 58, 18.12.1971, р. 1]. Що стосується іноземної допомоги, то І. Ганді заявляла, що її замороження ніяк не вплинуло на Індію [5, арк. 213; 61, 25.12.1971, р. 3]. Рейтинги індійського прем'єра зростали як через виграну війну, так і через успіхи у сільському господарстві – на початку 1972 р. І. Ганді заявила, що Індії більше не потрібні постачання американського зерна [56, 14.05.1972; 66, 6.02.1972, р. А22; 284, р. 407].

Для Пакистану війна закінчилася втратою більшої частини сучасного військового обладнання і пошкодженням супутньої інфраструктури. Зростання військових витрат призвело до скорочення програм цивільного розвитку, а зарубіжні донори дистанціювалися від країни [56, 23.12.1971]. Темпи зростання економіки скоротилися, знизився прибуток на душу населення, зріс дефіцит бюджету, східнопакистанські ринки були втрачені [16, с. 30]. Та найбільш руйнівною криза 1971 р. стала для економіки Бангладеш. Країна потребувала масштабної економічної допомоги і виходу

на індійські ринки, що могло компенсувати втрату доступу на ринки Західного Пакистану [56, 23.12.1971].

США при цьому були країною, чії дії не влаштовували одразу Індію, Пакистан та Бангладеш, у всіх трьох країнах проходили демонстрації протесту [32, docs. 194, 209; 56, 16.12.1971; 71, с. 65; 96, с. 81-82; 99, с. 45; 139, р. 16; 161, р. 294; 162, р. 139; 171, р. 41; 188, р. 17; 206, р. р. 129; 222, р. 9; 248, р. 112; 264, р. 68; 286, р. 63]. Повторилася ситуація 1965 р.: США довелося здійснювати кроки, спрямовані на нормалізацію відносин із країнами Південної Азії в умовах, коли Індія та Пакистан висували протилежні вимоги до американської адміністрації [32, d. 190; 92, с. 198; 93, с. 64; 193, р. 155; 276, р. 78]. При цьому слід відзначити, що тепер субконтинент повертався на периферію інтересів США і не вимагав від них активного втручання [32, d. 206; 268, р. Р. 143]. Білий дім був згоден із новим балансом сил у Південній Азії та турбувався тільки про те, щоб не почалася ще одна війна [32, d. 196; 304, р. 700].

Індія демонструвала, що більше не буде прислухатись до порад США, і 7 січня 1972 р., незважаючи на протести Вашингтона, перетворила своє генконсульство в Ханой на посольство [4, арк. 270; 6, арк. 89; 41, 7.01.1972, р. 2; 54, 12.01.1971, р. 3; 89, с. 172; 260, р. 356; 302, р. 237]. Однак відтоді І. Ганді стала робити заяви про те, що вона прагне відновлення нормальних відносин зі США [32, d. 205; 92, с. 197].

У Пакистані 20 грудня 1971 р. до влади прийшов колишній критик США З. А. Бхутто [56, 18.12.1971, 20.12.1971]. Він одразу ж заявив, що зовнішня політика Пакистану має бути переглянута, адже він хоче гарних відносин з усіма великими державами [31, р. 146; 82, с. 106]. У публічній риториці він почав схвально відгукуватися про США та їхні успіхи, висловлювати надію на продовження співробітництва [30, р. 220; 32, d. 193; 52; 56, 21.12.1971, 24.12.1971]. Конкретних відповідей він не отримав, але загалом американська адміністрація пообіцяла продовжити надання допомоги [32, d. 196; 63, 20.12.1971, р. 1, 29.12.1971, р. 3; 265, р. 150; 313, р.

44]. Ставлення до Пакистану вочевидь змінювалося: тепер він розцінювався не як вигідний союзник, а як держава, що, попри політичну нестабільність, внутрішні проблеми і військовий стан, все одно просить про постачання зброї [32, d. 203; 158, p. 67].

Серед найважливіших проблем для нового пакистанського лідера було повернення з Бангладеш 90 тис. пакистанських військовополонених і налагодження стосунків з Індією, яка й утримувала цих військових [32, docs. 199, 220, 227, 229]. Для вирішення цих питань З. А. Бхутто звернувся по допомогу до США, і ті через певний час пообіцяли її надати [32, docs. 200, 223; 73, с. 241; 99, с. 49]. Зі свого боку З. А. Бхутто погодився без будь-яких умов відпустити М. Рахмана і змінити політику щодо Кашміру: Ісламабад погодився з тим, що питання його приналежності має вирішуватися місцевим населенням [56, 17.03.1972].

Отже, пакистанський лідер намагався налагодити відносини із США, тоді як І. Ганді стверджувала, що Індія не робила нічого такого, що вимагало б від неї ініціативи з нормалізації відносин [6, арк. 3]. Дружнім кроком з боку США Індія була готова розцінювати дипломатичне визнання Бангладеш або відмову від переозброєння Пакистану [2, арк. 50]. К. Кітінг пропонував не чекати ініціатив від Індії та зберегти лише взаємовигідні програми допомоги [32, docs. 201, 217].

Поступово на порядок денний повернулося питання про скасування збройного ембарго. Пакистан очікував «одноразового винятку» 1970 р., а Індія після скасування обмежень могла б придбати тропосферне обладнання на 17 млн дол. [32, d. 207; 56, 24.05.1972]. Документи свідчать, що окремі пакистанські генерали активно лобіювали скасування ембарго, проте у Вашингтоні їм завжди відмовляли [32, docs. 216, 219, 226; 61, 13.02.1972, p. 1]. Індія попередила, що будь-яке поновлення постачань зброї Пакистану ускладнить відносини між Нью-Делі і Вашингтоном [5, арк. 83]. Сам З. А. Бхутто почав говорити про військове співробітництво лише у березні,

коли запропонував американцям розмістити біля Карачі свою військово-морську базу і одразу ж отримав відмову [32, docs. 235, 236, 249].

На початку лютого 1972 р. Р. Ніксон у посланні Конгресу про зовнішню політику назвав Індію «великою країною» [31, р. 169], а Пакистан фактично був визнаний винним в ескалації кризи 1971 р. [92, с. 198; 99, с. 46, 49]. Президент США натякнув на можливе визнання Бангладеш, вітав зміцнення радянсько-індійського співробітництва та висловив готовність почати політичний діалог з Індією [47, р. 303]. Наступного дня Р. Ніксон заявив журналістам, що США намагатимуться встановити «нові відносини» з країнами Південної Азії, а також визнав, що 1971 р. Білий дім «припустився помилок» [78, с. 125].

У тому ж місяці Р. Ніксон також побував у Китаї, де за підсумками його візиту було прийнято Шанхайське комюніке. З документу слідувало, що перепідписання чи модифікації оборонної угоди 1959 р. з Пакистаном не буде: США висловили надію на продовження перемир'я в Південній Азії та висловилися за відведення військ на довоєнні позиції [32, docs. 206, 233; 99, с. 31, 48].

З. А. Бхутто в лютому 1972 р. теж побував у КНР, де був проінформований про те, що Пекін планує покращувати відносини з Індією [56, 3.02.1972]. І. Ганді у червні 1972 р. також заявила про плани покращення стосунків із Китаєм [6, арк. 80]. Щоб у пакистанського керівництва не склалося враження, що США в цих умовах кидають його напризволяще, Р. Ніксон окреслив, на що може розраховувати Ісламабад: президент США пообіцяв домагатися списання або відтермінування боргу Пакистану перед кредиторами, продовжувати надання кредитів, постачати за необхідності продовольство і допомогти З. А. Бхутто у переговорах з Індією [32, d. 238; 97, с. 190, 225; 242, р. 341]. Однак всі ці обіцянки були нечіткими і могли лише посилити розчарування з боку Пакистану [99, с. 47].

У березні 1972 р. США скасували ембарго на комерційні постачання зброї і зняли заборону на постачання обладнання подвійного призначення

для Індії та Пакистану [32, d. 237]. Про відновлення державних поставок не йшлося, але пакистанці все одно просили надати 300 БТРів із «одноразового винятку» 1970 р. [32, d. 239]. Просили вони й іншого озброєння (танки, ракети, літаки), однак продовжували отримувати відмови [32, docs. 213, 240-243]. Водночас США попередили Індію, що якщо вона не буде проявляти стриманості щодо Пакистану, то рішення про військові поставки останньому може бути переглянуте [32, d. 244].

Якщо відносини Пакистану із США поступово налагоджувалися, то цього не можна було сказати про його відносини з Бангладеш. Навесні 1972 М. Рахман наполягав, що зустрінеться з З. А. Бхутто тільки тоді, коли Пакистан визнає Бангладеш, а пакистанський уряд заявляв, що до зустрічі З. А. Бхутто і М. Рахмана визнання Бангладеш неможливе [32, docs. 259, 264].

Політичний діалог між США та Індією теж було призупинено, адже навесні 1972 р. індійці знов почали активно критикувати дії американців у В'єтнамі [6, арк. 88; 32, docs. 252-255, 258]. До початку літа ситуація не змінилася, тож Білий дім покладав певні надії на турне міністра фінансів США (обіймав цю посаду до 12 червня 1972 р.) Дж. Конноллі по країнах Азії [32, d. 265].

Візит Дж. Конноллі мав відбутися на початку липня, тобто збігався у часі з індійсько-пакистанським самітом в Сімлі, який мав вирішити найгостріші протиріччя між Індією та Пакистаном [32, docs. 257, 268, 269]. З огляду на те, що сторони збиралися обговорювати кашмірське питання, майже ніхто не вірив в успіх переговорів [66, 30.06.1972, р. А21; 66, 2.07.1972, р. А38]. А втім, 2 липня 1972 р. мирну угоду було підписано [50; 58, 3.07.1972, р. 2]. США вітали досягнення домовленостей, хоч і сумнівалися в їхній довготривалості [32, docs. 248, 272; 193, р. 181].

І. Ганді і З. А. Бхутто домовилися вирішувати спірні питання в двосторонньому порядку, поточна лінія контролю в Кашмірі була визнана лінією припинення вогню, протягом місяця після ратифікації договору мало

відбутися взаємне відведення військ і розпочате відновлення порушених економічних, транспортних і культурних зв'язків [32, d. 274], Пакистану було повернуто 5 тис. кв. миль території, яку раніше зайняли індійські війська [86, с. 13]. Сторони домовилися провести ще один саміт для розгляду питання про репатріацію пакистанських військовополонених, підписання підсумкової угоди щодо Кашміру тощо [32, docs. 272; 236, p. 309].

Прибувши до Індії 4 липня, Дж. Конноллі сказав голові МЗС С. Сінгху, що Індія має право на критику в'єтнамської політики США, але порекомендував робити її «не настільки в'їдливо» [32, d. 273]. Під час бесіди з міністром фінансів Індії Я. Чаваном Дж. Конноллі звернув увагу на існуючі розбіжності між Індією та США, необхідність терпимого ставлення обох сторін до них [32, d. 276]. Питання про поновлення допомоги з боку США індійські міністри не порушували, оскільки І. Ганді категорично заборонила їм це робити [89, с. 177].

Під час зустрічі з індійським прем'єром Дж. Конноллі привітав підписання угоди в Сімлі і сказав про готовність США допомагати Індії в будь-якій сфері [32, docs. 277, 278]. За оцінками Держдепартаменту, тон посланця був дружнім, Дж. Конноллі намагався створити основу для початку політичного діалогу, а І. Ганді теж прагнула до нормалізації стосунків [32, d. 280, 282].

Те саме Дж. Конноллі говорив під час зустрічі з З. А. Бхутто 6 липня [32, d. 284]. Зі свого боку пакистанський лідер подякував США за підтримку і пообіцяв до президентських виборів не просити у Р. Ніксона військової допомоги [32, docs. 286-289].

Після повернення додому Дж. Конноллі дав позитивну оцінку І. Ганді і З. А. Бхутто, а також порадив, щоб США, як один із світових лідерів, чітко позначали свої цілі у зовнішній політиці, а не чекали ініціативи від інших [32, d. 292]. Власне, в останньому випадку Дж. Конноллі повторив

висловлювання І.Ганді, що свідчило про певне зближення позицій Вашингтона і Нью-Делі.

Індія сприйняла прибуття Дж. Конноллі як спробу «збереження обличчя» з боку США, але й визнавала, що продовження подібних контактів могло б допомогти їй послабити тиск з боку СРСР [32, d. 291; 40, p. 1080]. Загалом індійські дипломати побачили у діях США завершення політики «нахилу» до Пакистану – Індію було визнано країною, що «здатна відіграти вирішальну роль у Південній Азії» [66, 28.01.1972, p. A21; 218, p. 9; 259, p. 1906].

Американська адміністрація позитивно оцінила діяльність Дж. Конноллі під час турне, називаючи її «гарним жестом у бік Індії», але є підстави вважати, що візит экс-міністра був приурочений до початку передвиборчих перегонів у США, адже сам Р. Ніксон говорив, що заради симпатій виборців варто поліпшити відносини з Нью-Делі [32, d. 204; 186, p. 101; 236, p. 309]. Ця теза виглядає перспективною у світлі того, що після побищення посади міністра Дж. Конноллі активно допомагав Р. Ніксону у виборчій кампанії [61, 9.08.1972].

Необхідно відзначити, що у відносинах США з Індією і Пакистаном був ще один компонент, про який у 1972 р. ніхто не говорив публічно: Нью-Делі й Ісламабад почали розробку власної ядерної зброї [268, p. 143]. Бюро розвідки і досліджень Держдепартаменту доповідало, що на початку 1972 р. Індія технологічно майже досягла рівня, що дозволяє створити ядерний пристрій, тож американці були переконані, що вибух «рано чи пізно відбудеться», проте не знали, коли саме [32, d. 211; 62, 6.01.1972, 14.01.1972, 21.01.1972].

Розвідка побоювалася, що успіх Індії спричинить ланцюгову реакцію по всій Західній Азії і в Пакистані, «чим спричинить катастрофу для інтересів США» [32, d. 222]. Втім, розвідники вважали, що до 1980-х рр. Індія не зможе розробити ефективну ядерну зброю та засоби її доставки [32, d. 228; 56, 3.05.1972; 62, 7.03.1972, 9.03.1972, 14.03.1972].

Початок розробці пакистанської ядерної зброї було покладено під час таємної зустрічі З. А. Бхутто з науковцями 20 січня 1972 р. [265, р. 149]. Вчені говорили, що зможуть розробити бомбу за п'ять років, але президент вимагав впоратися за три [128, р. 28; 178, р. 4; 296, р. 150]. Свої вимоги він пояснив тим, що Пакистан більше не міг протистояти Індії за допомогою звичайної зброї, тож потребував створення ядерної [148, р. 236; 225, р. 421].

Американці попереджали Пакистан про недопустимість «ядерних амбіцій», але Ісламабад все одно попросив у США допомоги у створенні фабрики з виробництва атомної енергії для мирних цілей [54, 17.06.1972, р. 10]. Китайці пізніше надавали Пакистану технічну підтримку у розробці ядерної зброї і ракет [215, р. 177; 279, р. 318].

Висновки

Підбиваючи підсумки, можна виділити кілька ключових моментів, які характеризують динаміку трансформації політики США в Південній Азії в першому півріччі 1972 р. Спершу Білий дім не хотів робити кроки назустріч Індії, і Індія відповідала тим самим, що не сприяло нормалізації відносин, за яку в публічній площині виступали обидві країни. У такій ситуації було потрібне вольове рішення однієї з країн першою піти на компроміс і визнати свої помилки. Якщо США спробували зробити це вже в лютому, то Індія пішла на компроміс тільки під час переговорів з Пакистаном в Сімлі. Пакистан зі свого боку виявився в неоднозначному становищі: його колишній союзник, США, все більше схилялися на бік Індії.

Загалом США вдалося домогтися своєї основної мети: встановлення на субконтиненті міцного миру, і втрата впливу в Пакистані тепер навряд чи могла серйозно вплинути на плани Білого дому, які традиційно відрізнялися глобальністю. І, як вже неодноразово згадувалося вище, Південна Азія в цих планах займала аж ніяк не першорядні позиції.

Дещо інакше розвивалися відносини США з Бангладеш. Формально підтримавши Пакистан під час кризи 1971 р., американці визначили вороже

ставлення з боку бенгальців і звинувачення у «потуранні геноциду» [2, арк. 50; 4, арк. 306].

У Вашингтоні після появи Бангладеш вирішили, що визнавати її можна буде тільки тоді, коли вона покаже життєздатність: місцева влада за допомогою Індії і СРСР почала відновлювати регіон [5, арк. 194; 56, 20-22.12.1971, 3.01.1972, 4.01.1972; 66, 3.01.1972, р. А14]. Завершення війни сприяло відтоку біженців з Індії: наприкінці 1971 р. додому повернулися 200-250 тис. осіб [56, 27.12.1971; 58, 27.12.1971, р. 6]. М. Рахман, який був звільнений із тюрми і повернувся до Бангладеш, відтіснив від влади ліве крило «Авами ліг», що найактивніше критикувало США [26, 7.02.1972, р. А6; 32, d. 375; 56, 13.01.1972]. В бенгальському уряді було проамериканське крило, представники якого запевняли, що Бангладеш готова до нормалізації відносин, якщо Вашингтон виявить таку ініціативу [5, арк. 213; 61, 29.12.1971, р. 2].

З точки зору США, ключовими перепонами для визнання залишалися індійська військова присутність у Бангладеш і проблема біхарців [56, 24.12.1971, 1.02.1972]. Останні під час кризи 1971 р. підтримували Пакистан, тож їхня 100-тисячна громада, що проживала на околицях Дакки, опинилася фактично у блокаді: їх грабували, вбивали, не давали підвозити їжу тощо [56, 27.12.1971]. Ані Індія, ані Пакистан не виявили бажання прийняти біхарців [56, 8.02.1972, 16.02.1972].

Невизнання Бангладеш не означало відмови американців від надання їй гуманітарної допомоги. Навпаки, США залишалися одним із найбільших економічних донорів країни та підтримували з нею непрямі зв'язки [2, арк. 3, 12; 5, арк. 194; 29, 17.12.1971, р. 4; 41, 28.05.1972, р. 16]. До лютого 1972 р. у приватних бесідах з В. Роджерсом З. А. Бхутто висловлював надію на те, що США «не поспішатимуть» з визнанням Бангладеш, але згодом запропонував визнати Бангладеш 17 березня – того дня, коли її мали залишити індійські військові [32, docs. 210, 376, 391, 394, 399].

Документи Держдепартаменту вказують, що дата визнання Бангладеш була б суто формальною, бо вже наприкінці 1971 р. в кулуарах адміністрації США говорили про появу нової держави як про факт, що стався [32, d. 373]. З. А. Бхутто у приватних бесідах теж визнавав, що східну провінцію втрачено [32, docs. 207, 376, 381, 390], а М. Рахман наполягав, що неможлива навіть конфедерація з Пакистаном [32, docs. 202, 383, 386].

Генконсульство США в Даці і низка впливових конгресменів виступали за визнання Бангладеш, але Білий дім наполягав, що воно стане можливим тільки після виведення індійських військ, прийняття країною міжнародних зобов'язань, за умов підтримки влади з боку населення тощо [32, docs. 374, 376, 377, 388, 403]. Р. Ніксон у лютневому посланні до Конгресу зауважив, що США прагнуть добрих стосунків з Бангладеш [71, с. 67-69].

Уряд Бангладеш став виявляти невдоволення позицією США після січня 1972 р., коли країна була визнана Австралією, Бірмою, ЄЕС, СРСР, Індонезією і Непалом [32, docs. 377, 378, 382, 385, 388; 54, 26.01.1972, р. 1-2]. Бенгальці заявляли про можливе закриття американського консульства, але бенгальці не бажали втратити шанси на порозуміння з потенційним фінансовим донором, тож так і не закрили диппредставництво [32, docs. 210, 376, 378; 100, с. 169]. США виправдовувалися тим, що Пакистан зайняв жорстку позицію і розриває дипломатичні відносини з країнами, що визнали Бангладеш [32, d. 374]. Однак Пакистан розривав дипломатичні відносини лише з тими країнами, зв'язки із якими не мали для нього принципового значення (Монголія, Болгарія, Польща), а в інших випадках обмежувався лише погрозами розриву дипвідносин або відкликанням послів (Бірма, Непал) [32, docs. 210, 381; 14.01.1972, 19.01.1972].

На початку березня 1972 р. Бангладеш була визнана вже понад 40 державами, але США, як і раніше, не робили з цього приводу жодних публічних коментарів [32, d. 408]. В. Роджерс вбачав у подальшій бездіяльності ризик того, що Бангладеш потрапить під повне домінування

Індії та СРСР, тому закликав визнати її до 25 березня [32, docs, 376, 380, 381, 408; 98, с. 69]. Г. Співак доповідав, що серед бенгальців посилюються антиамериканські настрої [32, docs. 406, 411; 56, 23.03.1972, 14.06.1972].

Противники визнання Бангладеш вказували на його неможливість через присутність індійської армії, але 12 березня вивід підрозділів ВС Індії був завершений [2, арк. 142; 32, docs. 376, 408; 71, с. 70; 99, с. 49]. Невдовзі після цього у ЗМІ з'явилися повідомлення про те, що визнання Бангладеш Вашингтоном є «справою кількох днів» [2, арк. 2].

Наприкінці березня 1972 р. США дійсно вирішили визнати Бангладеш, про що офіційно було оголошено 4 квітня [2, арк. 114, 141, 189-190; 32, docs. 413-418; 58, 5.04.1972, р. 16]. Дакка вітала це рішення, але вбачала в ньому переважно «виправлення початкової помилки» [5, арк. 235]. Через півтора місяця, 18 травня, у Вашингтоні відкрилося бенгальське посольство, а американське генконсульство в Дацці було підвищене у статусі [32, d. 423; 99, р. 49; 138]. Окрім того, США пообіцяли допомогти Бангладеш зі вступом до ООН [32, docs. 425, 426].

Визнання нової республіки американцями давало можливість напряду надавати фінансову допомогу, якої потребувала Бангладеш, з подальшим її перетворенням на важіль впливу [32, docs. 376, 420]. При цьому бенгальцям одразу було сказано, що на військові постачання вони можуть не розраховувати [32, doc. 419].

Спроби надавати Бангладеш допомогу США робили з грудня 1971 р., сподіваючись таким чином покращити своє реноме в регіоні [32, d. 374]. Через відсутність дипломатичних відносин допомога йшла через канали ООН або через Індію (проекти з розвитку транспортної інфраструктури, постачання зерна тощо) [2, арк. 95-96; 32, docs. 197, 207, 389, 419, 422, 424].

Надаючи допомогу, американці стежили за тим, щоб це робили й інші держави – вони розраховували, що доля США становитиме не більше 33,3% від загальної суми [32, docs. 389, 395, 397, 400]. Загалом за перше півріччя Бангладеш отримала від світової спільноти допомоги на 796,91 млн дол., з

яких 263,27 млн надали США [32, d. 427; 72, с. 84; Додаток 4]. В ООН відзначали, що республіка потребуватиме допомоги і надалі, але, враховуючи активний відгук світової спільноти, «з оптимізмом дивилися у майбутнє» [32, d. 428].

Таким чином, можна стверджувати, що Білий дім врахував критичні зауваження з приводу своєї політики в Південній Азії в 1971 р. і зробив усе, щоб його подальші дії не викликали надто негативної реакції в Бангладеш. Визнання нової країни не зашкодило інтересам США на міжнародній арені, переговори з бенгальськими лідерами велися в умовах секретності і теж не могли ускладнити відносини Вашингтона з іншими країнами. До того ж США допомагали Бангладеш у подоланні післявоєнної розрухи і ефективно рекламували свої зусилля. Вкупі це призвело до того, що вже до літа 1972 р. між США і Бангладеш встановилися дружні стосунки.

Висновки

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що за часів Р. Ніксона кардинальних змін у політиці США в Південній Азії не відбулося. Як і раніше, регіон залишався другорядним для американців, а Індію вони вбачали регіональним лідером і відповідним чином поводитися з нею, хоча і не визнавали цього публічно. Пакистан замість «особливих відносин» отримав «нахил» – деякою мірою штучний термін, за яким криється скоріше номінальна підтримка, а не реальні союзницькі відносини. Після війни 1971 р., яка продемонструвала реальну розстановку сил в Південній Азії, стало особливо помітним, що США не змогли реально допомогти Пакистану: країна залишилася без своєї східної частини, без основного військового постачальника, з розгромленою армією і недовірою з боку Заходу. Проте звинувачувати в цьому тільки Вашингтон, як це роблять окремі автори, не варто, бо в його компетенцію не входило наведення ладу в Пакистані.

Що стосується американо-індійських відносин, то за часів Р. Ніксона спостерігалось їхнє помітне погіршення. Воно, однак, не стало результатом подій 1971 р.: проблеми у відносинах цих двох країн існували завжди, і вони

тільки посилилися, коли США почали налагоджувати відносини з суперником Індії і СРСР – Китайською Народною Республікою. Внаслідок цього в Південній Азії в 1971 р. склалися дві умовні «вісі» протистояння: СРСР-Індія і США-КНР-Пакистан.

Належність США до другої «вісі» можна оскаржити, бо єдине, що прив'язувало американців до неї – прагнення налагодити відносини з КНР. Звичайно, це автоматично погіршувало відносини США із Індією та СРСР, але це погіршення часто проявлялося тільки в офіційній риторичі. Пакистан у цих «осях» виглядає дещо зайвою ланкою: він не міг конкурувати за вплив у Південній Азії з жодною з чотирьох вказаних країн, суттєво поступався їм у військовій та економічній сферах, демонстрував політичну та економічну нестабільність. На тлі глобальних інтересів США, СРСР та Китаю проблеми й прагнення Пакистану були малозначущі, і можна було очікувати, що за необхідності вони будуть принесені в жертву, навіть якщо в публічному полі це будуть заперечувати. Про Індію певною мірою можна сказати так само, але вона була безсумнівним фаворитом у конфлікті з Пакистаном, а її союзник, СРСР, мав більший вплив на субконтинент, ніж США, які проводили політику самоусунення від справ Південної Азії.

Очікувати зміни ставлення Вашингтона до Пакистану можна було ще до війни 1971 р. США тоді вважали за краще надавати допомогу країнам, які могли демонструвати стійкий розвиток, були спроможні повернути борги і принести американцям прибутки. Пакистан, судячи з подій 1968–1971 рр., не був такою державою, на цю роль більше підходила Індія.

Обґрунтувати такий стан речей можна кількома чинниками. По-перше, ще за часів адміністрації Л. Джонсона в Білому домі усвідомлювали, що Індія становить більший інтерес для США, і відносини з нею були більш пріоритетними. По-друге, американська адміністрація була добре проінформована про «ефективність» дій пакистанської влади в кризові моменти і навряд чи реально довіряла їй. По-третє, політична криза в Пакистані 1968-1969 рр., криза 1971 р. і методи її подолання не сприяли

поширенню думки про стабільність у цій країні. По-четверте, налагодження відносин з КНР надавало Сполученим Штатам величезні можливості у сферах торгівлі, фінансів, розвідки тощо, яких Пакистан надати не міг. Навпаки, своїми вимогами про зброю Пакистан створював США проблеми у відносинах з Індією, а використанням американської техніки під час операції «Прожектор» наносив їм репутаційні втрати.

Отже, після врахування всього вищезазначеного слід сказати про те, чи вдалося США реалізувати свої інтереси в Південній Азії у 1969-1972 рр. Ще раз наведемо фрагменти документа РНБ з цього приводу: відомство хотіло бачити «продовження політичної та економічної еволюції Індії та її здатність захистити свій гімалайський кордон», щоб «політична та економічна еволюція (Пакистану) була конструктивною та не руйнувала індійську», і щоб «Західний Пакистан примирився зі Східним» [32, d. 42]. Як бачимо, всі ці пункти так чи інакше були виконані: Індія продовжувала розвиток, а коли він виявився під загрозою через біженців, США допомогли їй; необхідність захисту гімалайського кордону відпала: під час кризи 1971 р. китайці не побажали скористатися нагодою і напасти на Індію, а потім заявили про намір покращити стосунки зі своїм південно-західним сусідом; еволюцію Пакистану навряд чи можна назвати «конструктивною», але війна 1971 р. показала, що потужностей цієї країни недостатньо для того, щоб відчутно загрожувати Індії (і США, до речі, не виявляли бажання їх збільшувати). Дві частини Пакистану не «примирилися», а були роз'єднані війною, якої американці не хотіли, однак свого вони все одно домоглися – проблемне для Південної Азії бенгальське питання було зняте з порядку денного. Відповідно, США змогли реалізувати практично всі свої цілі в Південній Азії, не докладаючи для цього багатьох зусиль і залишаючись «в тіні», як і передбачала доктрина Р. Ніксона.

Основні положення розділу викладено в семи публікаціях автора дослідження [111, 113, 115, 116, 117, 118, 119].

ВИСНОВКИ

У результаті проведення дослідження автором була проаналізована зовнішня політика США в Південній Азії з урахуванням того, який вплив вона мала на країни регіону та їхній розвиток.

Зокрема, було встановлено, що у 1965-1971 рр. існувала низка питань, через які між Індією та Пакистаном були суперечки (Кашмірська проблема, прикордонні сутички в Ранні, рух за відокремлення Східного Пакистану тощо), на кожен з яких США були змушені певним чином реагувати. З огляду на те, що Південна Азія для США на той момент була другорядним регіоном, є підстави стверджувати, що участь у ліквідації суперечок між країнами регіону не була пріоритетом американців. Аналіз історіографії та джерел свідчить про те, що ключовою задачею для Вашингтона було не допустити збройні конфлікти в Південній Азії, а потім, коли війни все ж розпочиналися, сприяти відновленню індо-пакистанського діалогу до того рівня, який би влаштовував США та не зменшував їхнього впливу в регіоні.

Під час конфліктів між Індією та Пакистаном 1965 р. США проявили певну пасивність, не бажаючи прямо втручатися у врегулювання стосунків цих країн та зосередивши свою увагу на допомозі миротворчим ініціативам ООН. Ключовим методом впливу на Пакистан для США тоді були військові постачання, припинені під час конфлікту у Кашмірі. Важелем впливу на Індію в той період було продовольче питання, оскільки через невдалий для фермерів рік країна опинилася на межі голоду, а США намагалися використовувати постачання зерна як засіб тиску і примусу Індії до виконання певних вимог (наприклад, стриманості щодо Пакистану або проведення реформ).

Зазначені засоби впливу, з одного боку, виявилися шкідливими для американо-пакистанських та американо-індійських відносин, призвели до не вигідного для США укріплення пакистано-китайських контактів. З іншого боку, Пакистан при плануванні бойових дій мав урахувати, що без американської зброї він не зможе довго протриматися у протистоянні з

Індією. Для Індії поведінка США мала певні плюси: по-перше, її суперник залишився без ключового джерела постачань військової техніки, а по-друге, запропонований американцями формат отримання продовольчої допомоги (зерно в обмін на реформи в аграрному секторі) допоміг країні провести «зелену революцію» та позбутися залежності від продовольчих постачань із-за кордону.

Роль США у «зеленій революції» в Індії навряд чи можна оцінити однозначно. Як вже згадувалося вище, для Вашингтона відносини з Індією в аграрній сфері були засобом політичного тиску і, крім того, засобом для того, щоб позбутися надлишків зерна та створити собі імідж доброзичливої країни, що завжди готова щедро допомагати нужденним. Однак не можна заперечувати, що «спонукання» з боку США дійсно підштовхнуло Індію в розвитку сільського господарства, допомогло їй забезпечити власне населення продовольством і, зрештою, зайнятися вирішенням інших соціально-економічних проблем.

США допомагали впровадженню «зеленої революції» і в Пакистані, однак у цій країні масштаб продовольчої проблеми і витрат на її вирішення був скромнішим за індійський. Також слід враховувати, що на відміну від Індії продовольче питання було не головним у порядку денному американо-пакистанських відносин 1965-1970 рр.: насамперед, пакистанці домагалися відновлення військових постачань.

За підсумками аналізу документів з теми дослідження можна зробити висновок про те, що ставлення США до надання Індії та Пакистану матеріальної та технічної допомоги у 1965-1970 рр. дещо різнилося. Індія отримувала її одразу після виконання певних умов у рамках аграрних реформ, в той час як проекти та кредити для Пакистану нерідко затримувалися або взагалі відкладалися на невизначений термін.

Ведучи мову про кризу 1971 р., слід відзначити, що американська розвідка, попри другорядність Південної Азії в системі зовнішньополітичних пріоритетів США, ретельно відстежувала її

визрівання і саме на це вказує низка розсекречених документів ЦРУ та Держдепартаменту. Як свідчать ці матеріали, США спостерігали і за поглибленням конфлікту між Західним та Східним Пакистаном, і за загостренням протиріч між Індією та Пакистаном, що разом призвели до широкомасштабної кризи та нової індо-пакистанської війни.

Упродовж кризи 1971 р. США намагалися відсторонитися від прямої участі у конфлікті, проте значно активніше, порівняно з 1965 р., прагнули попередити початок індо-пакистанської війни, сприяти проведенню різноманітних переговорів тощо. Окрім дипломатичних зусиль, протягом 1971 р. США активно опікувалися питанням про допомогу біженцям зі Східного Пакистану, що втекли на територію Індії.

Упродовж кризи 1965 р. США дійсно вдавалося залишатися «в тіні» конфлікту, однак у 1971 р. Вашингтон не зміг зробити так само через низку скандалів: американському керівництву дорікали за підтримку пакистанського керівництва, яке санкціонувало силову операцію у Східному Пакистані, за таємні постачання зброї Пакистану в обхід ембарго, за відправку авіаносної групи у Бенгальську затоку при декларуванні нейтралітету щодо індо-пакистанського конфлікту та за загальну зовнішньополітичну лінію, дані про яку були отримані широким загалом після витоку секретних документів у пресу. Однак при згадуванні цих скандалів варто звернути увагу на ще два факти.

По-перше, американська преса та Конгрес були доволі критично налаштовані до тодішнього президента США Р. Ніксона і використовували всі наявні можливості для його критики. По-друге, дії адміністрації Р. Ніксона, хоч і створювали їй репутацію «союзників військового диктатора», цілком відповідали президентській зовнішньополітичній доктрині, яка передбачала вирішення локальних криз регіональними лідерами без активної участі США. Декларативно підтримуючи Пакистан і не надаючи йому реальної підтримки, США залишали його наодинці з більш сильною Індією та фактично сприяли поразці Пакистану у війні 1971 р. і

відокремленню Бангладеш, яке повністю вирішувало тогорічну кризу, не давши перетворитися їй на довготривалу чи заморожену. Якщо ця логіка є правильною, то адміністрації Р. Ніксона були вигідні скандали в пресі, адже вони перебільшували масштаби американської допомоги Пакистану та спотворювали реальну схему дій Вашингтона, яку той не бажав демонструвати. До того ж маневри 74-ї групи 7-го флоту ВМС США у Бенгальській затоці, розкритиковані переважною більшістю журналістів, дослідників і оглядачів як невдала спроба тиску на Індію, насправді могли бути спрямованими на розширення американської військово-морської присутності в Індійському океані без прив'язки до індо-пакистанського конфлікту.

Окремо слід зупинитися на питанні про те, якою була позиція американської адміністрації щодо появи незалежної Бангладеш. Джерела з цієї теми вказують на те, що це питання у 1971 р. для США було другорядним – їх влаштовувало будь-яке вирішення кризи, яке б дозволило обійтися без війни, а деталі врегулювання воліли залишити на розгляд Індії та Пакистану.

Після 1971 р. США знов спробували вдатися до тактики малопомітності та вичікування, сподіваючись на кроки до нормалізації відносин з боку Індії, Пакистану та Бангладеш, які були зіпсовані впродовж кризи та індо-пакистанської війни. У випадку з Індією та Пакистаном ця тактика спрацювала і згодом привела до активізації політичного діалогу, в той час як небажання Вашингтона визнавати Бангладеш з огляду на численні міжнародні зобов'язання спричинило подальше погіршення американо-бенгальських стосунків. Утім, новостворена республіка з перших днів свого існування зіткнулася зі значними економічними труднощами, і заради їх вирішення бенгальський уряд був змушений налагоджувати відносини з США.

Певні висновки можна зробити, порівнюючи дії США у Південній Азії за часів президентства Л. Джонсона та Р. Ніксона. На рівні посольств Індії

та Пакистану ситуація залишалася незмінною протягом усіх років, кожен із послів підтримував позицію країни свого перебування, що викликало негативну реакцію Вашингтона. На рівні міністерств спостерігався певний «нахил» у бік Індії, особливо в Держдепартаменті, і тільки Міністерство оборони періодично виступало на підтримку Пакистану. Власне президенти до поточних проблем Південної Азії ставилися індиферентно, концентруючи свою увагу на регіоні тільки у випадку загострення ситуації. Можна стверджувати, що Л. Джонсон більш прихильно ставився до Індії, ніж Р. Ніксон, але їхні занадто дружні або ворожі кроки щодо країн Південної Азії традиційно блокувалися зусиллями різних відомств і конгресменів. Щоправда, Л. Джонсону вдавалося перемагати спротив і продовжувати політику «короткого повідця», в той час як спроби Р. Ніксона надати Пакистану значну кількість летального озброєння були заблоковані.

Таким чином, політиці США у Південній Азії в 1965-1972 рр. не можна давати однозначної оцінки: використовуючи різноманітні засоби впливу, Вашингтон старанно реалізовував власні інтереси у регіоні, а будь-яку невдачу міг трансформувати у вигідне для себе русло. Оскільки Південна Азія не була ключовим регіоном для США, то і втрата частки впливу в ньому не була для американців критичною, вони завжди залишали собі можливість для його відновлення, до того ж регіональні держави потребували допомоги та співробітництва з боку Вашингтона. Окремо варто зазначити про вибір пріоритетного партнера в Південній Азії. Хоч США і прийнято вважати «особливим союзником» Пакистану, в означений період вони зробили чимало кроків, які демонстрували бажання розвивати відносини з Індією та поступове її визнання як регіонального лідера, яке зберігається і до сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Вопрос, рассматривавшийся Советом Безопасности на его 1606, 1607 и 1608-м заседаниях 4, 5 и 6 декабря 1971 года // Резолюция A/RES/2793 (XXVI) / Резолюции 26-й сессии Генеральной ассамблеи ООН. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2793\(XXVI\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2793(XXVI)) (дата звернення: 20.03.2017).
2. Державний архів Російської Федерації, м. Москва
Ф. Р4459. Досьє іноземної загальнополітичної інформації ТАСС
оп. 43.
Дело №10. Бангладеш, 22.03.1972 – 24.04.1972, 283 листа.
3. Державний архів Російської Федерації, м. Москва
Ф. Р4459. Досьє іноземної загальнополітичної інформації ТАСС
оп. 43.
Дело №43/6. Индия. Отношения с капиталистическими странами,
1.01.1969 – 29.12.1969, 131 лист.
4. Державний архів Російської Федерації, м. Москва
Ф. Р4459. Досьє іноземної загальнополітичної інформації ТАСС
оп. 43.
Дело №43/6. Индия. Отношения с капиталистическими странами,
1.01.1971 – 30.12.1971, 322 листа.
5. Державний архів Російської Федерації, м. Москва
Ф. Р4459. Досьє іноземної загальнополітичної інформації ТАСС
оп. 43.
Дело №48/6, т. 1. Индия. Отношения с капиталистическими странами,
1.1.1972 – 19.04.1972, 273 листа.
6. Державний архів Російської Федерації, м. Москва
Ф. Р4459. Досьє іноземної загальнополітичної інформації ТАСС
оп. 43.

Дело №48/6, т. 2. Индия. Отношения с капиталистическими странами, 20.04.1972 – 31.12.1972, 271 лист.

7. Державний архів Російської Федерації, м. Москва
Ф. Р4459. Досьє иностранной общеполитической информации ТАСС
оп. 43.
Дело №65. Индия – президент, премьер-министр, правительство, парламент, партии, 17.06.1967 – 12.09.1967, 307 листов.
8. Договор «О мире, дружбе и сотрудничестве между СССР и Республикой Индией» // База данных «Право» URL: <http://docs.pravo.ru/document/view/20796637/19885317/> (дата звернення: 17.03.2017).
9. Индира Ганди. Статьи, речи, интервью. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. 432 с.
10. Индо-пакистанская миссия Организации Объединенных Наций по наблюдению (ЮНИПОМ) // Завершенные операции ООН по поддержанию мира / База данных ООН. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/ind-pak.htm> (дата звернення: 19.03.2017).
11. Индо-пакистанский вопрос: Доклады Генерального секретаря о соблюдении соглашения о прекращении огня в соответствии с резолюцией 211 (1965) Совета Безопасности от 20 сентября 1965 года // Резолюция S/RES/214 (1965) / Резолюции Совета Безопасности ООН 1965 года. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/214\(1965\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/214(1965)) (дата звернення: 20.03.2017).
12. Индо-пакистанский вопрос: Письмо представителя Пакистана от 22 октября 1965 года на имя Председателя Совета Безопасности. Доклады Генерального секретаря об отводе войск и вооруженного персонала и о соблюдении условия о прекращении огня // Резолюция S/RES/215 (1965) / Резолюции Совета Безопасности ООН 1965 года. URL:

[http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/215\(1965\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/215(1965)) (дата
звернення: 20.03.2017).

13. Индо-пакистанский вопрос: Предварительный доклад Генерального секретаря о его встречах с правительствами Индии и Пакистана // Резолюция S/RES/211 (1965) / Резолюции Совета Безопасности ООН 1965 года. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/211\(1965\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/211(1965)) (дата
звернення: 20.03.2017).
14. КНР предъявила Индии ультиматум. *Посев*. 1965. №38-39. С. 1009–1010.
15. Население Пакистана и Бангладеш // Google Public Data. URL: https://www.google.com.ua/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=sp_pop_totl&idim=country:BGD:ПАК&hl=ru&dl=ru (дата
звернення: 19.03.2017).
16. Пакистан: печальные итоги. *Азия и Африка*. 1971. №12. С. 30.
17. Родионов А. А. Записки посла СССР в Пакистане в 1971-1974 гг. *Новая и новейшая история*. 1997. № 1. С. 122–142.
18. Родионов А. А. Зульфикар Али Бхутто, каким я его знал: записки дипломата. Москва: Международные отношения, 2004. 302 с.
19. Россия и Бангладеш подпишут соглашение по кредиту на АЭС «Руппур» // ria.ru: сайт / РИА Новости. 22.07.2016. URL: <https://ria.ru/atomtec/20160722/1472666449.html> (дата
звернення: 20.03.2017).
20. Ташкентская декларация // UN Peacemaker. URL: http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IN%20PK_660110_TashkentDeclaration%28ru%29.pdf (дата
звернення: 20.03.2017).
21. Anderson J., Clifford G. The Anderson Papers. New York: Ballantine Books, 1974. 334 p.

22. Anderson J., Gupta V. Anderson papers: a study of Nixon's blackmail of India. New Delhi: Indian School Supply Depot, Publication Division, 1972. 236 p.
23. Bhutto B. The Daughter of Destiny: An Autobiography. New York: HarperCollins, 2009. 450 p.
24. Bley J. E. VAW-113 Command History Calendar Year 1971 // Naval History and Heritage Command. URL: <http://www.history.navy.mil/sqdhist/vaw/vaw-113/1971.pdf> (дата звернення: 09.03.2012).
25. Bley J. E. VAW-113 Command History Calendar Year 1972 // Naval History and Heritage Command. URL: <http://www.history.navy.mil/sqdhist/vaw/vaw-113/1971.pdf> (дата звернення: 09.03.2012).
26. *Chicago Tribune*. April 27, 1965 – February 7, 1972.
27. Contract signed for preparatory work at Bangladesh's NPP // neimagazine.com: сайт / Nuclear Engineering International. 01.04.2016. URL: <http://www.neimagazine.com/news/newscontract-signed-for-preparatory-work-at-bangladeshs-npp-4854452> (дата звернення: 13.03.2017).
28. *Daily Express*. September 4, 1965 – September 23, 1965.
29. *Daily Telegraph*. December 2, 1971 – December 21, 1971.
30. Dixit J. N. India-Pakistan in War and Peace. London: Routledge, 2002. 494 p.
31. Documents on the India-Pakistan War, 1971. *Pakistan Horizon*. 1972. Vol. 25. №1. P. 142–186.
32. Foreign Relations of the United States, 1969-1976. Documents on South Asia, 1969-1972 // Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs / Ed. by E. C. Keefer, L. J. Smith. URL: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve07> (дата звернення: 19.03.2017).

33. Foreign relations of the United States, South Asia, 1964–1968 // Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs / G. Mallon, D. Patterson, L. Smith. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25>. (дата звернення: 17.03.2017).
34. Front page of People's Daily, 25 December 1970, showing from left, Edgar Snow, interpreter Ji Chaozhu, Mao Zedong, and Lin Biao, at a reviewing stand facing Tiananmen Square on 1 October 1970 // National Security Archive Electronic Briefing Book No. 145. New Documentary Reveals Secret U.S., Chinese Diplomacy Behind Nixon's Trip / Ed. by W. Burr. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB145/04.pdf>. (дата звернення: 12.03.2017).
35. Gandhi I. Man and Environment // Center for Environment Education. URL: <http://www.ceeindia.org/newintra/papers/MAN%20AND%20ENVIRONMENT.htm> (дата звернення: 24.05.2017).
36. Gandhi I., Norman D. Letters to an American Friend 1950-1984. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1985. 180 p.
37. *International Herald Tribune*. December 4, 1971 – December 22, 1971.
38. Kak K. Revisiting 1971 War and IAF's Role: India's Interests and Compulsions // Gateway House, Indian Council on Global Relations / Center For Air Power Studies. URL: <http://www.gatewayhouse.in/revisiting-1971-war-and-iafs-role-indias-interests-and-compulsions/> (дата звернення: 14.03.2017).
39. Kelly J. Christopher Van Hollen Sr., ambassador // baltimoresun.com: сайт / The Baltimore Sun. 3.02.2013. URL: <http://www.baltimoresun.com/news/obituaries/bs-md-ob-christopher-vanhollen-20130201-story.html> (дата звернення: 13.03.2017).
40. Kissinger H. A. White House Years. Sheffield: Phoenix Press, 2000. 1521 p.
41. *Los Angeles Times*. April 25, 1965 – May 28, 1972.

42. Nixon R. M. The Memoirs of Richard Nixon. New York: Grosset&Dunlap, 1978. 1120 p.
43. Nixon R. Third Annual Report on U.S. Foreign Policy // Foreign Relations of the United States, 1969-1976. Foundations of Foreign Policy, 1969-1972 / Ed. by D. H. Herschler. URL: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/d104> (дата звернення: 15.03.2017).
44. Population of India (1951-2001) // Ministry of Finance / Union Budget. URL: <http://indiabudget.nic.in/es2006-07/chapt2007/tab97.pdf> (дата звернення 16.03.2017).
45. Public Law 480. To increase the consumption of United States agricultural commodities in foreign countries, to improve the foreign relations of the United States, and for other purposes // U.S. Government Publishing Office. URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-68/pdf/STATUTE-68-Pg454-2.pdf> (дата звернення: 17.03.2017).
46. Public Papers of the Presidents of the United States. Richard Nixon. Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President, 1971. Washington: Unites States Government Printing Office, 1972. 1362 p.
47. Public Papers of the Presidents of the United States. Richard Nixon. Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President, 1972. Washington: Unites States Government Printing Office, 1974. 1161 p.
48. Russians vs. Americans in Bengal Bay // Strike Force. URL: http://www.youtube.com/watch?v=Er2E_PpVUYw (дата звернення: 16.03.2017).
49. Shanghai Communique // Taiwan Documents Project. URL: <http://www.taiwandocuments.org/communique01.htm> (дата звернення: 16.03.2017).
50. Simla Agreement, July 02, 1972 // Government of India / Ministry of External Affairs. URL: <http://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/5541/Simla+Agreement> (дата звернення: 16.03.2017).

51. Six-point Programme // Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh.
URL: http://en.banglapedia.org/index.php?title=Six-point_Programme
(дата звернення: 13.03.2017).
52. Speeches by Z. A. Bhutto // Site Dedicated to Shaheed Zulfikar Ali Bhutto.
URL: <http://www.bhutto.org/speeches.php> (дата звернення: 11.03.2017).
53. The Beijing-Washington Back-Channel and Henry Kissinger's Secret Trip to China. September 1970 – July 1971 // The National Security Archive / Ed. by W. Burr. URL: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB66>
(дата звернення: 17.03.2017).
54. *The Christian Science Monitor*. April 9, 1965 – June 17, 1972.
55. The Collection of Presidential Briefing Products from 1961 to 1969 // CIA's Historical Review Program. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/presidents-daily-brief-1961-1969> (дата звернення: 19.03.2017).
56. The Collection of Presidential Briefing Products from 1969 to 1977 // CIA's Historical Review Program. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/presidents-daily-brief-1969-1977> (дата звернення: 19.03.2017).
57. *The Guardian*. April 26, 1965 – June 18, 1972.
58. *The Hartford Courant*. April 4, 1965 – July 3, 1972.
59. *The Hindu*. September 20, 1965 – September 30, 1965.
60. The Indo-Pakistan Western Boundary Case Tribunal Award, 19 February 1968 // UN Office of Legal Affairs / Reports of International Arbitral Awards. URL: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_XVII/1-576.pdf (дата звернення: 17.03.2017).
61. *The New York Times*. April 8, 1965 – March 28, 1972.
62. The Nixon Administration and the Indian Nuclear Program, 1972-1974 // The National Security Archive / Ed. by W. Burr. URL: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb367> (дата звернення: 17.03.2017).

63. *The Pakistan Times*. December 2, 1971 – December 29, 1971.
64. The Tilt: The U.S. and the South Asian Crisis of 1971 // The National Security Archive / Ed. By S. Gandhi. URL: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79> (дата звернення: 17.03.2017).
65. The U.S.: A Policy In Shambles // time.com: сайт / Time Magazine U.S. 20.12.1971. URL: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,878970,00.html> (дата звернення: 13.02.2017).
66. *The Washington Post*. March 15, 1965 – July 2, 1972.
67. TIB concerned over Rooppur nuke plant's safety // thedailystar.net: сайт / The Daily Star. 28.12.2015. URL: <http://www.thedailystar.net/country/tib-concerned-over-rooppur-nuke-plants-safety-193483> (дата звернення: 13.03.2017).
68. Van Hollen C. The Tilt Policy Revisited: Nixon-Kissinger Geopolitics and South Asia. *Asian Survey*. 1980. Vol. 20. №4. P. 339–361.
69. Алаев Л. Б., Вигасин А. А., Сафронова А. Л. История Индии. Москва: Дрофа, 2010. 576 с.
70. Арбатов Г. А., Абаренков В. П., Давыдов В. Ф. Современная внешняя политика США. Москва: Наука, 1984. Т. 1. 462 с.
71. Беглова Н. С. Бангладеш, Южная Азия и политика США. Москва: Наука, 1982. 200 с.
72. Беглова Н. С. Становление американо-бенгальских отношений в 1971-1977 гг.: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1978. 187 с.
73. Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н. История Пакистана. XX век. Москва: ИВ РАН, Крафт+, 2008. 576 с.
74. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. Москва: РОССПЭН, 1998. 189 с.

75. Борділовська О. А. Індія і Пакистан: 60 років ідейного протистояння. *Східний світ*. 2011. № 2. С. 57–67.
76. Борділовська О. А. Індія в сучасному геостратегічному балансі сил. *Міжнародні відносини*. 2006. №33-34. С. 67–72.
77. Горобець І. В. Процеси формування системи регіональної безпеки в Південній Азії. Початок 1990-х-середина 2010-років. Київ: Міленіум, 2017. 416 с.
78. Датт В. П. Внешняя политика Индии. Москва: Прогресс, 1988. 437 с.
79. Журавлева Е. С. Приоритеты внешней политики Индии (1960-90е гг.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.07. Москва, 1993. 391 с.
80. Журкин В. В. США и международно-политические кризисы. Москва: Наука, 1975. 326 с.
81. Зверев П. Г. Вторая индо-пакистанская война 1965 г. и Индо-пакистанская миссия ООН по наблюдению (ЮНИПОМ): история конфликта и его урегулирования // Электронный научный журнал "Историческая наука". 2014. Выпуск 2(9). С. 3–8. URL: http://www.historical-science.ingnpublishing.com/archive/2014/release_2_9_april-june/zverev_p_g_vtoraya_indo-pakistanskaya_vojna_1965_g_i_indo-pakistanskaya_missiya_oon_po_nablyudeniyu_yunipom_istoriya_konflikta_i (дата звернення: 19.03.2017).
82. Исабейли А. Г. Основные направления внешней политики Пакистана. *Вопросы истории*. 2009. №10. С. 102–111.
83. Ислам Р. Р. Внешняя политика Республики Бангладеш и приоритеты социально-экономического развития страны: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.15. Санкт-Петербург, 2003. 162 с.
84. Ігнат'єв П. М. Індія на шляху до лідерства у Південній Азії. Чернівці: Книги-XXI, 2006. 504 с.
85. Ігнат'єв П. М. Пакистан: від деколонізації Британської Індії до сьогодення. Чернівці: Книги-XXI, 2014. 348 с.

86. Кауль Т. Н. Индия и Азия. Москва: Прогресс, 1989. 240 с.
87. Кей Дж. История Индии. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 761 с.
88. Колыхалова Г. П. Индо-пакистанский конфликт // Региональные конфликты в Азии и Северной Африке / за заг. ред. А. М. Хазанова. Москва: Институт востоковедения РАН, 1997. С. 146–162.
89. Костиков В. М. Внешняя политика Индии в 1971-1972 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 1983.
90. Кременюк В. А. Политика США в развивающихся странах. Проблемы конфликтных ситуаций (1945-1976). Москва: Международные отношения, 1977. 223 с.
91. Кременюк В. А. США и конфликты в странах Азии. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. 222 с.
92. Кременюк В. А., Лукин В. П., Руднев В. С. Политика США в Азии. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1977. 272 с.
93. Куцобин П., Шурыгин В. Южная Азия: тенденции к стабильности. *Международная жизнь*. 1973. № 3. С. 64–65.
94. Луговский Ю. За прочный мир на Индостане. *Международная жизнь*. 1972. № 1. С. 109.
95. Лунев С. И. Дипломатия в Южной Азии. Москва: Наука, 1993. 194 с.
96. Лунев С. И. Индия и США: межгосударственные отношения. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. 181 с.
97. Москаленко В. Н. Внешняя политика Пакистана. Москва: Наука, 1984. 301 с.
98. Мрозек Б. Внешняя политика Пакистана в 70-е годы: отношения с США и странами Западной Европы // Пакистан. Проблемы политики и экономики / за заг. ред. Ю. В. Ганковского. Москва: Наука, 1978. С. 59–80.

99. Мукиджанова Р. М. Пакистан и империалистические державы: 70-е – начало 80-х годов. Москва: Наука, 1984. 175 с.
100. Мукиджанова Р. М. Пакистан, Южная Азия и политика США. Москва: Наука, 1974. 190 с.
101. Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция – современное состояние, история и перспективы). За заг. ред. В. Белокреницького, А. Єгоріна, В. Коргуна, В. Москаленко та ін. Москва: ИВРАН-Крафт+, 2001. 336 с.
102. Портнягин А. Д. Стратегия США в зоне Индийского океана. Москва: Международные отношения, 1985. 126 с.
103. Пучков В. П. Политическое развитие Бангладеш, 1971-1985. Москва: Наука, 1985. 184 с.
104. Розин А. Военно-морское сотрудничество СССР и Пакистана в конце 1960-х годов Советский флот в войнах и конфликтах "холодной войны". URL: <http://alerozin.narod.ru/PakistanUSSRnavy.htm> (дата звернення: 13.03.2017).
105. Розин А. Миссия советского флота в ходе войны между Индией и Пакистаном в 1971 г. // Советский флот в войнах и конфликтах "холодной войны". URL: <http://alerozin.narod.ru/indi.htm> (дата звернення: 20.03.2017).
106. Селезнев Л. И. Народная Республика Бангладеш. Ленинград: Общество "Знание" РСФСР, 1973. 31 с.
107. Сивуха Т. В. Цивілізаційний вимір зовнішньої політики Індії. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2015. Вип. 28. С. 185–188.
108. Сольский Р. Индийско-пакистанские отношения в 1971-1976 гг.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Москва, 1978. 201 с.
109. Таммита-Дельгода С. Индия. История страны. Москва: Эксмо, 2010. 352 с.

110. Толстов С. Система міжнародних відносин: внутрішні зв'язки та регулюючі механізми. *Антологія творчих досягнень*. Київ: ІСЕМВ НАН України, 2004. Вип. 1. С. 263–289.
111. Уллах П. Е. Військова підтримка США Пакистану впродовж 1965-1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 35–40.
112. Уллах П. Э. От переговоров к эмбарго: к вопросу о действиях США накануне индо-пакистанской войны 1965 года. *Научные ведомости БелГУ. Серия «История. Политология»*. 2016. №15 (236). С. 77–84.
113. Уллах П. Э. Проблема беженцев во время южноазиатского кризиса 1971 г. и позиция США. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. №15. С. 125–132.
114. Уллах П. Э. Свертывание разведывательной базы «Бадабер» как признак заката «особых отношений» США и Пакистана в 1960-х гг. *Вестник ХНУ. Серия «История»*. 2016. №51. С. 97–105.
115. Уллах П. Э. Седьмой флот США и Южноазиатский кризис 1971 г. *Вестник ХНУ. Серия «История»*. 2013. №47. С. 234–245.
116. Уллах П. Э. Американский фактор в южно-азиатском кризисе 1971 г. // *Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2012»*. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2012/1701/28708_659d.pdf (дата звернення: 21.03.2017).
117. Уллах П. Э. Седьмой флот США в Бенгальском заливе. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції, 20 квітня 2012*. Харків, 2012. С. 205–207.
118. Уллах П. Э. Эволюция политического курса США в Южной Азии (декабрь 1971 – июль 1972 г.). *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції, 26 квітня 2013*. Харків, 2013. Харків, 2013. С. 178–179.

- 119.** Уллах П. Э. Американские военные поставки Пакистану в 1971-1972 гг.: опыт «заключенной» дружбы. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції, 25 квітня 2014.* Харків, 2014. С. 178–179.
- 120.** Уллах П. Э. Американский фактор в индо-пакистанском противостоянии 1965 года. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції, 29 квітня 2016.* Харків, 2016. С. 71–74.
- 121.** Ульяновский Р. А. Политические портреты борцов за независимость. Москва: Издательство политической литературы, 1980. 176 с.
- 122.** Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа. Москва: Политиздат, 1986. 231 с.
- 123.** Хасан З. Политика Пакистана на Среднем Востоке в 1958-1977 гг. (военно-политическое и экономическое сотрудничество с Ираном и Турцией): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 1984. 175 с.
- 124.** Шергін С. Політологічний дискурс науки про міжнародні відносини // Освіта регіону. 2016. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/660> (дата звернення: 10.01.2017).
- 125.** Шилин А. А. Эскалация вооружений в Южной Азии: Этапы и направления развития военно-промышленного потенциала Индии и Пакистана: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 2002. 212 с.
- 126.** Южная Азия: конфликты и геополитика / ИВ РАН. Москва, 1999. 173 с.
- 127.** Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век. Москва: Издательство ИВ РАН, 2010. 920 с.
- 128.** Abraham I. South Asian Cultures of the Bomb. Atomic Publics and the State in India and Pakistan. Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 2009. 222 p.
- 129.** Abraham I. South Asian Events of 1971: New Revelations. *Economic and Political Weekly*. 2005. Vol. 40. №28. P. 2994–2995.

- 130.** Aggarwala A. C., Aggarwala S. C. *Legacy of Indira Gandhi*. New Delhi: Socialist age publications, 1985. 320 p.
- 131.** Ahlberg K. L. “Machiavelli with a Heart”: The Johnson Administration’s Food for Peace Program. *Diplomatic History*. 2007. Vol. 31. №4. P.665-701.
- 132.** Ahlberg K. L. *Transplanting the Great Society: Lyndon Johnson and Food for Peace*. Columbia, University of Missouri Press, 2008. 260 p.
- 133.** Ahmad E. Pakistan: It’s Role in U.S. World Strategy. *MERIP Reports*. 1973. №16. P. 12–17.
- 134.** Alam M. B. The Shaping of India's Nuclear Policy: Indira Gandhi Years. *Punjab Journal of Politics*. 1994. Vol. 11. №1. P. 25–38.
- 135.** Alam S. *Pakistan Army: Modernization, Arms Procurement and Capacity Building*. New Delhi: Vij Books India, 2012. 116 p.
- 136.** Ali M. East Pakistan Crisis: International Reactions. *Pakistan Horizon*. 1971. Vol. 24. №2. P. 31–58.
- 137.** Ali M. Pakistan – United States Relations: The Recent Phase. *Pakistan Horizon*. 1978. Vol. 31. №2-3. P. 32–56.
- 138.** Ali S. Lest We Forget. Enayet Karim – A Distinguished Diplomat // [thedailystar.net](http://www.thedailystar.net): сайт / The Daily Star. 16.02.2005. URL: <http://www.thedailystar.net/2005/02/16/d502161502114.htm> (дата звернення: 11.03.2017).
- 139.** Alqama K., Nawaz R. US Role in Bending Democracy during Cold War: A Case Study of Pakistan. *South Asian Studies*. 2010. Vol. 25. №1. P. 7–20.
- 140.** Altrach P. G. American Academics In India. *Economic and Political Weekly*. 1973. Vol. 8. №11. P. 536.
- 141.** Arpi C. 1971 War: How the US tried to corner India // [rediff.com](http://www.rediff.com): сайт / Rediff India Abroad. 26.12.2006. URL: <http://www.rediff.com/news/2006/dec/26claudes.htm> (дата звернення: 16.03.2017).
- 142.** Azmi M. R. Pakistan-United States Relations: An Appraisal. *Pakistan Horizon*. 1983. Vol. 36. №3. P. 37–50.

143. Bailes A. J. K., Gooneratne J., Inayat M. Regionalism in South Asian Diplomacy. Stockholm: International Peace Research Institute, 2007. 70 p.
144. Ball D. Signals Intelligence (SIGINT) in South Asia: India, Pakistan, Sri Lanka. Canberra: Australian National University, 1996. 116 p.
145. Baloch Q. B. Engagement and Estrangement in U.S.-Pakistani Relations. *The Dialogue*. 2007. Vol. 1. № 4. P. 28–56.
146. Banerjee B. N. India's Political Unity and Soviet Foreign Policy. New Delhi: Paribus Publishers and Distributors, 1985. 264 p.
147. Banerjee S. Explaining the American "Tilt" in the 1971 Bangladesh Crisis: A Late Dependency Approach. *International Studies Quarterly*. 1987. Vol. 31. №2. P. 201–216.
148. Belokrenitsky V. Y., Moskalenko V. N. A Political History of Pakistan 1947-2007. Oxford: Oxford University Press, 2013. 174 p.
149. Bengali Struggle Supported. *Pakistan Forum*. 1971. Vol. 1. №4. P 10–11.
150. Betts R. K. Incentives for Nuclear Weapons: India, Pakistan, Iran. *Asian Survey*. 1979. Vol. 19. №11. P. 1053–1072.
151. Bhagwati J. The United States in the Nixon Era: The End of Innocence. *Daedalus*. 1972. Vol. 101. №4. P. 25–47.
152. Bhagwati J., Lewis J., Weiner M. The Implications of Recent Developments in American-Indian Relations. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*. 1973. Vol. 26. №9. P. 9–40.
153. Bhatia V. Rising Threat to India's Security // India's Unity and Security: Challenges. New Delhi, Patriot Publishers, 1985. P. 101–112.
154. Bhurgri A. G. Zulfikar Ali Bhutto: The Falcon of Pakistan. Islamabad: SZABIST, 2002. 519 p.
155. Bhutto Z. A. Bilateralism. New Directions. *Pakistan Horizon*. 1976. Vol. 29. №4. P. 3–59.
156. Black C. Richard M. Nixon: A Life in Full. New York: Public Affairs, 2007. 1153 p.

157. Brzoska M., Pearson F. S. Arms and Warfare: Escalation, De-escalation, and Negotiation. University of South Carolina Press, 1994. 316 p.
158. Butt U., Schofield J. The US, Geopolitics and Grand Strategies. London: Pluto Press, 2012. 288 p.
159. Carter C. E. The Indian Navy: A Military Power at a Political Crossroads. A Research Report Submitted To the Faculty. Montgomery: Air War College, 1996. 24 p.
160. Chandola H. Reactions to the War. *Economic and Political Weekly*. 1971. Vol. 6. №52. P. 2545.
161. Chapman G. P. The Geopolitics of South Asia from Early Empires to the Nuclear Age. Abingdon: Ashgate Publishing Ltd., 2009. 383 p.
162. Chari S. M. The Eagle and the Peacock: U.S. Foreign Policy Toward India Since Independence. Westport: Greenwood Press, 1995. 194 p.
163. Chaudhri M. A. Geopolitical Factors in Pakistan-India Relations. *Pakistan Horizon*. 1987. Vol. 40. №1. P. 30–50.
164. Chaudhuri G. S. Pakistan – a pawn in the U.S. Power Game. Calcutta: Firma KLM Private Limited, 1985. 175 p.
165. Choudhury G. W. The Last Days of United Pakistan. London: C. Hurst & Co, 1974. 239 p.
166. Chowdhary R. Jammu and Kashmir: Politics of identity and separatism. New Delhi: Routledge, 2016. 276 p.
167. Cohen E. A. Distant Battles: Modern War in the Third World. *International Security*. 1986. Vol. 10. № 4. P. 143–171.
168. Cohen S. P. India: Emerging Power. Washington: Brookings Institution Press, 2001. 377 p.
169. Cohen S. P. Pakistan and the Cold War // Superpower Rivalry and Conflict. The long shadow of the Cold War on the twenty-first century / ed. by C. Chari. New York: Routledge, 2010. P. 74–87.
170. Cohen S. P. Shooting for a Century: The India-Pakistan Conundrum. Washington: Brookings Institution Press, 2013. 236 p.

171. Cohen S. P. *The Future of Pakistan*. Washington: The Brooking Institutions, 2011. 311 p.
172. Cohen S. P. *The United States, India, and Pakistan: Retrospect and Prospect*. Champaign: ACDIS, 1997. 16 p.
173. Cohen S. P., Dasgupta S. *Arming without aiming: India's Military Modernization*. Washington: Brookings Institution Press, 2010. 223 p.
174. Cohen S. P., S. Dasgupta. *Is India Ending its Strategic Restraint Doctrine?* *Washington Quarterly*. 2011. Vol. 34. №2. P. 163–177.
175. Dallek R. *Nixon and Kissinger: Partners in Power*. New York: HarperCollins, 2007. 745 p.
176. Doel R. E., Harper K. C. *Prometheus Unleashed: Science as a Diplomatic Weapon in the Lyndon B. Johnson Administration*. *Osiris*. 2006. Vol. 21, №1. P. 66-85.
177. Dwivedi M., Kacker U. *Reexamining Indo-U.S. Relations*. *Journal of Third World Studies*. 2013. Vol. 30. №2. P. 137–150.
178. Farwell J. P. *The Pakistan Cauldron: Conspiracy, Assassination & Instability*. Sterling: Potomac Books, Inc., 2011. 331 p.
179. Frank K. *The Life of Indira Nehru Gandhi*. London: HarperCollins Publishers, 2001. 567 p.
180. Ganguly S. *Of Great Expectations and Bitter Disappointments: Indo-U.S. Relations under the Johnson Administration*. *Asian Affairs*. 1988. Vol. 15. №4. P. 212–219.
181. Ganguly S. *Wars without End: The Indo-Pakistani Conflict*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1995. Vol. 541. P. 167–178.
182. Gavin F. J., Lawrence M. A. *Beyond the Cold War: Lyndon Johnson and the New Global Challenges of the 1960s*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 320 p.

183. Gill J. H. *An Atlas of the 1971 India-Pakistan War: The Creation of Bangladesh*. Washington: Near East South Asia Center for Strategic Studies, 1999. 146 p.
184. Gojree M. U. The U.S. Interests and Policies towards South Asia: From Cold War Era to Strategic Rebalancing. *Research Journal of Language, Literature and Humanities*. 2015. Vol. 2. №4. P. 5–12.
185. Gottlieb G. The United Nations and Emergency Humanitarian Assistance in India-Pakistan. *The American Journal of International Law*. 1972. Vol. 66. № 2. P. 362–365.
186. Gould H. A. *The Hope and the reality: U.S.-Indian relations from Roosevelt to Reagan*. Boulder: Westview Press, 1992. 231 p.
187. Gould H. A. *The South Asia Story: The First Sixty Years of U.S. Relations with India and Pakistan*. Los Angeles: SAGE, 2010. 136 p.
188. Gupta A. D. South Asia and Superpower Competition 1954 to 1972. *Asian Affairs*. 2004. Vol. 26. № 4. P. 5–43.
189. Gupta A. *The U.S.-India Relationship: Strategic Partnership or Complementary Interests?* Collingdale: DIANE Publishing, 2005. 56 p.
190. Gupta R. C. *US Policy Towards India and Pakistan*. New Delhi: B. R. Publishing Corporation, 1977. 184 p.
191. Hagerty D. T. *South Asia in World Politics*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005. 312 p.
192. Hagerty D. T. US Policy and the Kashmir Dispute: Prospects for Resolution. *India Review*. 2003. Vol. 2. №3. P. 89–116.
193. Hanhimaki J. *The Flawed Architect: Henry Kissinger and American Foreign Policy*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 554 p.
194. Haqqani H. *Magnificent Delusions: Pakistan, the United States, and an Epic History of Misunderstanding*. New York: Public Affairs, 2013. 432 p.
195. Haqqani H. *Pakistan: Between Mosque and Military*. Washington: The Brookings Institution Press, 2005. 397 p.

196. Hashmi T. The Destiny of Pakistan and Pak-US Relationship. *Journal of South Asian Studies*. 2013. Vol. 1. №1. P. 10–34.
197. Hasnat S. F. Indian Intervention in East Pakistan: A Review under International Law. *South Asian Studies*. 1984. Vol. 1. №1. P. 57–83.
198. Haynes A. M. Indian Naval Development: Power Projection in the Indian Ocean? Monterey: Naval Postgraduate School, 1990. 105 p.
199. Hersh S. The Price of Power. Kissinger in the Nixon White House. New York: Summit Books, 1983. 699 p.
200. Hess G. R. Global Expansion and Regional Balances: The Emerging Scholarship on United States Relations with India and Pakistan. *Pacific Historical Review*. 1987. Vol. 56. № 2. P. 259–295.
201. Hilali A. Z. Cold War Politics of Superpowers In South Asia. *The Dialogue*. 2006. Vol. 1. № 2. P. 68–108.
202. Hilali A. Z. US-Pakistan Relationship: Soviet Invasion of Afghanistan. Farnham: Ashgate Publishing, Ltd., 2005. 304 p.
203. Hussain S. A. Politics of Alliance and Aid: A Case Study of Pakistan (1954–1966). *Pakistan Horizon*. 1979. Vol. 32. №1-2. P. 11–46.
204. Hyder K. United States and the Indo-Pakistan War Of 1971. *Pakistan Horizon*. 1972. Vol. 25. №1. P. 63–74.
205. Indian Foreign Policy Agenda for the 21st century. Ed. by J. N. Dixit, D. Lahiri, B. S. Gupta, L. Mansingh et al. New Delhi: Publishers Pvt. Ltd, 1998. Vol. 2. 466 p.
206. Jabeen M., S. Mazhar M. S. Security Game: SEATO and CENTO as Instrument of Economic and Military Assistance to Encircle Pakistan. *Pakistan Economic and Social Review*. 2011. Vol. 49. № 1. P. 109–132.
207. Jain B. M. India's Nuclear Policy and the U. S. *The Indian Journal of Political Science*. 1980. Vol. 41. №2. P. 272–294.
208. Jain B. M. Indo-US Relations: Obstacles and Opportunities. *Indian Journal of Asian Affairs*. 1988. Vol. 1. №1. P. 1–27.

- 209.** Jalal A. *The Struggle for Pakistan: A Muslim Homeland and Global Politics*. Cambridge: Harvard University Press, 2014. 431 p.
- 210.** Jawaid U., Mushtaq I. Historical Perspective of Pakistan USA Relations; Lessons for Pakistan. *South Asian Studies*. 2014. Vol. 29. №1. P. 291–308.
- 211.** Jayaramu P. S. *India's National Security and Foreign Policy*. New Delhi: ABC Publishing House, 1987. 233 p.
- 212.** Jha D. C. U. S. Policy towards India. *The Indian Journal of Political Science*. 1976. Vol. 37. №1. P. 41–70.
- 213.** Johri D., Miller M. Devaluation of the Rupee: Tale of Two Years, 1966 and 1991 // Centre for Civil Society, India. URL: https://ccs.in/internship_papers/2002/28.pdf (дата звернення: 12.03.2017).
- 214.** Jones G. American Development Assistance. *Journal of Third World Studies*. 2013. Vol. 30. №2. P. 11–37.
- 215.** Judt T., Lacorne D. *With Us or Against Us: Studies in Global Anti-Americanism*. Gordonsville: Palgrave Macmillan, 2005. 255 p.
- 216.** Kalyanaraman S. The Context of the Cease-Fire Decision in the 1965 India-Pakistan War // Institute for Defense Studies and Analyses. URL: http://www.idsa.in/specialfeature/TheContextoftheCeaseFireDecisioninthe1965_skalyanaraman_210915 (дата звернення: 17.03.2017).
- 217.** Kaul B. N. *India and Superpowers*. New Delhi: Pulse Publishers, 1989. 203 p.
- 218.** Kaul T. N. Indo-US Relations: An Assessment. *India International Centre Quarterly*. 1974. Vol. 1. №1. P. 5–11.
- 219.** Kaul T. N. *The Kissinger Years: Indo-American Relations*. New Delhi: Arnold-Heinemann, 1980. 112 p.
- 220.** Kelly A. M., McConnell. *Superpower Naval Diplomacy in the Indo-Pakistani Crisis*. Arlington: Center for Naval Analyses, 1973. 14 p.
- 221.** Khalid I. Nuclear Doctrine: Ramifications for South Asia. *South Asian Studies*. 2012. Vol. 27. №2. P. 313–334.

- 222.** Khan F. *Eating Grass: The Making of the Pakistani bomb*. Stanford: Stanford University Press, 2012. 550 p.
- 223.** Khan F. H. Badaber to Shamsi // nation.com.pk: сайт / The Nation. Pakistan. 08.07.2011. URL: <http://nation.com.pk/columns/08-Jul-2011/Badaber-to-Shamsi> (дата звернення: 11.03.2017).
- 224.** Khan J. US-Pakistan Relations: The Geo-strategic and Geopolitical Factors. *Canadian Social Science*. 2010. Vol. 6. №2. P. 61–79.
- 225.** Khan M. R., Shabir G. Nuclearization of South Asia: A Discourse Analysis of The Hindustan Times and Dawn. *South Asian Studies*. 2012. Vol. 27. №2. P. 421–438.
- 226.** Khan R. A. Pakistan-United States Relations: An Appraisal. *American Studies International*. 1985. Vol. 23. №1. P. 83–102.
- 227.** Khan R. Perspectives on the Political Situation in the Subcontinent, 1965-1973: A Pakistani View from American Archives // Humanities and Social Science. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=4673> (дата звернення: 14.03.2017).
- 228.** Khan S. A. The Realist/Constructivist Paradigm: U.S. Foreign Policy towards Pakistan and India. *Strategic Studies*. 2010. Vol. 30. №3-4. P. 1–37.
- 229.** Khan Z. March Movement of Bangladesh, Bengali Struggle for Political Power. *The Indian Journal of Political Science*. 1972. Vol. 33. №3. P. 291–322.
- 230.** Kochanek S. US Foreign Policy in South Asia. *Pakistan Horizon*. 1993. Vol. 46. №3-4. P. 17–25.
- 231.** Kreisberg P. H., Kux D. *India and Pakistan: The First Fifty Years*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 216 p.
- 232.** Kronstadt K. A. Pakistan-US Relations. CRS Issue Brief for Congress. Washington: Congressional Research Service, 2005. 16 p.
- 233.** Kubiak J., Kubiak K. *India Pakistan, 1971 // Największe bitwy XX wieku / ed. by T. Hupki*. Warszawa: Wydawnictwo Altair, 1997. 49 p.

- 234.** Kumar D. Indo-U.S. Relations: Historical Perspectives. *Strategic Insights*. 2009. Vol. 8. №3. P. 1–9.
- 235.** Kundi M. A. US Pakistan's Relations under Khan 1958-69: Impact on South Asia. *South Asian Studies*. 2009. Vol. 24 №2. P. 193–202.
- 236.** Kux D. India & the U.S.: Estranged Democracies, 1941-1991. Collingdale: DIANE Publishing, 1992. 514 p.
- 237.** Kux D. The United States and Pakistan, 1947-2000: Disenchanted Allies. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. 496 p.
- 238.** Lee N. T. Prejudice and Discrimination in the United States Air Force (USAF) and the United States Air Force Security Service (USAFSS) 1955-1975. Bloomington: Xlibris LLC, 2014. 56 p.
- 239.** Lerski G. J. The Foreign Policy of Ayub Khan. *Asian Affairs*. 1974. Vol. 1. №4. P. 255–273.
- 240.** Lifschultz L. From the U-2 to the P-3: The US–Pakistan Relationship. *The New Left Review*. 1986. №159. P. 71–80.
- 241.** Litwak R. Détente & the Nixon doctrine. American Foreign Policy and the pursuit of stability, 1969-1976. Cambridge: Cambridge University Press, 1984. 232 p.
- 242.** Mahajani U. The Bangladesh Crisis and The Arabesque of Alignments. *World Affairs*. 1974. Vol. 136. №4. P. 321–346.
- 243.** Malone D. M. Does the Elephant Dance?: Contemporary Indian Foreign Policy. Oxford: Oxford University Press, 2012. 450 p.
- 244.** Malone D. M. Mukherjee R. India-US Relations: The Shock of the New. *International Journal (Canada and Asia)*. 2009. Vol. 64. №4. P. 1057–1074.
- 245.** Mantoo S. A. Bihari Refugees in Bangladesh since 1971. *Journal of South Asian Studies*. 2013. №1/2. P. 123–129.
- 246.** Marwah O. India's Military Intervention in East Pakistan, 1971-1972. *Modern Asian Studies*. 1979. Vol. 13. № 4. P. 549–580.

- 247.** Mary Senterla P. S. Indo-Soviet Relations 1971-1980: A Study of the Impact of the Treaty of Peace, Friendship and Co-operation on Bi-lateral Relations. Kottayam: School of International Relations, 1991. 371 p.
- 248.** Masani Z., Tully M. India. Forty years of independence. New York: George Braziller, 1988. 174 p.
- 249.** McGarr P. M. "India's Rasputin"?: V. K. Krishna Menon and Anglo-American misperceptions of Indian foreign policymaking, 1947–1964. *Diplomacy and Statecraft*. 2011. Vol. 22. №2. P. 239–260.
- 250.** McGarr P. M. The Cold War in South Asia. Britain, the United States and the Indian Subcontinent, 1945–1965. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 403 p.
- 251.** Metcalf B. D., Metcalf T. R. A Concise History of Modern India. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 337 p.
- 252.** Mishra P. South Asia in International Politics. New Delhi: UDH Publications, 1986. 498 p.
- 253.** Mody P. Zulfi, My Friend. New Delhi: Thomson Press, 1973. 183 p.
- 254.** Mohanty D. R., Purushothaman U. India-US Defense Relations: In Search of a Direction. New Delhi: Observer Research Foundation, 2011. 30 p.
- 255.** Moss R. A., Nichter L. A. Superpower Relations, Backchannels, and the Subcontinent. *Pakistaniaat: A Journal of Pakistan Studies*. 2010. Vol. 2. № 3. P. 47–75.
- 256.** Mrozek B. Indie, Pakistan, Bangladesz. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. 261 p.
- 257.** Myard D. Sadruddin Aga Khan and the 1971 East Pakistani Crisis. Refugees and Mediation in Light of the Records of the High Commissioner for Refugees. Geneva: The Graduate Institute, 2010. 53 p.
- 258.** Nanda S. M. Does the US want war with India? // rediff.com: сайт / Rediff India Abroad. 22.01.2007. URL: <http://www.rediff.com/news/2007/jan/22inter.htm> (дата звернення: 15.03.2017).

- 259.** Nayar B. R. United States and India: New Directions and Their Context. *Economic and Political Weekly*. 1977. Vol. 12. №45/46. P. 1905–1914.
- 260.** Nguyen L-H. T. Hanoi's War: An International History of the War for Peace in Vietnam. Columbia: University of South Carolina Press, 2012. 464 p.
- 261.** Ogden C. Indian Foreign Policy. Cambridge: Polity Press, 2014. 288 p.
- 262.** Paarlberg R. L. Food trade and Foreign Policy. India, the Soviet Union and the United States. London, Ithaka: Cornell University Press, 1985. 267 p.
- 263.** Pakistan-US Relations. Social, Political and Economic Factors / Institute of East Asian Studies. Berkeley, 1988. 329 p.
- 264.** Palmer N. D. The United States and India: The Dimensions of Influence. Westport: Praeger, 1984. 302 p.
- 265.** Paul T. V. The India-Pakistan Conflict: An Enduring Rivalry. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 273 p.
- 266.** Paul T. V. Why has the India-Pakistan Rivalry Been so Enduring? *Security Studies*. 2006. Vol. 15. №4. P. 600–630.
- 267.** Pramanik R. Indo-US Relation: a Shift from Hostility to Mutual Cooperation. *South Asian Studies*. 2015. Vol. 3. №2. P. 205–211.
- 268.** Qamar F. The US Policy Parameters towards India and Pakistan in Retrospect: 1947-1989. *South Asian Studies*. 2007. Vol. 22. № 1. P. 115–157.
- 269.** Qureshi K. Diplomacy of the India-Pakistan war. *Pakistan Horizon*. 1965. Vol. 18. №4. P. 357–373.
- 270.** Rab W. J. The Bangladesh Information Center, Washington DC // Hero of Bangladesh Liberation War | Tajuddin Ahmad. URL: http://www.tajuddinahmad.com/congressional_files/Friends%2071%20No%201.pdf (дата звернення: 16.03.2017).
- 271.** Rai V, Simon W. Think India. The Rise of the World's next Great Power and what it means for every American. New York: Penguin Random House, 2007. 304 p.

- 272.** Rajamony V. India-China-U.S. Triangle: A 'Soft' Balance of Power System in the Making. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2002. 47 p.
- 273.** Ram R. Super powers and Indo-Pakistani sub-continent: perceptions and policies. Delhi: Raaj Prakashan, 1985. 427 p.
- 274.** Rao K. R. C. India, United States, and Pakistan: a triangular relationship. Bombay: Himalya Pub. House, 1985. 275 p.
- 275.** Riaz A. Beyond the 'Tilt': US Initiatives To Dissipate Bangladesh Movement in 1971. *History Compass*. 2005. Vol. 3. P. 1–18.
- 276.** Riedel B. Avoiding Armageddon: America, India and Pakistan to the Brink and Back. Washington DC: Brookings Institute Press, 2013. 250 p.
- 277.** Rizvi H.-A. Pakistan's Defense Policy. *Pakistan Horizon*. 1983. Vol. 36. №1. P. 32–56.
- 278.** Rizvi H.-A. Pakistan's Foreign Policy Overview, 1947-2004. Lahore: Pildat, 2004. 28 p.
- 279.** Rizvi H.-A. Pakistan's Strategic Culture // South Asia in 2020: Future Strategic Balances & Alliances / ed. by M. R. Chambers. Carlisle: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 2002. P. 305–328.
- 280.** Rizvi H.-A. Pakistan-U.S. Security Relations: Pakistani Perceptions of Key Issues // Pakistan-U.S. Relations. Social, Political and Economic Factors / ed. by N. A. Husain, L. E. Rose. Berkeley: University of California, 1988. P. 3–18.
- 281.** Rose L., Sisson R. War and Secession: Pakistan, India and the Creation of Bangladesh. Los Angeles: University of California Press, 1990. 350 p.
- 282.** Roy-Choudhury R. The United States role and influence on the India-Pakistan Conflict. *Disarmament Forum. India and Pakistan: Peace by Piece*. 2004. № 2. P. 31–40.
- 283.** Rubinoff A. G. Changing Perceptions of India in the U.S. Congress. *Asian Affairs*. 2001. Vol. 28. №1. P. 37–60.

- 284.** Rudolph L., Rudolph S. *The Regional Imperative. The Administration of US Foreign Policy towards South Asian States under Presidents Johnson & Nixon.* Atlantic Highlands: Humanities Press Inc., 1980. 464 p.
- 285.** Saint Mezard I. *India and the United States: An Emerging Strategic Partnership in the Indian Ocean?* Paris: IEP, 2002. 20 p.
- 286.** Schaffer H. B., Schaffer T. C. *How Pakistan Negotiates With the United States: Riding the Roller Coaster.* Washington: USIP Press, 2011. 199 p.
- 287.** Schurmann F. *The Foreign Politics of Richard Nixon. The Grand Design.* Berkeley: Institute of International Studies, 1987. 408 p.
- 288.** Scott D. *India's relations with USA // Handbook of India's International Relations / ed. by D. Scott.* London: Routledge, 2011. P. 243–253.
- 289.** Shah P. *Economic Milestone: Devaluation of the Rupee (1966) // forbesindia.com: сайт / Forbes India. 11.08.2014. URL: [http://forbesindia.com/article/independence-day-special/economic-milestone-devaluation-of-the-rupee-\(1966\)/38407/1#ixzz40FMtoQx9](http://forbesindia.com/article/independence-day-special/economic-milestone-devaluation-of-the-rupee-(1966)/38407/1#ixzz40FMtoQx9) (дата звернення: 12.03.2017).*
- 290.** Shalom S. R. *The Men Behind Yahya in the Indo-Pak War of 1971 // Coalition to Oppose the Arms Trade. URL: http://coat.ncf.ca/our_magazine/links/issue47/articles/a07.htm (дата звернення: 16.03.2017).*
- 291.** Sieff M. *Shifting Superpowers: The New and Emerging Relationship between the United States, China, and India.* Cato Institute, 2010. 218 p.
- 292.** Singh N. *Can the U.S. and India Be Real Friends? South Asian Survey.* 1983. Vol. 23. №9. P. 1011–1024.
- 293.** Singh N. *India & the United States.* New Delhi: Anmol Publications, Pvt Ltd. 2005. 307 p.
- 294.** Soherwordi S. H. S. *US Foreign Policy Shift towards Pakistan between 1965 & 1971 Pak-India Wars. South Asian Studies.* 2010. Vol. 25. № 1. P. 21–37.
- 295.** *Some Aspects Of The Rann Of Kutch Dispute. Pakistan Horizon.* 1966. Vol. 19. №1. P. 53–67.

- 296.** Swami P. *India, Pakistan and the Secret Jihad: The Covert War in Kashmir, 1947-2004*. New York: Routledge, 2007. 258 p.
- 297.** Tahir-Kheli S. Bilateralism In South Asia. *World Affairs*. 1973. Vol. 136. №1. P. 74–87.
- 298.** Tahir-Kheli S. *India, Pakistan and the United States. Breaking with the Past*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1997. 156 p.
- 299.** Tahir-Kheli S. *The United States and Pakistan: the evolution of an influence relationship*. Westport: Praeger, 1982. 169 p.
- 300.** Talbot I. *Modern History of Pakistan*. London: Hurst & Company, 1998. 432 p.
- 301.** Talbott S. *Engaging India: Diplomacy, Democracy and the Bomb*. Washington: The Brookings Institution Press, 2006. 270 p.
- 302.** Thakur R., Thayer C. A. *Soviet Relations with India and Vietnam*. Springer, 1992. 315 p.
- 303.** The Bangali Holocaust // Virtual Bangladesh Database. URL: <http://www.virtualbangladesh.com/history/holocaust.html> (дата звернення: 29.03.2013).
- 304.** Thomas R. J. C. Security Relationships in Southern Asia: Differences in the Indian and American Perspectives. *Asian Survey*. 1981. Vol. 21. № 7. P. 689–709.
- 305.** Tirimagni-Hurtig C. La fin de la guerre indo-pakistanaise de 1965: épuisement ou impasse? *Revue française de science politique*. 1974. Vol. 24. №2. P. 309–327.
- 306.** Tirimagni-Hurtig C. The Indo-Pakistani War and The Ending of a Power Balance in South Asia. *The Indian Journal of Political Science*. 1974. Vol. 35. №3. P. 201–219.
- 307.** Tomlinson B. R. *The Economy of Modern India, 1860-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 231 p.
- 308.** Trager F. N. *The Nixon Doctrine and Asian Policy*. American Friends of Vietnam, 1972. 59 p.

- 309.** Vinod M. J. Idealism and self-interest in conflict: the nuclear issue in the US-India Relations. *The Indian Journal of Political Science*. 1992. Vol. 53. №2. P. 218–252.
- 310.** Vogler R. The Birth of Bangladesh: Nefarious Plots and Cold War Sideshows. *Pakistaniaat: A Journal of Pakistan Studies*. 2010. Vol. 2. №. 3. P. 24–46.
- 311.** Walter M. The U.S. Naval Demonstration in the Bay of Bengal during the 1971 India-Pakistan War. *World Affairs*. 1979. Vol. 141. № 4. P. 293–306.
- 312.** Warner G. Nixon, Kissinger and the breakup of Pakistan, 1971. *International Affairs*. 2005. № 5. P. 1097–1118.
- 313.** Wolpert S. A. India and Pakistan: Continued conflict or Cooperation? Berkeley: University of California Press, 2010. 145 p.
- 314.** Yukimori K. Secrecy in US Foreign Policy: Nixon, Kissinger and the Rapprochement with China. Abingdon: Ashgate Publishing Ltd., 2008. 287 p.
- 315.** Zafar Z. Z. Britain's Role in the Rann of Kutch Dispute. *Journal of European Studies*. 2008. Vol. 24. №2. P. 250–275.
- 316.** Ziring L. Militarism in Pakistan: The Yahya Khan Interregnum. *Asian Affairs*. 1974. Vol. 1. №6. P. 402–420.

**Додаток 1. Закордонні постачання зброї для Індії
у 1962-1965 рр. [157, р. 28-29]**

Постачальник	1962-1964	1965
США	34 транспортних літаки 2 гвинтокрили 30 танків	—
Канада	27 транспортних літаків 36 тренувальних літаків	—
Франція	40 танків 24 гвинтокрили	7 гвинтокрилів
Індонезія	8 танків	—
Великобританія	250 винищувачів 80 бомбардувальників 6 транспортних літаків 293 танки 5 застарілих літаків 12 багатоцільових літаків	7 танків 6 бомбардувальників 2 транспортних літаки 15 винищувачів
СРСР	10 винищувачів 38 транспортних літаків 30 ракет 89 плаваючих танків 22 гвинтокрили	153 ракети 11 винищувачів 89 плаваючих танків 20 пускових установок 36 гвинтокрилів

**Додаток 2. Закордонні постачання зброї для Пакистану
у 1962-1965 рр. [157, р. 28-29]**

Постачальник	Пакистан	
	1962-1964	1965
США	180 бронетранспортерів 140 артилерійських систем 36 гвинтокрилів 15 винищувачів 300 ракет 2 тральщики 4 транспортних літаки 25 тренувальних літаків 2 легких літаки 1 стара субмарина	1 тренувальний літак 1 легкий літак 20 артилерійських систем
Інші країни	—	4 винищувачі 40 танків 250 протитанкових ракет 1 транспортний літак 4 кораблі берегового патрулювання

Додаток 3. Кількість біженців зі Східного Пакистану в Індії у 1971 р.

Дата	Кількість, млн	Джерело даних
28.04.1971	0,6	Зведення ЦРУ з посиланням на дані Індії [56, 28.04.1971]
10.05.1971	1,8	Зведення ЦРУ з посиланням на дані Індії [56, 10.05.1971]
14.05.1971	2	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 14.05.1971]
16.05.1971	2	The Washington Post з посиланням на дані Індії [66, 16.06.1971, р. А7]
17.05.1971	2,6	The Washington Post з посиланням на дані Індії [66, 17.05.1971, р. А20]
17.05.1971	2,6	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 17.05.1971]
20.05.1971	3	The Washington Post, джерело не вказане [66, 20.05.1971, р. А28]
23.05.1971	3,3	Зведення ЦРУ з посиланням на дані Ях'я Хана [56, 23.05.1971]
29.05.1971	3	The Washington Post з посиланням на дані Сваран Сінгха [66, 29.05.1971, р. А13]
4.06.1971	4	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 4.06.1971]
8.06.1971	5	The Washington Post, джерело не вказане [66, 8.06.1971, р. А14]
10.06.1971	6	The Washington Post, оцінки преси [66, 10.06.1971, р. А24]
11.06.1971	5,5	The Washington Post з посиланням на дані МЗС Індії [66, 11.06.1971, р. А18]

12.06.1971	5	The Washington Post з посиланням на дані Індії [66, 12.06.1971, р. A14].
16.06.1971	5,8	The Washington Post, джерело не вказане [66, 16.06.1971, р. A1]
20.06.1971	6	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 20.06.1971]
30.06.1971	6	The Washington Post, власні дані видання [66, 30.10.1971]
11.07.1971	6	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 11.07.1971]
6.09.1971	8	Державний архів Російської Федерації [3, арк. 157-159]
14.09.1971	8,5	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 14.09.1971]
29.09.1971	9	Зведення ЦРУ з посиланням на дані Індії [56, 29.09.1971]
30.10.1971	2	Зведення ЦРУ з посиланням на дані Ях'я Хана [56, 1.11.1971]
30.10.1971	9,5	Зведення ЦРУ з посиланням на дані Індії [56, 1.11.1971]
13.11.1971	9,5	The Hartford Courant, джерело не вказане [58, 13.11.1971, р. 22]
25.11.1971	10	Los Angeles Times, джерело не вказане [41, 25.11.1971, р. G3]
27.12.1971	10	Зведення ЦРУ, власні дані управління [56, 27.12.1971]
8.01.1972	9	The New York Times, джерело не вказане [61, 9.01.1972, р. 1]

**Додаток 4. Американська допомога Бангладеш із 1 січня 1971 по
30 червня 1972 року [32, d. 427]**

Вид допомоги	Сума, млн дол.
Надано уряду Бангладеш у двосторонньому порядку	115
Надано продовольства за Законом 480	90,75
Надано через ООН	35,3
Надано волонтерським агенціям	14,94
Покриття транспортних витрат ООН	7,28
Усього	263,27
Інші країни	533,64
Увесь світ	796,91 (частка США – 33,03%)